

सुदुरपश्चिम प्रदेशको कृषि विकास रणनीति (२०७९/८० - २०९३/९४)

सुदुरपश्चिम प्रदेश सरकार

भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

धनगढी, कैलाली, नेपाल

सुदुरपश्चिम प्रदेशको कृषि विकास रणनीति

(२०७९/८० - २०९३/९४)

सुदुरपश्चिम प्रदेश सरकार

भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

धनगढी, कैलाली, नेपाल

DISCLAIMER

यो रणनीति अमेरिकी अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग (युएसएआइडी) मार्फत अमेरिकी जनताहरुको सहयोगका कारण सम्भव भएको हो । यस सामाग्री भित्रका विषयवस्तु विनरक ईन्टरनेशनल, किसान २ परियोजना र भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका एकल जिम्मेवारी हुन् र तिनले युएसएआइडी वा अमेरिकी सरकारको विचारको प्रतिविम्बित गर्छन् भन्ने जरुरी छैन ।

दुईशब्द

सुदूरपश्चिम प्रदेशका अधिकांश जनताको मुख्य पेशा कृषि क्षेत्र हो । विविधतायुक्त कृषि क्षेत्रले हाम्रो जीविकोपार्जनलाई दिगो बनाउनुका साथै वस्तु र सेवाहरू लगायत खाना, रोजगारी र आय उपलब्ध गराएको छ । जलवायु परिवर्तन र यससँग सम्बन्धित प्राकृतिक प्रकोपको सामना गर्दै खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, सम्बृद्धि र समानुकुलन निर्माणमा यस क्षेत्रको योगदान सर्वोपरि रहेको छ । फलस्वरूप, दिगो रूपमा जीविकोपार्जनलाई सहयोग गरी यसलाई बढावा दिन समेत कृषि क्षेत्रको योजनावद्ध रूपमा नीति, रणनीति र योजना तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ । निर्वाहमुखि उत्पादन प्रणालीबाट व्यवसायिकरणमा रूपान्तरण गर्न आधुनिक कृषि प्रविधि, ज्ञान र औजारहरूको प्रयोग गरी उत्पादकत्व र उत्पादन बढाउनु जरूरी छ । हाम्रो उच्च प्राथमिकता कृषक समुदायको जीविकोपार्जनमा सुधार, कृषिमा आधारित उद्योगहरूको प्रवर्द्धन, रोजगारी तथा आयका लागि अवसरहरूको सृजना गरी यस प्रदेशमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुधार र गरिबी उन्मूलन गर्ने उपायहरू खोजी गर्नुमा केन्द्रित रहेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को मर्म र भावना अनुरूप एकीकृत दृष्टिकोण र कसैलाई पछि नछोड्ने (No one leaving behind) सिद्धान्तका माध्यमबाट मुलुकमा रूपान्तरणकारी परिवर्तनका लागि बलियो राष्ट्रिय प्रतिवद्धता सहितको नेपाल सरकारको दिगो विकास लक्ष्य २०३० को एजेण्डालाई प्रदेश सरकारले मान्यता दिएको छ । त्यसैगरी पन्ध्रौं आवधिक योजनाले कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व एवं नाफा बढाउने र व्यवसायीकरण गर्ने लक्ष्य राखेको छ । साथै आर्थिक वृद्धि गर्ने र सुधारिएको जीविकोपार्जन तथा खाद्य र पोषण सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउँदै खाद्य संप्रभुताको नेतृत्व गर्ने कृषि विकास रणनीतिले आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धात्मक र समावेशी कृषि क्षेत्रको परिकल्पना गरेको छ । अझ प्रदेशहरूले उनीहरूको आवश्यकता र प्राथमिकताहरूका आधारमा ADS लाई सान्दर्भिक (contextualize) गराउने अवसर समेत रहेको छ ।

राष्ट्रिय सन्दर्भको भावना, ADS को प्रावधान र प्रदेशको आफ्नै प्राथमिकताका आधारमा सुदूरपश्चिम प्रदेशले प्रदेशको अग्रणी विकास रणनीतिका रूपमा १५ वर्षे प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति (PADS) तर्जुमा गरेको छ जुन आर्थिक वर्ष २०७९/८० देखि कार्यान्वयनमा आउनेछ । प्रदेश सरकारले PADS को लक्ष्य हासिल गर्न पर्याप्त बजेट विनियोजनका साथै पञ्च वर्षीय कार्ययोजना र वार्षिक कार्यक्रम बनाउनेछ । PADS ले गरिबीको रेखामुनि रहेका एक तिहाई जनतालाई गरिबीको अवस्थाबाट बाहिर ल्याउन कार्यक्रम कार्यान्वयनलाई सहज बनाउँदै सुदूरपश्चिम प्रदेशको सम्बृद्धिका लागि आत्मनिर्भर, समावेशी, प्रतिस्पर्धात्मक र समानुकुलित कृषि क्षेत्रको विकासको परिकल्पना पूरा गरि कृषि विकासलाई गति दिने ढाँचा उपलब्ध गराएको छ भन्नेमा म विश्वस्त छु ।

PADS लाई यो अवस्थामा ल्याउनमा धेरै सरोकारवालाहरू संलग्न छन् भन्ने कुरा मलाई थाहा छ । यसै सन्दर्भमा भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय (MoLMAC) धनगढीले PADS तर्जुमाको नेतृत्वदायि भूमिका खेलेको छ । म MoLMAC का माननीय मन्त्री श्री विनिता चौधरी, सचिव डा. मदनसिंह धामी र वरिष्ठ कृषि अधिकृत श्री गोकुल बोहरा लगायत सबै कर्मचारीहरूको कार्यको प्रशंसा गर्दछु । संघीय

स्तरको कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले PADS प्रक्रियामा उल्लेख्य योगदान गरेको छ । स्थानीय तहका सरकारहरू (नगरपालिका र गाउँपालिका) ले PADS तर्जुमाको क्रममा महत्त्वपूर्ण जानकारी तथा तथ्यहरू समेत उपलब्ध गराएका छन् । PADS मा कृषक र तिनका संस्था, सहकारी र निजी क्षेत्रको पनि उत्कृष्ट योगदान रहेको छ । म सबै सरोकारवालाहरूको योगदानको उच्च कदर गर्न चाहन्छु ।

PADS लाई USAID को Feed the Future किसान र परियोजनाले प्राविधिक र आर्थिक सहयोग तथा EU को प्राविधिक सहयोग सुविधा (TCF) ले प्राविधिक रूपमा सहयोग गरेका छन् । म उहाँहरूको योगदानको उच्च मुल्यांकन गर्दै आगामी दिनहरूमा PADS कार्यान्वयनमा थप सहयोग प्राप्त हुनेछ भन्ने अपेक्षा समेत गर्दछु ।

PADS तर्जुमाको प्राविधिक टोलीले ADS को भावना अनुरूप PADS लाई राम्रोसँग समय सापेक्ष र सान्दर्भिक बनाएको छ । तसर्थ, दिगो अनुसन्धान तथा विकास केन्द्र (SRDC) काठमाडौँबाट खटिएका विशेषज्ञ टोलीका सदस्यहरू डा. गणेशराज जोशी (टोली प्रमुख), डा. चक्रबहादुर चन्द र श्री किशोर प्रसाद पन्तको योगदानको म उच्च कदर गर्न चाहन्छु ।

मुख्यमन्त्री
सुदुरपश्चिम प्रदेश सरकार

दुईशब्द

सुदूरपश्चिम प्रदेश कृषि आनुवंशिक स्रोत र जैविक विविधताले धनी प्रदेशमध्येको एक हो । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब ३६ प्रतिशत योगदान दिने र ८० प्रतिशत भन्दा बढी रोजगारी सिर्जना गर्ने यस प्रदेशको मुख्य आधार कृषि क्षेत्र हो । यो क्षेत्रमा अत्यधिक विविधता हुनाका साथै हाम्रो जीविकोपार्जनको लागि खाद्य र पोषण, रोजगारी र आमदानीको प्रमुख स्रोत पनि हो ।

थप रोजगारी र आमदानी सृजना गरी प्रदेशका जनताको जीविकोपार्जनमा दिगो रूपमा सुधार गर्ने उद्देश्यले प्रदेश सरकारले कृषि क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिएको छ । भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले प्रदेश सरकारको प्राथमिकतालाई मध्येनजर गर्दै प्रदेशका महिला, युवा, दलित, जनजाती लगायत विपन्न वर्गका किसान र कृषि उद्यमीहरूको समृद्धि अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले स्थानीय तहका सरकार, कृषक तथा तिनका संघसंस्थाहरू, सहकारी, निजी क्षेत्र र विकास साझेदारहरूसँगको निकट सहकार्य र समन्वयमा १५ वर्षे प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति तर्जुमा गरेको छ ।

PADS को दुरदृष्टि, सोच र लक्ष्यमा पुग्न र PADS को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्न MoLMAC को सक्रिय भूमिका रहने हुँदा म सार्वजनिक, सहकारी र निजी क्षेत्रहरू र विकास साझेदारहरू बीच बलियो र रणनीतिक सहयोगको अपेक्षा गर्दछु । यसर्थ, म सबै विकास साझेदारहरू, निजी क्षेत्र र सार्वजनिक संस्थाहरूलाई PADS को कार्यान्वयनमा मन्त्रालयसँग सहकार्य गर्न अनुरोध गर्न चाहन्छु ।

PADS तर्जुमाको क्रममा सुदूरपश्चिम प्रदेशका माननिय मुख्यमन्त्रीज्यूबाट प्राप्त अमूल्य मार्गदर्शन र सुझावका लागि म आभार प्रकट गर्दछु । म PADS लाई यो अवस्थामा ल्याउनमा अथक प्रयास गर्ने सचिव डा. मदन सिंह धामी, वरिष्ठ कृषि अधिकृत श्री गोकुल बोहरा, र MoLMAC सुदूरपश्चिम प्रदेश अन्तर्गतका सबै कर्मचारीहरू एवं सहसचिव डा. राजेन्द्र प्रसाद मिश्र र MoALD को टोलीलाई धेरै धन्यवाद दिन चाहन्छु । PADS तर्जुमाको कार्यमा किसान, सहकारी, निजी क्षेत्र र विकास साझेदारहरू सहित अन्य धेरै सरोकारवालाहरू संलग्न भएका छन् । यस PADS तर्जुमा प्रक्रियामा संलग्न सबैलाई यहाँहरूको उत्कृष्ट योगदान र सहयोगको लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

PADS तर्जुमाको लागि USAID को Feed the Future किसान २ परियोजनाको प्राविधिक र आर्थिक सहयोग एवं यूरोपेली संघको प्राविधिक सहयोग सुविधा (TCF) बाट प्राविधिक सहयोग प्राप्त भएको छ । यस सहयोगका लागि मेरो तर्फबाट कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु र आगामी दिनहरूमा PADS कार्यान्वयनको लागि निरन्तर सहयोगको अपेक्षा समेत गरेको छु ।

प्राविधिक टोलीले ADS को भावना अनुसार PADS को तर्जुमा गरेको मैले महसुस गरेको छु । दिगो अनुसन्धान तथा विकास केन्द्र (SRDC), काठमाडौँबाट खटिएका टोलीका सदस्यहरू डा. गणेशराज जोशी

(टोली प्रमुख), डा. चक्रबहादुर चन्द र श्री किशोर प्रसाद पन्तलाई उहाँहरूको उत्कृष्ट योगदानको लागि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मन्त्री

भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, सुदुरपश्चिम प्रदेश

दुईशब्द

योजनावद्ध विकासका कारण राष्ट्रिय स्तरमा विभिन्न क्षेत्रमा उल्लेख्य प्रगति हासिल गर्न मद्दत गरेको सन्दर्भमा नेपालको संविधान २०७२ अनुसार प्रदेश तथा स्थानीय तहले अधिकार प्राप्त गरेपछि योजना निर्माणको हकमा प्रारम्भिक चरणमा नै रहेको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशको नीति तथा योजना आयोगले प्रादेशिक रणनीति तर्जुमाका लागि सबै योजनावद्ध दस्तावेज (राष्ट्रिय नीति तथा रणनीति) लाई आधार मानेको छ । १५ औं आवधिक योजना, कृषि विकास रणनीति र दिगो विकास लक्ष्य २०३० लाई प्रदेश स्तरको कृषि विकास रणनीति तर्जुमाको लागि मार्गदर्शन उपलब्ध गराउने दस्तावेजको रूपमा लिईएको छ । ADS २०१५ को मुल मर्म र भावना अनुरूप सुदूरपश्चिम प्रदेशले १५ वर्षे प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति (PADS) तर्जुमा गरेको छ । PADS तर्जुमा गर्दा प्रदेश भित्रका सम्भावनाहरू र कृषि विकास क्षेत्रका आधारभूत प्राथमिकताहरूलाई ध्यान दिइएको छ । साथै स्थानीय तह लगायत कृषक र कृषि क्षेत्रमा संलग्न सरोकारवालाहरूको अधिकार एवं दायित्वलाई राम्रोसँग सम्बोधन गरिएको छ ।

PADS बाट अपेक्षित परिणामहरू प्राप्त गर्न परिमाणात्मक लक्ष्यहरू तोकिएको छ । प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि गरी जनताको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन, दिगो कृषि विकास मार्फत आत्मनिर्भरता प्रवर्द्धन गर्न र प्रदेशमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्नका लागि आवश्यक रणनीति र कार्यनीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयनबाट यी लक्ष्यहरू सन् २०३६/३७ सम्ममा हासिल हुनेछन् । PADS को महत्वपूर्ण प्रभावका रूपमा सुधारिएको खाद्य र पोषण सुरक्षा, आयवृद्धि र गरिबी न्यूनीकरण, कृषि व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि, संस्थाको सुदृढीकरण र सुशासनमा सुधार र अन्ततः उत्पादन प्रणालीको समानुकुलता विकास सुनिश्चितता रहने हुँदा यसको लागि चार परिणाम क्षेत्रहरूमा ४९ वटा प्रतिफलहरू राम्रोसँग राखीएको छ ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशको नीति तथा योजना आयोगले राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र विश्व बजारको मागलाई सम्बोधन गर्दै निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यावसायीक र प्रतिस्पर्धि कृषिमा रूपान्तरण गर्न PADS लाई महत्वपूर्ण (गेम चेन्जर) रणनीतिको रूपमा लिएको छ । नीति तथा योजना आयोगले PADS को सफल कार्यान्वयनका लागि प्रदेशमा सार्वजनिक, निजी, र सहकारी क्षेत्रसँगको साझेदारी, एवं विकास साझेदार, कृषक तथा वस्तुगत संस्थाहरूसँगको सहकार्यलाई बढावा दिने सक्षम वातावरण सिर्जना गर्ने कुरामा आश्वस्त पार्दछ ।

PADS तर्जुमामा सक्रिय रूपमा संलग्न सबै सरोकारवालाहरूलाई प्रदेश नीति तथा योजना आयोग हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ । यसका लागि प्राविधिक एवं आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने USAID को Feed the Future किसान २ परियोजनाका साथै प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने दिगो अनुसन्धान तथा विकास केन्द्र (SRDC) र यूरोपेली संघको प्राविधिक सहयोग सुविधा (TCF) प्रति आभार व्यक्त गर्दछ र PADS लाई यो अवस्थामा ल्याउनमा अथक प्रयास गर्ने सबै प्रति आयोग विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छ ।

उपाध्यक्ष

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, सुदूरपश्चिम प्रदेश

विषय सूची

दुईशब्द	i
तालिकाहरूको सुची	ix
चित्रहरूको सुची	xi
सुदुरपश्चिम प्रदेशको नक्सा	xi
कार्यकारी सारांश	xiii
१ प्रदेशको पृष्ठभूमी	1
१.१ भौतिक अवस्था र प्राकृतिक स्रोतहरू (जमिन, जंगल र जलस्रोत)	1
१.२ जनसांख्यिक, जिविकोपार्जन, पेशा र रोजगारी	1
१.३ आय, गरिबी र खाद्य सुरक्षा स्थिति	2
१.४ प्रदेशको भु-स्वामित्वको अवस्था	4
२ अवस्थाको विश्लेषण	4
२.१ प्राथमिक उप-क्षेत्रहरू (बाली, पशुजन्य, मत्स्य र कृषि उद्योगहरू) को प्रवृत्ति	4
२.१.१ कृषि प्रविधि प्रणाली	17
२.१.२ कृषि व्यवसायिकरण	19
२.१.३ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा	20
२.१.४. संस्थागत विकास र सुशासन	21
३ बजेट प्रवृत्ति र व्यय स्थिति	23
३.१ संघीय स्तर	23
३.२ प्रादेशिक स्तर	23
३.३ पालिका स्तर	24
४ नीति र शासन ढाँचा	24
४.१ राष्ट्रिय नीतिहरू र कानूनी खाका	24
४.२ प्रादेशिक संस्थागत क्षमता विश्लेषण	30
४.३ पालिका स्तरको क्षमता विश्लेषण	33
४.४ कृषि रूपान्तरणको कारकहरू (Drivers of Agricultural Transformation)	34
५. ADS ढाँचा	34
५.१ राष्ट्रिय विकास सन्दर्भ	34
५.२ प्रादेशिक योजनाहरू	35
५.३ ADS दुरदृष्टि	37
५.४ विकास उद्देश्यहरू	37
६ PADS ढाँचा	40
६.१ दुरदृष्टि, ध्येय र उद्देश्य	43
६.२ PADS को प्रभाव, परिणाम, र लक्ष्यहरू	43
६.२.१ प्रभावहरू	43

६.२.२ PADS परिणामहरू (Outcomes).....	46
६.२.३ लक्ष्य र सूचकहरू.....	46
६.३ प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रमहरू (Priority Programs).....	48
६.३.१ परिणाम १: मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार.....	48
६.३.२ परिणाम २: उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि.....	55
६.३.३ परिणाम ३: खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार.....	63
६.३.४ परिणाम ४: संस्थागत सुदृढीकरण र सुशासनमा सुधार.....	66
६.४ स्रोत आवश्यकता र लगानी योजना.....	73
६.५ कार्यान्वयन संयन्त्र.....	76
६.५.१ PADS संगठनात्मक संरचनाको सिंहावलोकन.....	77
७ अनुगमन, मूल्याङ्कन र समिक्षा ढाँचा (फ्रेमवर्क).....	87
७.१ परिचय.....	87
७.२ PADS को अनुगमन, मूल्याङ्कन र समिक्षा.....	87
७.३ अनुगमन दुरदृष्टि, परिणाम, र प्रतिफलहरू.....	88
८ योजना र बजेट.....	94
८.१ कार्यक्रम लागत.....	94
८.१.१ योजना र बजेट- परिणाम १: मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार.....	95
८.१.२ योजना र बजेट- परिणाम २: उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि.....	97
८.१.३ योजना र बजेट- परिणाम ३: खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार.....	101
८.१.४ योजना र बजेट- परिणाम ४: सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार.....	103
८.२ वित्तीय स्रोतहरू.....	106
९ PADS मार्गचित्र.....	106
९.१ प्रदेश सरकारको प्रतिवद्धता.....	107
९.२ स्थानीय तहको प्रतिवद्धता.....	108
९.३ PADS कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमहरू.....	108
९.४ प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहमति.....	109
९.५ विकास साझेदारहरूको सहयोग.....	109
अनुसुचिहरू.....	1-1
अनुसुची १: सन्दर्भ सामाग्री (References).....	1-1
अनुसुची २: मुख्य खाद्यान्न बालीहरूको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व (२०६०/६१--२०७५/७६).....	2-1
अनुसुची ३: मुख्य नगदे बालीहरूको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व (२०६०/६१--२०७५/७६).....	3-1
अनुसुची ४: तरकारी र फलफूलको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व.....	4-1
अनुसुची ५: मसला बालीहरूको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व.....	5-1
अनुसुची ६: पशुजन्य र मत्स्य उत्पादन (२०६०- २०७५).....	6-1

अनुसुची ७. केही छानिएका भन्सार बिन्दुबाट कृषि वस्तुहरुको आयात (२०७४/७५ र २०७५/७६)....	7-1
अनुसुची ८. केही छानिएका भन्सार बिन्दुबाट कृषि वस्तुहरुको निर्यात (२०७४/७५ र २०७५/७६) ..	8-1
अनुसुची ९. जिल्लागत रूपमा प्राथमिकता प्राप्त वाली तथा वस्तुहरु	9-1
अनुसुची १०. प्रतिफल (Output) मा आधारित कृषिकलापहरु	10-1
अनुसुची ११. PADS तर्जुमा प्रकृया	11-1
अनुसुची १२. PADS तर्जुमाको औचित्य र संस्थागत सहयोग (Backstopping) व्यवस्था	12-1
अनुसुची १३. सुदुरपश्चिम प्रदेशको कृषि विकास रणनीति निर्माणको लागि स्वीकृत TOR	13-1

तालिकाहरूको सुची

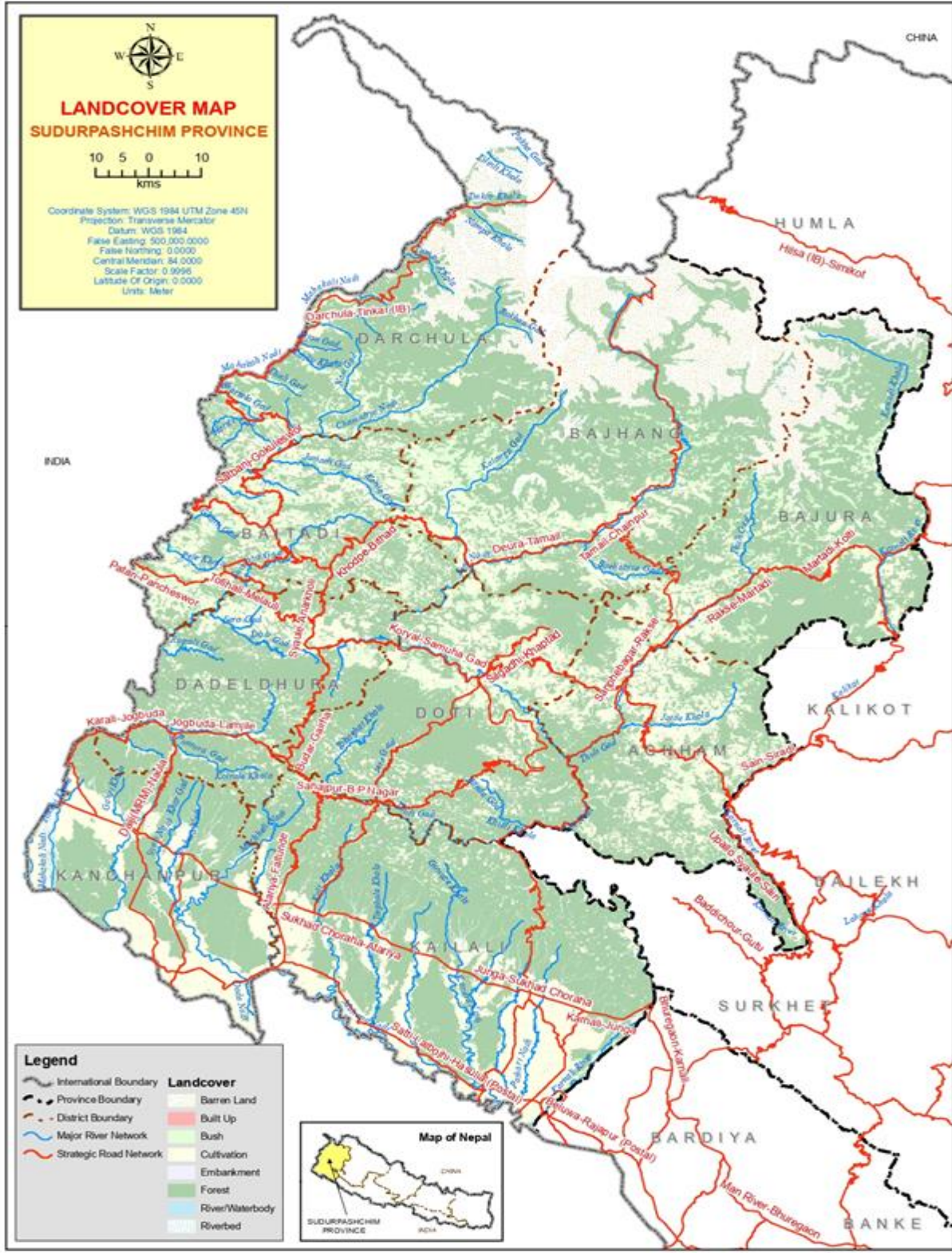
तालिका १: PADS कार्यान्वयनको लागि लागत अनुमानको सारांश.....	xiv
तालिका २: जग्गाको आकार र वितरण.....	4
तालिका ३: प्रमुख खाद्यान्न बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८).....	5
तालिका ४: प्रमुख नगदेबाली र दालबालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८).....	6
तालिका ५: फलफूल र तरकारीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८).....	7
तालिका ६: मसला बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८).....	7
तालिका ७: मत्स्य र पशु उत्पादनको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८).....	8
तालिका ८: सुदुरपश्चिम प्रदेशमा उद्योग /प्रतिष्ठानको संख्या.....	9
तालिका ९: प्रदेशगत खाद्य तथा पेय पदार्थ उद्योगको संख्या र हिस्सा.....	10
तालिका १०: कृषि बजार र एग्रोभेटको संख्या.....	11
तालिका ११: सुदुरपश्चिम प्रदेशमा सहकारीको अवस्था.....	12
तालिका १२: सुदुरपश्चिम प्रदेशमा सिँचाईको अवस्था.....	13
तालिका १३: प्रदेशमा रासायनिक मलको बिक्री स्थिति (मे.टन.).....	13
तालिका १४: घरपरिवारद्वारा रिपोर्ट गरिएको मौसमी खतराहरूको आवृत्ति (frequency) (परिवारको %)......	15
तालिका १५: कृषि र पशु सेवामा संघीय बजेट (रु अरब).....	23
तालिका १६: प्रादेशिक बजेट र कृषि क्षेत्रमा व्यय (रु अरब).....	24
तालिका १७: १५ औँ आवधिक योजनामा कुल गार्हस्थ उत्पादन र क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धिको लक्ष्य.....	38
तालिका १८: PADS प्रभावहरूका सूचकहरू.....	44
तालिका १९: PADS दुरदृष्टिका प्राथमिक लक्ष्य र सूचकहरू.....	46
तालिका २०: बजार केन्द्रका लागि सम्भाव्य स्थानहरू.....	62
तालिका २१: योजना चरण र कार्यहरू.....	68
तालिका २२: जम्मा वित्तिय आवश्यकता.....	74
तालिका २३: पहिलो पाँच वर्षको वित्तिय आवश्यकता (दश लाख).....	74
तालिका २४: अर्को दश वर्षको वित्तिय आवश्यकता (२०८५/८६ देखि २०९३/९४).....	76
तालिका २५: PADS कार्यान्वयनमा मुख्य सरोकारवालाहरू र तिनीहरूको भूमिका.....	79
तालिका २६: परिणाम १ को प्रतिफल सूचकहरू - मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरू उत्पादन र प्रसार.....	88
तालिका २७: परिणाम २ को प्रतिफल सूचकहरू - उत्पादकत्व वृद्धि तथा उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि.....	90

तालिका २८: परिणाम ३ को प्रतिफल सूचकहरू - खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार.....	92
तालिका २९: परिणाम ३ को प्रतिफल सूचकहरू - सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार.....	93
तालिका ३०: विस्तृत बजेट, परिणाम १ - मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार (बजेट रु दश लाखमा).....	95
तालिका ३१: विस्तृत बजेट, परिणाम २ - उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि (बजेट रु दश लाखमा).....	99
तालिका ३२: विस्तृत बजेट, परिणाम ३ — खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार (बजेट रु दश लाखमा)....	102
तालिका ३३: विस्तृत बजेट, परिणाम ४ - सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार (बजेट रु दश लाखमा).....	104
तालिका ३४: PADS को लागि वित्तिय स्रोतहरू (बजेट रु दश लाखमा).....	106

चित्रहरूको सुची

चित्र १. प्रादेशिक कृषि विकास रणनीतिको ढाँचा.....	xiii
चित्र २. जलवायुबाट सिर्जित खतराहरूको संवेदनशीलता (MoFE, २०१७).....	14
चित्र ३. विभिन्न जिल्लाहरूमा कृषि क्षेत्रको संवेदनशीलता (MoFE, २०१७).....	15
चित्र ४. विभिन्न जिल्लाहरूमा कृषि क्षेत्रको exposure (MoFE, २०१७).....	16
चित्र ५. कृषि क्षेत्रको अनुकूलन क्षमता (MoFE, २०१७).....	17
चित्र ६. भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयमा मानव स्रोत (MoLMAC, २०२१).....	31
चित्र ७. कृषि निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, र स्रोत केन्द्रहरूमा कृषिको दरबन्दि (MoLMAC, २०२१).....	32
चित्र ८. पशु तथा मत्स्य निर्देशनालय, VHLESCs, र स्रोत केन्द्रहरूमा दरबन्दि स्थिति (MoLMAC २०२१).....	32
चित्र ९. PADS का अपेक्षाहरू.....	41
चित्र १०. PADS को ढाँचा.....	41
चित्र ११. पहिलो पाँच वर्षको लागि लगानी स्रोतहरू.....	75
चित्र १२. अर्को दश वर्षको लागि लगानी स्रोतहरू.....	76
चित्र १३. संस्थागत एवं समन्वय संयन्त्र.....	79

सुदूरपश्चिम प्रदेशको नक्सा

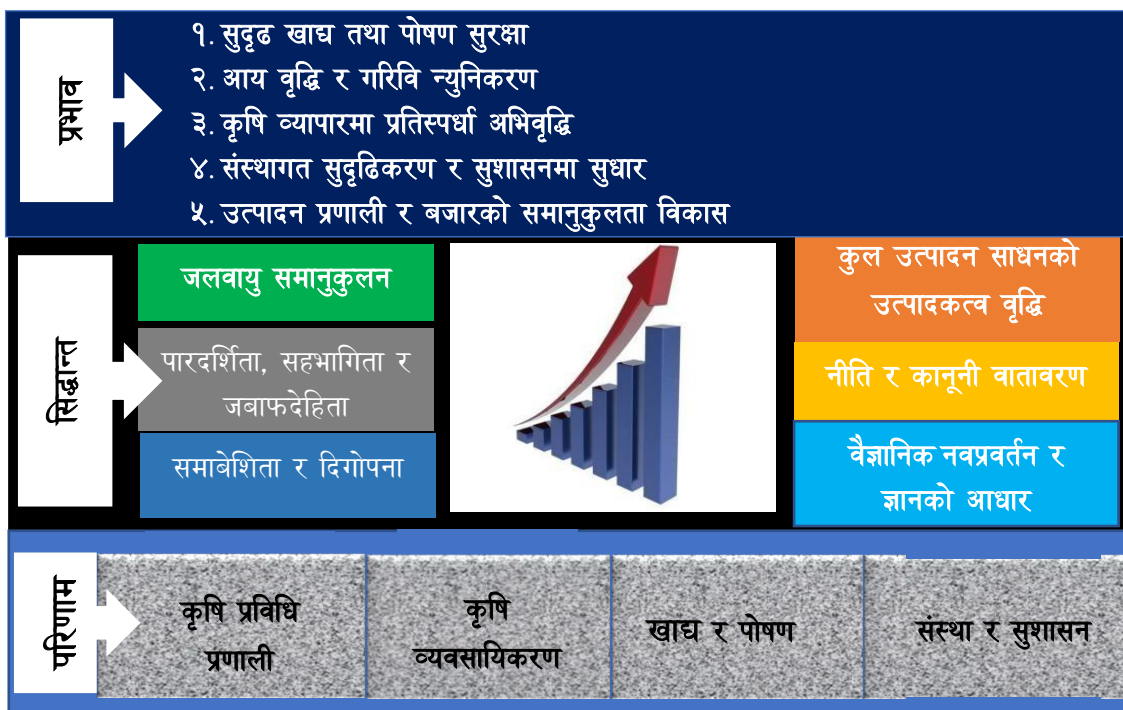

Source: Survey Department, 2021

कार्यकारी सारांश

नेपालको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको महत्वपूर्ण स्थान छ । कृषि दिर्घकालिन योजना (एपीपी) र कृषि विकास रणनीति (एडीएस) लगायत दर्जनौं कृषि विकास नीति तथा योजनाहरू दशकौंदेखि तर्जुमा र कार्यान्वयन भए पनि हालको संयन्त्रबाट कृषि क्षेत्रमा सुधार हुन सकेको छैन । यो क्षेत्र अझै पनि परम्परागत र कम उत्पादकत्वका साथै श्रम प्रधान रहेको कारण प्रतिस्पर्धि हुन सकेको छैन । कृषि व्यवसायिकरणका केही संकेतहरू निश्चित उप-क्षेत्रहरूमा देखिएका छन् । समग्रमा यस क्षेत्रलाई दिइएको प्राथमिकतालाई हेर्दा सुदूरपश्चिम प्रदेश लगायत मुलुकका अन्य प्रदेशमा आशातित नतिजा प्राप्त भएको देखिंदैन ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशको झण्डै २५ लाख जनसंख्यामध्ये करिब ८० प्रतिशतको मुख्य पेशा कृषि हो । समग्र आर्थिक विकास, रोजगारी सृजना र गरिबी न्यूनीकरणमा यस क्षेत्रको महत्वपूर्ण स्थान रहेको छ । राष्ट्रिय कृषि कूल गार्हस्थ्य उत्पादन (AGDP) मा यस प्रदेशको कृषि क्षेत्रको योगदान ६.९ प्रतिशत रहेको छ । प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको हिस्सा ३६.९ प्रतिशत रहेको छ भने सेवा र उद्योग क्षेत्रको अंश क्रमशः ५०.७ प्रतिशत र १३.२ प्रतिशत रहेको छ । आर्थिक, जनसांख्यिकीय, भौगोलिक, जलवायु र सम्बद्ध कृषि वस्तुस्थितिका हिसाबले प्रदेशहरूमा विभिन्नता रहेको छ । यो अवस्थालाई दृष्टिगत गरी सुदूरपश्चिम प्रदेशको लागि प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति तर्जुमा गरिएको छ जसको ढाँचा (Framework) चित्र १ मा दिईएको छ ।

चित्र १. प्रादेशिक कृषि विकास रणनीतिको ढाँचा

ADS (२०१५-२०३५) नेपालको कृषि विकासको एक प्रमुख रणनीति हो र यसले आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी र समावेशी कृषि क्षेत्रको परिकल्पना गरेको छ । साथै यसले आर्थिक वृद्धिलाई अगाडि बढाउने र सुधारिएको जीविकोपार्जन र खाद्य एवं पोषण सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउँदै खाद्य सम्प्रभुता तर्फ डोर्याउँदछ । प्रादेशिक सम्भाव्यतालाई समेटेर एडीएसको जगमा आधारित सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले कार्यान्वयन गर्ने १५ वर्षे प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति (PADS) तर्जुमा गरिएको छ ।

PADS ले गरिबीको रेखामुनि रहेका एक तिहाई जनतालाई माथि उठाउन र आत्मनिर्भर, समावेशी, प्रतिस्पर्धी र समानुकुलित कृषि क्षेत्रको विकास मार्फत सुदूरपश्चिम प्रदेशको सम्बृद्धि हासिल गर्न सुसंगत (harmonize) कार्यक्रमहरू र कार्यहरू सहज बनाउन कृषि विकासलाई तीव्रता दिने ढाँचा उपलब्ध गराएको छ । PADS ढाँचा चित्र १ मा देखाइए अनुसार चार स्तम्भ (परिणामहरू) मा आधारित रहि तर्जुमा गरिएको छ । ती परिणामहरूमा मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रवाह; उत्पादकत्व वृद्धि र बजार एवं व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि; खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार; र संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासन सुधार रहेका छन् ।

PADS कार्यान्वयन गर्न कुल वित्तीय आवश्यकता लगभग रु १.७६ खरब पर्दछ । ४९ वटा प्रतिफलहरू (outputs) लाई समुहगत रूपमा राखी कृषाकलापहरू प्रस्ताव गरिएको र सोहि आधारमा लागत अनुमान गरिएको छ । PADS को लागि तयार गरिएका लागतहरू प्रचलित मूल्य अनुमानमा आधारित छन् । लागतहरू प्रायः तलबाट माथि (बटम-अप) योजना पढ्ती र प्रचलित अभ्यासहरूलाई दृष्टिगत गरी अनुमान गरिएको छ ।

कुल वित्तीय आवश्यकताको ८४.७% संघीय र प्रदेश सरकारले खर्च गर्न प्रक्षेपण गरिएको छ भने निजी क्षेत्र (८.२%) र स्थानीय तह (३.६%) ले खर्च गर्ने प्रक्षेपण छ । PADS कार्यान्वयनको लागि कुल लागतको २.४% किसान समुदायले व्यहोर्ने छन् । लागत अनुमानको सारांश तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १. PADS कार्यान्वयनको लागि लागत अनुमानको सारांश

वित्तीय श्रोतहरू	प्रतिफल: १	प्रतिफल: २	प्रतिफल: ३	प्रतिफल: ४	जम्मा बजेट (रु दश लाख)
	मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रवाह	उत्पादकत्व अभिवृद्धि र बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि	खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि	संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासन सुधार	
सरकारी (संघ र प्रदेश)	१३,८६७.१	११५,३७७.६	७,६१४.३	१२,५०५.६	१४९,३४६.६
निजी	३,०९८.८	९,९१२.२	१,४०२.१		१४,४१३.२
सहकारी	५६१.७	७९३.०	११५.५	४९९.८	१,९७०.०
स्थानीय सरकार	१,३५५.७	२,६४३.२	७५३.८	१,६८९.८	६,४४२.५
कृषक समुदाय	४८४.२	३,४३६.२	२३८.१		४,१५८.५

वित्तीय श्रोतहरू	प्रतिफल: १	प्रतिफल: २	प्रतिफल: ३	प्रतिफल: ४	जम्मा बजेट (रु दश लाख)
	मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रवाह	उत्पादकत्व अभिवृद्धि र बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि	खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि	संस्थागत सुदृढीकरण र सुशासन सुधार	
जम्मा	१९,३६७.५	१३२,१६२.२	१०,१२३.९	१४,६९५.३	१७६,३४८.९
विभिन्न सहकर्मि बीच लागतको हिस्सा (%)					
सरकारी (संघ र प्रदेश)	७१.६	८७.३	७५.२	८५.१	८४.७
निजी क्षेत्र	१६.०	७.५	१३.८		८.२
सहकारी क्षेत्र	२.९	०.६	१.१	३.४	१.१
स्थानिय तह	७.०	२.०	७.४	११.५	३.६
कृषक समुदाय	२.५	२.६	२.४		२.४

PADS सफलताको लागि धेरै प्रतिवद्धता एवं सर्तहरू पुरा हुनुपर्दछ:

- क. प्रदेश सरकारको प्रतिवद्धता
- ख. स्थानीय सरकारको प्रतिवद्धता
- ग. PADS कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमहरू तर्जुमा
- घ. प्रमुख सरोकारवालाहरूबीच सार्थक समन्वय र सहमति
- ङ. विकास साझेदारहरूको सहयोग

PADS ले नतिजामा आधारित अनुगमन प्रणालीलाई अवलम्बन गर्नेछ जुन नियमित रूपमा व्यावसायिक र सहभागितामूलक रूपमा गरिनेछ । PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई (PADSISU) ले MoLMAC, निर्देशनालय, जिल्ला र स्थानीय तह स्तरमा अनुगमन तथा मुल्यांकन, एवं सम्बन्धित महाशाखा र ईकाइहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग गर्नेछ । PADSISU ले प्रादेशिक मन्त्रालय स्तरमा अनुगमन संयन्त्रको विकास गरि नियमन गर्नेछ र वार्षिक कार्य सम्पादन अनुगमन PADSCC मा समीक्षा गरिनेछ । वार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र प्रदेश नीति तथा योजना आयोगमा पेस हुनेछ । सरकार र विकास साझेदारहरू मार्फत कार्यान्वयन हुने कृषि क्षेत्र कार्यक्रमहरूमा वार्षिक रूपमा संयुक्त क्षेत्र समीक्षा (JSR) संयन्त्र अवलम्बन गरिनेछ ।

PADSISU अन्तर्गत PADS योजना र अनुगमन ईकाइले यसको कार्यान्वयनको पालना गरे नगरेको सुनिश्चित गर्न समेत नियमित नीति अनुगमनको आवश्यकता पर्दछ । PADS कार्यक्रमको लक्ष्य र अनुगमन ढाँचाको डिजाइन अनुसार परिणाम र प्रभावका साथै उत्पादन साधन र र प्रतिफलको सन्दर्भमा अनुगमन गरिनेछ । अनुगमन प्रतिवेदनहरू जनमानस समक्ष उपलब्ध गराइनेछ र प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा समीक्षा गरिनेछ ।

१ प्रदेशको पृष्ठभूमी

१.१ भौतिक अवस्था र प्राकृतिक स्रोतहरू (जमिन, जंगल र जलस्रोत)

१. सुदूरपश्चिमप्रदेश नेपालको नयाँ संविधान (२०१५) अन्तर्गत स्थापित सात प्रदेशहरूमध्ये एक प्रदेश हो । यसको उत्तरमा चीनको तिब्बत स्वशासित क्षेत्र, पूर्वमा कर्णाली प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेश, पश्चिममा भारतको उत्तराखण्ड र दक्षिणमा उत्तर प्रदेशको सीमा छ । यस प्रदेशले १९५१५.५२ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको छ र देशको कुल क्षेत्रफलको १३.२२% हिस्सा रहेको छ । बाजुरा, बझाङ, डोटी, अछाम, दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, कैलाली र कञ्चनपुर गरी नौ जिल्ला यस प्रदेशमा छन् । यस प्रदेशमा एक उपमहानगरपालिका, ३३ नगरपालिका र ५४ गाउँपालिका गरि ८८ स्थानीय तह रहेका छन् । यो प्रदेश २८°२२' देखि ३०°०' उत्तरी अक्षांश र ८०°०३' देखि ८१°२५' पूर्वी देशान्तरमा फैलिएको छ । यस प्रदेशको सबैभन्दा अग्लो भुभागको रूपमा अपी हिमाल (७,१३२ मिटर) र होचो भूभागको रूपमा १०९ मिटर (कैलाली जिल्ला) रहेको छ ।

२. प्रदेशमा १०,८३,७६९ हेक्टर वन क्षेत्र रहेको छ जुन सुदूरपश्चिम प्रदेश र देशव्यापी (नेपालको कुल वन क्षेत्र ६६,१०,००० हेक्टर) क्रमशः ५७% र १७% हो (DFRS, २०१८) । नेपाल सरकारले वन व्यवस्थापनका लागि विभिन्न पद्धति अपनाएको छ । नेपालमा वन व्यवस्थापनका प्रमुख पद्धतिहरूमा सामुदायिक वन, कबुलियती वन, सहकारी वन, सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, धार्मिक वन, र संरक्षित वन रहेका छन् । नेपालले सन् १९९० को दशकदेखि सामुदायिक वनलाई वन व्यवस्थापनको मुख्य पद्धतिको रूपमा अपनाउँदै आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७६/७७ सम्म यस प्रदेशमा ३,२०४ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, १,०२३ कबुलियती वन समूह, २ सहकारी वन उपभोक्ता समूह, ३६ धार्मिक वन समूह र २ संरक्षित वन गठन भएका छन् । यस प्रदेशका जिल्लाहरू मध्ये डडेल्धुरामा सबैभन्दा बढी (७४.४%) वन क्षेत्र रहेको छ भने डोटी (७२.५%), अछाम (६२.९%), बैतडी (६२%) रहेको छ । कञ्चनपुर जिल्लामा सबैभन्दा कम क्षेत्रफल (४१.६%) वन रहेको छ (DFRS, २०१८) ।

३. सुदूरपश्चिम प्रदेश जलस्रोतमा धनी छ । सेती र महाकाली यस प्रदेशका प्रमुख नदी हुन् । चमेलिया, बूढीगंगा, दर गंगा, सुर्नया, ठिकगढ, होपरीगाढ, रंगुन, डोटेलीगाढ, स्पलगाढ, मोहना लगायतका नदीहरू यस प्रदेशका विभिन्न जिल्ला भएर बग्दछन् । ताल र पोखरीले पनि प्रदेश धनी छ । कैलाली जिल्लाको घोडाघोडी ताल, कञ्चनपुर जिल्लाको झिलमिला र वेदकोट ताल, डडेल्धुराको आलिताल, डोटी जिल्लाको छतिवन ताल र खसड ताल प्रदेशका प्रमुख ताल हुन् ।

१.२ जनसांख्यिक्य, जिविकोपार्जन, पेशा र रोजगारी

४. यस प्रदेशको जनसंख्या १,५५२,५१७ रहेको छ जुन नेपालको कूल जनसंख्याको ९.६३% हो । जनघनत्व १३० व्यक्ति प्रति किलोमिटर र वृद्धि दर १.५३% प्रति वर्ष छ । पुरुष र महिलाको अनुपात ९१२:१००० रहि १,२१७,८८७ जना पुरुष र १,३३४,६३० जना महिलाको जनसंख्या छ

। यस प्रदेशको शहरी जनसंख्या १,५०४,२७९ (५८.९%) र ग्रामिण जनसंख्या १,०४८,२३८ (४१.१%) रहेको छ (CBS, 2011) ।

५. यस प्रदेशमा १५ वर्ष भन्दा माथिका कृयाशिल जनसंख्या १,८८३,००० जना रहेका छन् भने यहाँको बेरोजगार ११.५% छ जुन राष्ट्रिय औषत (११.४%) बराबर नै छ । उमेर समुह अनुसार बेरोजगारी हेर्दा सबभन्दा बढी १५ देखि २४ उमेर समुहको छ (२८.२%) । प्रति महिना प्रति व्यक्ति मध्ये आय (median earning) रु १३,६६८ रहेको र यो आय ग्रामिण तथा शहरी र पुरुष तथा महिलाको बीच भिन्नता छ । शहरमा बस्नेहरूको प्रति व्यक्ति मध्ये आय रु १४,००० छ भने गाउँमा बस्नेको रु १३,६८८ मात्र छ । त्यसैगरी पुरुषको रु १५,२०८ र महिलाको रु १२,००० रहेको छ । त्यस्तै तल्लो ५% जनसंख्याको प्रति व्यक्ति आय रु ६,००० छ भने माथिल्लो ५% को रु ३१,९३८ छ जुन ५ गुणाभन्दा बढी हुन आउँछ ।

६. प्रदेशको कृषि क्षेत्रमा हुने धेरैजसो रोजगारी अनौपचारिक (८३,००० जना) रहेको छ भने ५,००० जनाले मात्र औपचारिक रोजगारी प्राप्त गरेका छन् । प्रदेशको कूल जनसंख्या मध्ये एक तिहाई (३३.८%) बसाई सराई गरि धेरै लामो समयदेखि बसोबास गर्दै आएका छन् । यी व्यक्तिहरू अर्को नगरपालिका क्षेत्रबाट वा अन्य देशबाट बसाई सराई गरेर आएका हुन् ।

१.३ आय, गरिबी र खाद्य सुरक्षा स्थिति

७. कुल गार्हस्थ उत्पादनमा सुदूरपश्चिम प्रदेशको योगदान (उत्पादक मूल्यमा) आ.व. २०७६/७७ मा ४.१% र आ.व. २०७७/७८ मा ४% रहेको छ । कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धि दर आ.व. २०७५/७६ मा ६.५% रहेकोमा यो वृद्धि दर आ.व. २०७६/७७ मा ०.४४% मा मात्र सीमिति रहेको छ । तर आ.व. २०७७/७८ मा केहि सुधार भई वृद्धि दर ३.५६% भएको देखिन्छ । यस प्रदेशमा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३६.१% छ भने सेवा क्षेत्र र औद्योगिक क्षेत्रको योगदान क्रमसः ५०.७% र १३.२% रहेको छ । कृषि क्षेत्र सुदूरपश्चिमको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड कै रूपमा रहेको छ, तथापि ७०% उत्पादन अझै पनि निर्वाहमुखी छ । करिब ८०% जनसंख्याको मुख्य पेशा कृषि क्षेत्र नै हो ।

८. प्रदेश सरकारले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्न र गरिबी घटाउन कृषि क्षेत्रको समावेशी वृद्धि र विकासलाई जोड दिएको छ । प्रदेश भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले प्रदेशका धेरै चुनौतीहरूका बाबजुद वैज्ञानिक भु-उपयोग र समाजिक न्यायमा आधारित रही उपलब्ध स्रोतहरूको प्रभावकारी परिचालन गर्दै आत्मनिर्भर उत्पादनका साथै कृषिजन्य उत्पादनको आयात प्रतिस्थापन गर्ने एवं निर्यात बढाउने ध्येय राखेको छ । यस प्रदेशका विद्यमान धेरै चुनौतीहरू मध्ये लैङ्गिक एवं जातपात र सो सँग सम्बन्धित परम्परागत विश्वास (traditional belief) पनि एक हो । उदाहरणको लागि रजस्वालाको अवधिमा सुदूरपश्चिममा महिलाहरूलाई कुनै पनि दुधजन्य पदार्थ उपलब्ध नगराउने प्रचलन छ ।

९. प्रदेशमा देखिएका अन्य चुनौतीहरूमा रोजगारी उपलब्ध नभई ठूलो मात्रामा भारतमा हुने मौसमी आप्रवासन (high seasonal migration), आप्रवासीहरूमा धेरै मात्रामा देखिने एच्.आई.भि र एड्स रोगहरू, बाल श्रमिक, उच्च कुपोषण र आधारभुत स्वास्थ्य सेवाको अभावमा हुने बच्चा र आमाहरूको उच्च मृत्युदर हुन । न्यून साक्षरता दर र गुणस्तरिय प्राविधिक शिक्षामा सिमित पहुँच, कृषि क्षेत्रको न्यून उत्पादकत्व र उत्पादन, सडक, सिँचाई प्रणाली र भण्डारण जस्ता पूर्वाधारहरूको कमी, चरम (extreme) र विविध खालको जलवायु अवस्था, असुविधाजनक स्थलाकृति (topography) को कारणले हुने बाढी, पहिरो र जंगलमा हुने आगजनी लगायतका चुनौतिहरू पनि बिध्यमान रहेका छन् ।
१०. यस प्रदेशमा गरिबीको स्तर निकै धेरै छ । निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि ३३.९% जनसंख्या रहेका छन् जुन राष्ट्रिय औषत (१८.७%) भन्दा निकै माथि छ (NPC, 2018)। साथै औषत आयु ६६.३ वर्ष रहेको छ जुन राष्ट्रिय औषत आयु (६९.७ वर्ष) भन्दा कम छ भने मानव विकास सूचकांक (HDI) ०.५४७ छ। यो पनि राष्ट्रिय औषत (०.५८७) भन्दा कम छ (NPC & UNDP, २०२०) । नेपालको बहुआयामिक गरिबीको सूचकांकलाई हेर्दा यस प्रदेशको तेस्रो उच्च स्थान (०.१४६) छ जुन राष्ट्रिय सूचकांक (०.१२७) भन्दा माथि रहेको छ । बहुआयामिक रूपबाट गरीबी भन्नाले धेरै प्रकारका सुविधाहरूबाट वञ्चित हुनु भन्ने बुझिन्छ । यस प्रदेशमा कुल जनसंख्याको ३३.६% जनसंख्या बहुआयामिक रूपमा गरिब छन् अर्थात प्रदेशका एक तिहाई भन्दा बढी जनसंख्या बहुआयामिक रूपमा गरिब छन् । यो बहुआयामिक गरिबीको स्तर राष्ट्रिय स्तर (२८.६%) भन्दा बढी छ ।
११. सन् २०११ देखि २०१४ को बीचमा अन्य प्रदेशको तुलनामा यस प्रदेशमा गरिबी उल्लेखनिय रूपमा घटेको छ । नीतिहरूको कार्यान्वयन सफल रूपमा भएको हुनाले पनि गरिबी घट्न गएको हो भन्न सकिने अवस्था देखिन्छ । साथै अन्य प्रदेशको तुलनामा यस प्रदेशमा पर्याप्त सरसफाईको कमी हुने अवस्था सबभन्दा धेरै (अर्थात ३०%) घटेको छ । जुन प्रदेशमा गरिबहरूमा सरसफाईको अभाव बृहत रूपमा देखिन्छ, यसबाट नीतिहरूको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा केहि पाठ पक्कै पनि सिक्न सकिन्छ । यद्यपि, यस प्रदेशका धेरै गरिब परिवारहरूमा पर्याप्त पोषणको अभाव, पकाउने ईन्धन र आवासको कमीले बच्चाहरूको मृत्यु हुने गरेको छ । यसबाट नीति निर्माताहरूले भविष्यका नीतिहरू तर्जुमा गरी गरिबी घटाउने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा यस्ता क्षेत्रमा ध्यान केन्द्रित गर्नु जरुरी छ ।
१२. यस प्रदेशको ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूको पोषणको अवस्था हेर्ने हो भने ३३.३% कम वजन भएका, ४०.९% पुड्का (stunting), १४.९% ख्याउटे (wasting) र १.३% बढी तौल (overweight) भएका छन् । खाद्य सुरक्षाको दृष्टिकोणबाट हेर्दा ३७.७% घर परिवार खाद्य सुरक्षित, १८% हल्का (mildly) खाद्य असुरक्षित, ३१.२% मध्येम रूपमा खाद्य असुरक्षित र १३% गम्भिर रूपमा खाद्य असुरक्षित छन् । न्यूनतम आहारा विविधता (minimum dietary diversity) अर्थात ६-२३ महिनाका बच्चाहरू जसले ५ वा सो भन्दा बढी खाद्य समुह उपभोग गर्दछन् सो ४४.५% मात्र छ (NPC and UNICEF, २०१९) ।

१.४ प्रदेशको भु-स्वामित्वको अवस्था

१३. भु-स्वामित्वलाई खाद्य सुरक्षा र घरायसी आम्दानीको महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा लिईन्छ । यस प्रदेशमा प्रति परिवार ०.७ हेक्टर जग्गा उपलब्ध छ जुन छरिएर रही सरदर ३.३ कित्ता पर्दछ । करिब ५२% घरपरिवारले केवल १५% मात्र जग्गा प्राप्त गरेका छन् भने माथिल्लो दोस्रो ठूला ५% ले करिब ३३% जग्गाको स्वामित्व ग्रहण गरेका छन् (तालिका २)। करिब ७५% कृषि परिवारको १ हेक्टर भन्दा कम जग्गा रहेको छ । कृषि श्रमिकको उत्पादकत्व र सघनताको स्तरको तुलनामा श्रमिक र खेती गरिएको जग्गाको अनुपात धेरै छ । यस प्रदेशको १५-४९ वर्ष उमेर समुहका महिला मध्ये ३.१% महिलासँग एकल रूपमा जमिनको स्वामित्व छ भने ०.२% महिलासँग संयुक्त रूपमा जग्गाको स्वामित्व छ । साना फार्महरू र तिनीहरूको कम उत्पादकत्वका कारणले कृषिमा आधारित जिविकोपार्जन धेरै कठिन रूपमा रहेको छ । खासगरी यस्ता कृषि फार्मबाट आवश्यक खाद्य पदार्थ उत्पादन नहुने र पर्याप्त आय समेत प्राप्त नभई जिविकोपार्जन सहज हुन सकेको छैन । हालसालैका केही सुधारहरूका बाबजुद सुदुरपश्चिम प्रदेशको ५५% ग्रामिण घरपरिवारहरू खासगरी उच्च पहाडी जिल्लाका घरपरिवारहरू खाद्य असुरक्षित छन् । यस भेगको दुर्गम अवस्था तथा बिकट भुगोल (rugged terrain), अविकसित यातायात तथा बजार पुर्वाधारका कारणले उच्च पहाडी जिल्लाहरूको सम्बृद्धि हुन सकेको छैन ।

तालिका २. जग्गाको आकार र वितरण

जग्गाको आकार	घरपरिवार		जग्गाको क्षेत्रफल	
	संख्या	प्रतिशत	क्षेत्रफल (हे.)	प्रतिशत
< ०.५ हे	२४३,८४५	५२.१०	५०,५४९	१५.९०
०.५ देखि < १ हे	१२०,७५९	२५.८०	१०२,४९७	३२.२४
१ देखि < ५ हे	८८,०९४	१८.८१	१०२,८४६	३२.३५
>= ५ हे	१,५२८	३.२६	६२,०२५	१९.५१
भूमिहीन	१४,०००	०.०३	-	-
जम्मा	४६८,२२६	१००	३१७,९१६	१००

Source: CBS, 2011

२ अवस्थाको विश्लेषण

२.१ प्राथमिक उप-क्षेत्रहरू (बाली, पशुजन्य, मत्स्य र कृषि उद्योगहरू) को प्रवृत्ति

१४. कृषि क्षेत्र बाली, बागवानी, पशु, मत्स्य र वन उप-क्षेत्रहरूबाट बनेको हुन्छ । यस प्रदेशले नेपालको कुल कृषि गार्हस्थ उत्पादनमा ६.९% योगदान गरेको छ । साथै प्रदेशको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३६.१% प्रतिशत छ भने सेवा क्षेत्र र उद्योग क्षेत्रको क्रमसः ५०.७% र १३.२% योगदान रहेको छ ।

१५. मुख्य खाद्यान्न बालीहरू र आलुले यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल र उत्पादनमा ठूलो हिस्सा ओगट्दछन् । सन् २००३ मा धान बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व क्रमसः १३९,८५० हे., ३६२,७३४ मे.टन र २.५९ मे.ट. प्रति हेक्टर थियो । १६ वर्षको अवधिमा अर्थात् २०१८ मा यो स्तर वृद्धि भई १६७,०५३ हे. क्षेत्रफल, ६०५,६२६ मे.ट. उत्पादन र ३.६३ मे.ट. प्रति हेक्टर उत्पादकत्व रहन पुगयो ।
१६. गहुँ बालीको हकमा सन् २००३ मा क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व क्रमसः ८९,०६९ हे., १५४,१२५ मे.टन र १.७३ मे.ट. प्रति हेक्टर थियो । सन् २०१८ मा अर्थात् १६ वर्ष पछि यो स्तर वृद्धि भई १४७,५४२ हे. क्षेत्रफल, ३२०,१६९ मे.ट. उत्पादन र प्रति हेक्टर उत्पादकत्व २.१७ मे.ट. रहेको थियो ।
१७. सन् २००३ मा मकै बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व क्रमसः ४९,११७ हे., ७५,६४८ मे.टन र १.५४ मे.ट. प्रति हेक्टर थियो । सन् २०१८ मा अर्थात् १६ वर्ष पछि यी सूचकहरू वृद्धि भई ४९,८७८ हे. क्षेत्रफल, ११२,२२५ मे.ट. उत्पादन र २.२५ मे.ट. प्रति हेक्टर उत्पादकत्व रहन पुगयो ।
१८. मुख्य खाद्यान्न बालीहरूको सन् २००३-२०१८ को अवधिको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक चक्रवृद्धि वृद्धिदर (annual compound growth) तालिका ३ मा दिईएको छ । सो अवधिमा दिईएका बालीहरूमध्ये मकैको उत्पादकत्वमा सबैभन्दा धेरै सुधार भएको देखिन्छ । त्यसपछि धान, र गहुँको उत्पादकत्वमा सुधार आएको छ । कोदो र जौ को कुल उत्पादन क्षेत्रफलमा आएको वृद्धिबाट भएको देखिन्छ ।

तालिका ३. प्रमुख खाद्यान्न बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८)

बाली	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व
धान	१.९२	४.१	२.१८
मकै	-१.१९	०.८५	२.०४
गहुँ	४.३९	५.५१	१.१२
कोदो	२.३७	२.५७	०.२०
जौ	४.१३	३.५५	-०.५८

१९. विगत १६ वर्षमा तेलहन बालीको क्षेत्रफल सन् २००३ मा ३२,२८९ हेक्टरबाट बढेर २०१८ मा ३४,९१७ हेक्टर पुगेको थियो । उखुको क्षेत्रफल २००३ मा ६३४६ हेक्टर थियो जुन घटेर गएको थियो भने पुनः २०१८ मा ८,३४७ हेक्टर पुगेको छ । आलु बालीको क्षेत्रफल सबैभन्दा बढी वृद्धि भएको अर्थात् ८,७३९ हेक्टर बाट १४,३७५ हेक्टर पुगेको छ । त्यस्तै, दाल बालीको क्षेत्रफल सन् २००३ को ३५,६३५ हेक्टरबाट बढेर सन् २०१८ मा ४६,२७० हेक्टर पुगेको छ ।

२०. प्रमुख नगदे बालीहरू र दालबालीको २००३-२०१८ को अवधिमा क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक चक्रवृद्धि तालिका ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ। यसले प्रस्तुत गरिएका बालीहरूमा दालको उत्पादकत्वमा उल्लेखनीय सुधार भएको देखाउँछ भने त्यसपछि आलु र तेलहनको रहेको छ । आलुको हकमा उत्पादकत्व वृद्धिले कुल उत्पादनमा करिब एक तिहाई योगदान पुऱ्याएको छ भने दालको हकमा ८५.५ प्रतिशत रहेको छ ।

तालिका ४. प्रमुख नगदेबाली र दालबालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८)

बालीहरू	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व
तेलबाली	०.२४	३.७१	३.४७
उखु	-०.१८	०.२५	०.४३
आलु	४.२८	६.७	२.३२
दालबाली	०.८०	५.५	४.७

२१. सन् २००३ देखि २०१८ सम्मको अवधिलाई हेर्दा सुन्तला जात फलफूलको उत्पादनशिल क्षेत्रफल १,१०२ हे. बाट १,९६४ हे. पुगेको छ । यद्यपि, उत्पादनको वृद्धि उत्पादनशिल क्षेत्रफल भन्दा कम छ । समग्रमा सुन्तलाजात फलफूलको उत्पादकत्व यस अवधिमा ९.५० मे.ट. बाट घट्न गई ८.९४ मे.ट. प्रति हेक्टर पुगेको छ । आँपको हकमा यस अवधिमा उत्पादनशिल क्षेत्रफल ६९४ हे. बाट १,११३ हे. पुगेको छ भने उत्पादन ४,५८४ मे.ट. बाट दोब्बर भई ९,७६२ मे.ट. पुगेको देखिन्छ । साथै आँपको उत्पादकत्व ६.६१ मे.ट. बाट ८.७७ मे.ट. प्रति हे. पुगेको छ । त्यस्तै गरि केराको क्षेत्रफल २२१ हे. बाट बढी ११८५ हे. र उत्पादन ३,०३९ हे. बाट १८,९६० मे.ट. पुगेको छ । स्याउको उत्पादनशिल क्षेत्रफल समग्रमा स्थिर (४८९-५०६ हे.) रह्यो भने उत्पादकत्व भने ज्यादै नै घट्यो (९.७६ बाट ५.०७ मे. ट. प्रति हे.) । यसै अवधिमा ओखरको उत्पादनशिल क्षेत्रफल र उत्पादन उल्लेखनिय रूपमा बढ्यो भने उत्पादकत्व सो अनुरूप बढ्न सकेको देखिएन । तरकारीको हकमा क्षेत्रफल ८,२५५ हे. बाट २६,०९० हे. पुग्दा उत्पादकत्व भने १०.३२ बाट १३.४७ मे. ट. प्रति हे. रहेको देखिन्छ । यसरी बढ्नुमा सरकारी सहयोग, गै.स.श. र समुदायमा आधारित संस्थाहरू लगायत विकास साझेदारहरूको सहयोगका कारण रहेको भन्न सकिन्छ ।

२२. फलफूल र तरकारीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धिदर (२००३-२०१८) तालिका ५ मा प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ कि सुन्तलाजात र स्याउको उत्पादकत्व घटेको छ भने कुल उत्पादन वृद्धि क्षेत्रफल बढेको कारणले भएको देखिन्छ । यहि अवधिमा आँप, केरा र ओखर र तरकारीको उत्पादकत्व वृद्धि भएको छ । तर तरकारीको उत्पादन वृद्धिमा क्षेत्रफल वृद्धिको ठूलो योगदान रहेको छ । त्यस्तै स्याउको हकमा क्षेत्रफल र उत्पादकत्व वृद्धि नकारात्मक रहेको देखिन्छ ।

तालिका ५. फलफूल र तरकारीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८)

बाली/वस्तु	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व
सुन्तलाजात	२.७८	१.८१	-०.९७
आँप	४.६२	५.६६	१.०४
केरा	११.९५	१३.०६	१.११
स्याउ	-०.५६	-४.३९	-३.८३
ओखर	७.२५	८.६९	१.४४
तरकारी	९.०५	१०.४	१.३५

२३. सन् २००९ देखि २०१८ को अवधिमा मसला बालीहरूको पनि क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वमा परिवर्तन आएको छ । तथ्याङ्कले देखाउँछ कि अलैंचीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व सबै घटेको छ । यस अवधिमा उत्पादनशिल क्षेत्रफल १२.५ हे. बाट १० हे., उत्पादन ९.२५ मे.ट. बाट ५ मे.ट. र उत्पादकत्व ०.७४ मे.ट. प्रति हे. बाट ०.५० मे.ट. प्रति हे. पुगेको छ । अदुवाको सबै मापदण्ड (parameter) हरू बढ्न गई क्षेत्रफल १,५४४ हे. बाट १,६२९ हे., र उत्पादकत्व १२.९८ मे.ट. बाट १६.६६ मे.ट. पुगी कुल उत्पादन बढेको छ । त्यसैगरी हलेदोको क्षेत्रफल ५५२ हे. बाट १,३९१ हे., उत्पादन ५२१९ मे.ट. बाट १६,८९९ मे.ट. र उत्पादकत्व ९.४५ मे.ट. बाट १२.१५ मे.ट. प्रति हे. पुगेको छ । लसुनको हकमा सबै मापदण्डहरूमा बढोत्तरी भएको छ भने खुर्सानीको हकमा सबै घटेको छ ।

२४. मसला बालीहरूको सन् २००३-२०१८ को अवधिमा क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वार्षिक वृद्धि दर तालिका ६ मा देखाईएको छ । तालिकाले अलैंची र खुर्सानीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्वको वृद्धि दर घटेको देखाएको छ भने हलेदो र लसुनको बढेको देखाएको छ । तर लसुन र हलेदोको क्षेत्रफलमा भएको वृद्धि दरले कुल उत्पादनमा धेरै योगदान गरेको छ भने अदुवाको कुल उत्पादनमा उत्पादकत्वमा भएको वृद्धि दरले धेरै योगदान पुर्याएको छ ।

तालिका ६. मसला बालीको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि दर (%) (२००३-२०१८)

बाली	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व
अलैंची	-७.४७	-१२.५८	-५.१२
अदुवा	-०.०६	४.२६	४.३२
लसुन	१७.६४	२१.८५	४.२१
हलेदो	१६.७७	२०.९४	४.१७
खुर्सानी	-३.८७	-५.९७	-२.१

२५. पशुजन्य उत्पादनलाई कृषि र खाद्य उत्पादन क्षेत्रको महत्वपूर्ण अवयव (component) को रूपमा लिईन्छ । केहि वस्तुको उत्पादन बाहेक यस प्रदेशमा सबै पशुजन्य वस्तुको उत्पादन सन्तोषजनक छ । सन् २००३-२०१८ को अवधिमा माछाको उत्पादन ज्यादै राम्रो रहेको छ भने तत्पश्चात दुध र

मासुको उत्पादनको स्तर राम्रो रहेको छ । भैंसी/राँगाको मासु र बाखाको मासुले कूल मासु उत्पादनमा सबभन्दा धेरै योगदान गरेको देखिन्छ । यस प्रदेशमा गाईको जनसंख्या १,००६,०००; भैंसिको ५,१५,०००; बाखाको १,०७७,०००; सुंगरको ५७६,०००; कुखुराको २,९८३,०००; हांसको १२८,००० र घोडा/खच्चडको ५,५०० रहेको छ ।

२६. सन् २००३ देखि २०१८ को अवधिमा माछा उत्पादनको लागि पोखरीको क्षेत्रफल १५० हे. बाट ३४२ हे., उत्पादन ४५६ मे.ट. बाट १,५११ मे.ट. र उत्पादकत्व ३.०४ बाट ४.४२ मे.ट. प्रति हे. रहि बढेको देखिएता पनि अन्य तराईका जिल्लाहरूको तुलनामा उत्पादकत्व कम नै रहेको छ । दुधको उत्पादन १३५८२५ लिटर बाट २४५२८१ र कुल मासु उत्पादन २०५१४ मे.ट. बाट ३१९१५ मे.ट. पुगेको देखिन्छ ।

२७. सन् २००३ देखि २०१८ को अवधिमा मासु, दुध र मासुको उत्पादनको वार्षिक वृद्धि दर तालिका ७ मा दिईएको छ । यस अवधिमा कुखुराको मासुको वार्षिक वृद्धि दर १६.९७% छ भने भेडाको मासुको वृद्धि दर ऋणात्मक रहेको छ । अण्डा र माछाको वार्षिक वृद्धि दर क्रमसः ७.५२% र ७.८०% भएको देखिन्छ । माछाको हकमा उत्पादकत्व वृद्धि दरले भन्दा पोखरीको क्षेत्रफलमा भएको वृद्धि दरले कुल उत्पादनमा धेरै योगदान पुर्याएको देखिन्छ ।

तालिका ७. मत्स्य र पशु उत्पादनको वार्षिक वृद्धि दर (२००३-२०१८)

वस्तु	वृद्धि (%)
दुध	३.४६
मासु	
भैंसी/राँ गाको मासु (Buff)	०.९९
भेडाको मासु (Mutton)	-०.०४
बाखाको मासु (Chevon)	४.२७
सुंगरको मासु (Pork)	३.५३
कुखुराको मासु (Chicken)	१६.९७
कुल मासु	२.५७
अण्डा	७.५२
माछा*	७.८०

* प्रति वर्ष पोखरीको वृद्धि दर ५.३९% र उत्पादकत्व वृद्धि दर २.३९% ।

२८. यस प्रदेशमा ६२,९६८ उद्योगहरू दर्ता भएका छन्, ती मध्ये ५०% भन्दा बढी कैलाली र कंचनपुर जिल्लाहरूमा केन्द्रित छन् । यी उद्योगहरू मध्ये थोक तथा खुद्रा व्यापारसँग सम्बन्धित ५३% छन् भने दर्ता भएका कृषि उद्यमहरू जम्मा ३.०५% मात्र छन् । यी सबै खालका उद्योगहरूले १८५,२०० जनालाई रोजगारी उपलब्ध गराएका छन् (तालिका ८) ।

तालिका ८. सुदूरपश्चिम प्रदेशमा उद्योग / प्रतिष्ठानको संख्या

जिल्ला	कृबम ^१	उमु ^२	खाबिपानि ^३	थोखुब्या ^४	याभसुसं ^५	जम्मा	कृबम मा संलग्न व्यक्ति	जम्मा संलग्न व्यक्ति
बाजुरा	१८४	७२७	२४	१,८९८	२०	३,८९१	४१९	८,८५९
बझाङ	२६६	१,११३	७३	२,८९९	३२	६,२१९	७६७	१५,४४६
दार्चुला	१८२	५१९	३९	१,५८९	५५	३,४१३	६८९	१०,८३७
बैतडी	२७२	३६९	१५	२,०४९	३६	४,३९५	६४८	१२,२६८
डडेल्धुरा	३६३	७१०	४३	१,८०४	३५	४,०५४	१,१३०	११,४६९
डोटी	१४३	३२४	८४	१,८५६	२९	३,६६७	२५३	९,८२६
अछाम	१३५	३३३	३०	२,२८३	४१	४,२८४	२१७	१३,६८०
कैलाली	२४९	२,३०८	८४	१२,४४०	८४	२१,५४४	१,००८	६६,७५३
कंचनपुर	१२७	१,३४०	१५२	६,५८०	५१	११,५०१	४४५	३६,०६२
जम्मा	१,९२१	७,७४३	५४४	३३,३९८	३८३	६२,९६८	५,५७६	१८५,२००
उप-महानगरपालिका	२७	६५०	२५	३,५७९	३४	६,०८९	१५९	२२,९०९
नगरपालिका	९५३	४,३५८	३४४	१९,९१४	२३१	३६,९४८	२९०१	११०,२८९
गाउँपालिका	९४१	२,७३५	१७५	९,९०५	११८	१९,९३१	२५१६	५२,००२

कृबम^१: कृषि, वन र मत्स्य; उमु^२: उत्पादनमुलक; खाबिपानि^३= खानी, विध्युत, खानेपानी, निर्माण

थोखुब्या^४: थोक तथा खुद्रा व्यापार; याभसुसं^५: यातायात, भण्डारण, सूचना तथा संचार

स्रोत: CBS, २०२०

२९. नेपालको खाद्य तथा पेयपदार्थ उद्योगको उपक्षेत्रमा मिलबाट अनाज उत्पादन, स्टार्च र स्टार्च उत्पादन सबैभन्दा बढी (७१.८%) रहेको छ। ठूलो संख्यामा प्रतिष्ठान भएका अन्य उपक्षेत्रहरूमा अन्य खाद्यान्न उत्पादनहरू र दुग्धजन्य उत्पादनहरूको उत्पादन समावेश छ। पेय पदार्थ उत्पादनमा संलग्न प्रतिष्ठानहरूमध्ये करिब ५३% सफ्ट ड्रिंक - खनिज पानी र अन्य बोतलबंद पानीको उत्पादनमा संलग्न छन् ।

३०. अनाज मिलबाट हुने उत्पादनमा स्टार्च र स्टार्च उत्पादनको अनुपात सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सबैभन्दा बढी (९०.६%) रहेको छ । यी प्रायः साना उद्योग हुन् किनभने ती मध्ये लगभग ७७.५% ले १-२ जनालाई मात्र रोजगारी प्रदान गरिरहेका छन् । खाद्य तथा पेय पदार्थ उद्योग मा दर्ता भएका प्रतिष्ठानको अनुपात ४४.९% छ ।

तालिका ९. प्रदेशगत खाद्य तथा पेय पदार्थ उद्योगको संख्या र हिस्सा

प्रदेशहरू	खाद्य पदार्थको उत्पादन		पेय पदार्थको उत्पादन		जम्मा (खाद्य तथा पेय पदार्थ)	
	संख्या	हिस्सा (%)	संख्या	हिस्सा (%)	संख्या	हिस्सा (%)
प्रदेश १	५,३५९	२१.५	१२६	२२.५	५,४८५	२१.५
प्रदेश २	३,५५७	१४.३	५६	१०.०	३,५१३	१४.२
बागमती प्रदेश	५,७६९	२३.१	१९३	३४.५	५,९६२	२३.४
गण्डकी प्रदेश	२,५९४	१०.४	३५	६.३	२,६२९	१०.३
लुम्बिनी प्रदेश	३,७८४	१५.२	८९	१५.९	३,८७३	१५.२
कर्णाली प्रदेश	१,४८६	६.०	४४	७.९	१,५३०	६.०
सुदूरपश्चिम प्रदेश	२,३९०	९.६	१७	३.०	२,४०७	९.४
जम्मा	२४,९३९	१००.०	५६०	१००.०	२५,४९९	१००.०

स्रोत: CBS, 2021

३१. प्रदेशका कृषिजन्य उद्योगहरूमध्ये तराईका धान मिलहरूको बाहुल्यता रहेको छ । प्राथमिक कृषि उत्पादन जस्तै आलु, फलफूल, मसला र जडिबुटीका मुल्य अभिवृद्धि गर्ने प्रशोधन उद्योगहरू ज्यादै सीमित रही केही लघु एवं साना तथा मझौला उद्यमीहरूको हातमा रहेको छ । सुदूरपश्चिम सरकारले घरेलु तथा कृषि उद्योगहरूलाई प्राथमिकतामा राखी आ.व. २०७७/७८ मा रु ३३ अरब ३८ करोड बजेट समेत बिनियोजन गरेको छ । यसको मुख्य उद्देश्य लघु उद्यम, घरेलु उद्योग, कृषि उद्योग र जडिबुटीको प्रवर्द्धन गर्नु हो । कुल बजेटमध्ये रु १२ करोड जडिबुटी विकास कम्पनी र निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा जडिबुटी प्रशोधनशाला स्थापनाको लागि व्यवस्था गरिएको छ । फलफूल, जडिबुटीका बिरुवा र अन्य कृषि उत्पादन सामग्रीका लागि रु १ अरब ८६ करोड व्यवस्था गरिएको छ ।
३२. प्रदेश सरकारले “एक स्थानिय तह, एक औद्योगिक ग्राम” अन्तर्गत रु ५ करोड बिनियोजन गरेको छ । त्यसैगरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रमा दुईवटा नयाँ उद्योग स्थापना गर्न ३ करोड २० लाख बिनियोजन समेत गरेको छ । कोभिड-१९ को कारणले लघु उद्यम र घरेलु उद्योगमा परेको प्रभावलाई संवोधन गर्न रु ९ करोड १५ लाख अनुदानको व्यवस्था गरेको छ । साथै स्थानिय विकासको लागि युवालाई परिचालन गर्न युवा उद्यमशिल कार्यक्रमका लागि १ करोड ६० लाख बिनियोजन गरेको छ । बेरोजगार जनसमुदायलाई कृषि उत्पादकत्व वृद्धिमा सहभागी गराउन रु ६ करोड व्यवस्था गरेको छ । प्रदेश सरकारले कृषि उद्यम प्रवर्द्धन गर्ने दृष्टिले “एक स्थानिय तह, एक कृषि उपज” लक्षित कार्यक्रम समेत प्रस्ताव गरेको छ ।
३३. यस प्रदेशको समग्र विकासका लागि कृषि पर्यटनको प्रचुर सम्भावना रहेको छ । तर कृषि कर्म र अभ्यासहरू एवं व्यवसाय कृषि पर्यटनसँग एकिकरण (integration) नभएको अवस्था छ । कृषिलाई पर्यटनसँग आवद्ध गरेको खण्डमा यसले नयाँ रोजगारी सृजना गर्ने, स्थानिय उपजहरूका लागि बजार

विकास गर्ने, उत्पादकत्व बढ्ने, कृषिमा आधारित उद्योग हरुको प्रवर्द्धन हुने, ग्रामिण र शहरी समुदायबीच सम्पर्क स्थापना हुने, र स्थानिय समुदायको जिविकोपार्जनमा सुधार आउने देखिन्छ ।

३४. यस प्रदेश बजार प्रणाली विकास भएको छैन । शहरी क्षेत्रमा कृषि बजारहरु अव्यवस्थित छन् भने ग्रामिण क्षेत्रमा विकास नै भएका छैनन् । यसले उत्पादन सामाग्री आपूर्तिको साथै कृषि उत्पादनको बजारीकरणमा बाधा पुर्याएको छ । बिचौलियाहरुले पूर्णरूपमा बजार नियन्त्रण गरेका छन् । तिनीहरुले उपजहरुको मूल्य निर्धारण गर्ने देखि कृषि उपजहरुको किनबेच समेत गर्दछन् । यसले गर्दा कृषकहरुले उपजहरुको उचित मूल्य प्राप्त गर्न सकेका छैनन् भने उपभोक्ताहरुले पनि सस्तो मूल्यमा कृषि उपजहरु प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । यसरी हेर्दा कृषि बजार संवेदनशिल रूपमा बिचौलियाहरुको नियन्त्रणमा परेको छ । यातायातको सुविधा अपुग, महँगो र मौसमी भई कृषकहरु बजार र व्यापारीहरुसँग आवद्धित हुन सकेका छैनन् । मौसमी मूल्य, माग र आपूर्ति र बजार संयन्त्र बारेको ज्ञानको अभाव, स्थानिय तहले लगाउने अतिरिक्त कर, न्यूनतम समर्थन मूल्यको अभाव, भण्डारण पुर्वाधारको अभाव, र नाप तौलको उचित प्रबन्ध नभएका जस्ता कारणले प्रदेशको कृषि बजार प्रणाली प्रभावित भएको छ । कैलाली र कंचनपुर जिल्लामा एक एक वटा मात्र थोक बजार रहेको छ भने अन्य जिल्लाहरुमा संकलन केन्द्रहरु निर्माण भएका छन् । बझाङ र डडेल्धुरा जिल्लामा करिब एक दर्जन संकलन केन्द्र छन् भने बाजुरा जिल्लामा एक वटा र कंचनपुर जिल्लामा कुनै पनि संकलन केन्द्र छैनन् । कैलाली, कंचनपुर र अछाम जिल्लामा ग्रामिण बजारहरु (हाटबजार) राम्रोसँग संचालित छन् भने अन्य जिल्लाहरुमा हाटबजार शुन्य प्रायः छन् (तालिका १०)।

३५. एग्रीभेटहरुले उत्पादन सामाग्री आपूर्ति र प्राविधिक ज्ञान प्रदान गर्न सहजीकरण गर्दछन् । यिनीहरुको उपस्थिति अन्य क्षेत्रको तुलनामा व्यवसायिक र पहुँच सहज भएका क्षेत्रहरुमा बढी छ । यस अर्थमा एग्रीभेटहरु सबभन्दा बढी कैलाली र त्यसपछि क्रमसः कंचनपुर, डडेल्धुरा र अछाम जिल्लामा छन् । बझाङ, बाजुरा र दार्चुला जिल्लाहरुमा ज्यादै न्यून संख्यामा एग्रीभेटहरु रहेका छन् (तालिका १०) ।

तालिका १०. कृषि बजार र एग्रीभेटको संख्या

जिल्ला	थोक बजार	ग्रामिण बजार	संकलन केन्द्र	हाटबजार	एग्रीभेट
बाजुरा			१		७
बझाङ			१२		४
दार्चुला			३		८
बैतडी			६		१२
डडेल्धुरा			१३		३१
डोटी			६		११
अछाम		५	६	३	१५
कैलाली	१	९	५	९	२०६
कंचनपुर	१	९		९	५८
जम्मा	२	२३	५२	२१	३५२

स्रोत: ADD, 2019

३६. सहकारीहरु उत्पादकहरुलाई उत्पादन सामग्री आपूर्ति, उत्पादित वस्तुहरुको बजारीकरण र आफ्ना सदस्यहरुलाई कर्जा लगायतको सेवा उपलब्ध गराउन गठन भएका हुन् । यस प्रदेशमा २०६० वटा सहकारी गठन भै करिब ५ लाख सदस्य रहेका छन् जसमध्ये ६०% महिला सदस्यहरु छन् । यी सहकारीमध्ये करिब ५०% कृषि र पशु विकाससँग सम्बन्धित रहेका छन् भने केहि मात्र जडिबुटीका र अन्य बचत, ऋण र उपभोक्ता सहकारी रहेका छन् । यी सहकारीहरुले रु १० अरब ४४ करोड ३५ लाख बचत संकलन गरी २८१५ जनालाई प्रत्यक्ष रोजगारी समेत प्रदान गरेका छन् (तालिका ११) ।

तालिका ११. सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सहकारीको अवस्था

जिल्ला	सहकारी संख्या	जम्मा सदस्य			आव २०७६/७७ सम्मको वित्तीय अवस्था		प्रत्यक्ष रोजगारी
		महिला	पुरुष	जम्मा	शेयर पुंजी (रु)	बचत संकलन (रु)	
बाजुरा	११९	६,७४९	६,४२०	१३,१६९	१९,७३८,३३०	८२,९९०,००७	७२
बझाङ	८५	१६,३४९	७,०७४	२३,४२३	३३,९३९,८३५	१३०,११३,०२७	१३५
दार्चुला	९१	७,२९४	३,१०४	१०,३९८	१६,३९६,७१५	१,२२०,९४८,१८६	३२
वैतडी	१८२	६,८६५	६,८६७	१३,७३२	१३,८९५,८००	९१५,०००,०६१	४६
डडेल्धुरा	१७४	११,६५३	७,०६४	१८,७१७	२९,७६०,३६०	१२५,७६०,४४०	४८
डोटी	१२५	१३,६००	७,१७५	२०,७७५	२७०४९५६२	१५५,४३५,०९१	७०
अछाम	१४०	१४,२०३	८,१३०	२२,३३३	४९,४१९,१८८	१८५,४३७,३३६	१०७
कैलाली	५०८	६८,६७०	५७,९९५	१२६,६६५	६००,४८८,८३१	२,१३९,०७६,०४६	९६३
कंचनपुर	३०७	४५,६९४	४९,७७८	९५,४७२	५६३३८२३६९	२,४४६,८६१,९८१	५८२
स्थानिय तहमा जम्मा	१,७३१	१९१,०७७	१५३,६०७	३४४,६८४	१,३५३,९८२,९९०	६,५७८,१२२,१७५	२,०५५
प्रदेशमा	३२९	१२८०,२३	७०,२८२	१९८,३०५	६६१,१०४,८०७	३,८६५,३७४,७६६	७६०
जम्मा	२,०६०	३१९,१००	२२३,८८९	५४२,९८९	२,०१५,०८७,७९७	१०,४४३,४९६,९४१	२,८१५

स्रोत: DOC, 2020

३७. यस प्रदेश र छिमेकी प्रदेशका भन्सार नाकाबाट कृषिजन्य वस्तुको आयात-निर्यात तथ्यांक हेर्दा अधिकांश प्राथमिक उत्पादनको व्यापार हुने गरेको देखाउँछ । उपलब्ध व्यापार तथ्याङ्क हेर्दा निर्यातको तुलनामा आयातको मात्रा र मूल्य निकै बढी छ । भारतबाट आयात हुने वस्तुहरुमा धान, चामल, कनिका गहुँ, मकै (पशु दानाका लागि), ठूलो परिमाणमा ताजा तरकारी, आलु र प्याज, फलफूल, दाल, तेलहन, तरकारी तथा फलफूलका बीउ पर्दछन् । Import भएका वस्तुहरुको संख्या र मात्रा (अनुसुची ७) मा, निर्यात भएका वस्तुहरुको संख्या र मात्रा (अनुसुची ८) र अधिकतम रूपमा NTFFPs/MAPs, मसला र पिना जस्ता अन्य उप-उत्पादनहरु समावेश छन् ।

३८. बाली तथा वस्तुहरुको उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सिँचाई एक महत्वपूर्ण उत्पादन साधन हो । प्रदेशको कुल खेती गरिएको जग्गामध्ये ५३.९% क्षेत्रफलमा सिँचाई सुविधा उपलब्ध छ, तर २८.८% क्षेत्रफलमा मात्र वर्षेभरि सिँचाई उपलब्ध भएको छ । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि २५.१% क्षेत्रफल

मौसमी सिंचाईमा निर्भर छ भने ४६.१% क्षेत्रफल सिंचाईको लागि आकाशे पानीमा भर पर्नु पर्ने अवस्था छ । जिल्लाहरूमध्ये कैलाली जिल्लामा सबैभन्दा धेरै क्षेत्रफल (८१.६%) सिंचित छ । त्यसपछि क्रमसः कंचनपुर (७०.१%), डडेल्धुरा (४७.४%), र बैतडी (४०.९%) रहेका छन् । अछाम जिल्ला सबैभन्दा कम सिंचित क्षेत्रफल हुने जिल्ला हो (तालिका १२) ।

तालिका १२. सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सिंचाईको अवस्था

जिल्ला	खेती गरिएको क्षेत्रफल (हे.)	जम्मा सिंचित क्षेत्रफल (हे.)	वर्षभरि सिंचाई हुने क्षेत्रफल (%)	मौसमी रूपमा सिंचाई हुने क्षेत्रफल (%)
वाजुरा	२०,१५५	१०,१८५	११.७	३८.९
बझाङ	२८,२१४	९,९५५	२६.२	९.१
दार्चुला	२२,२१४	४,६९५	१५.७	५.४
बैतडी	२५,७००	१०,५२०	११.२	२९.७
डडेल्धुरा	१०,६६८	५,०५४	३०	१७.४
डोटी	२५,५००	९,३८६	१९.३	१७.५
अछाम	४२,४१३	१०,१६४	८.७	१५.३
कैलाली	८६,४५०	७०,५००	४९.४	३२.२
कंचनपुर	५६,६०२	३९,६८५	२८	४२.१
जम्मा	३१७,९१६	१७०,१४४	२८.८	२५.१

स्रोत: ADD, 2019

३९. नेपालमा रासायनिक मलको अभाव सधैं भरिको एक समस्या हो जुन सुदूरपश्चिम लगायत विभिन्न प्रदेशहरूमा कमजोर वा अपर्याप्त आपूर्तिबाट प्रतिविम्बित हुन्छ । वार्षिक अनुमानित माग ६ लाख देखि १० लाख मेट्रिक टनसम्म रहेको छ तर कुल आपूर्ति करिब ४ लाख मेट्रिक टन मात्र रहेको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशको हकमा देशको कुल बिक्रीको ७ देखि ९ प्रतिशतसम्म मलको बिक्री भएको छ (तालिका १३)। यस प्रदेशको मागभन्दा ५० प्रतिशत कम कोटा सङ्घीय सरकारले तोकेको प्रदेशका अधिकारीहरूको तर्क छ । प्रदेश सरकारले आर्थिक वर्ष २०२१/२२ को बजेट भाषणमा मल अनुदानका लागि ७० लाख रुपैयाँ विनियोजन गरेको छ ।

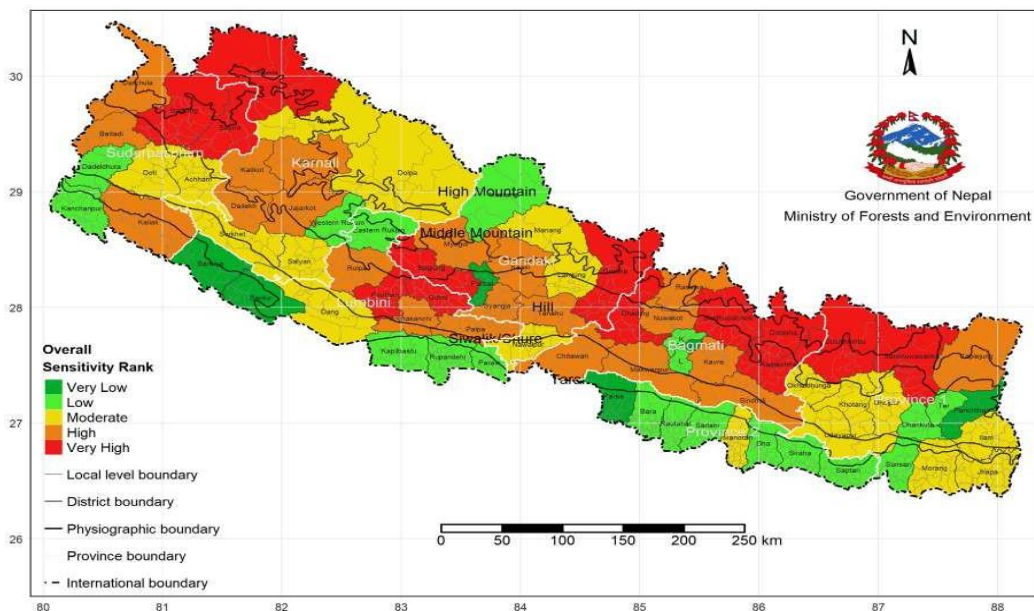
तालिका १३. प्रदेशमा रासायनिक मलको बिक्री स्थिति (मे.टन.)

जिल्लाहरू	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	२०७५-७६	२०७६-७७
वाजुरा	१५४	१४२	१४२	१०२	१८०	२६४
बझाङ	१४७	१५२	१५२	८९	८३	१४६
दार्चुला	१६	२०	२०	२७	२४	२०
बैतडी	१०९	१५७	१५७	१४३	१२७	१३५
डडेल्धुरा	१८	२३	२३	३१	३०	३७
डोटी	३४८	२३५	२३५	४०२	४०२	३८८

जिल्लाहरू	२०७१-७२	२०७२-७३	२०७३-७४	२०७४-७५	२०७५-७६	२०७६-७७
अछाम	७६	७५	७५	७४	४८	११८
कैलाली	१७,४५४	१३,१५२	१३,१५२	१८,४८६	१६,३९५	२१,७५३
कंचनपुर	७,६०७	६,७९०	६,७९०	९,०५६	५८,३५	७,९२७
सुदूरपश्चिम	२५,९२९	२०,७४६	२०,७४६	२८,४१०	२३,१२४	३०,७८८
नेपाल	२९८,६७७	२५९,०६१	२५९,०६१	३६४,०२०	३४४,००४	३९४,५९५

स्रोत: कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय (विभिन्न वर्षहरू)

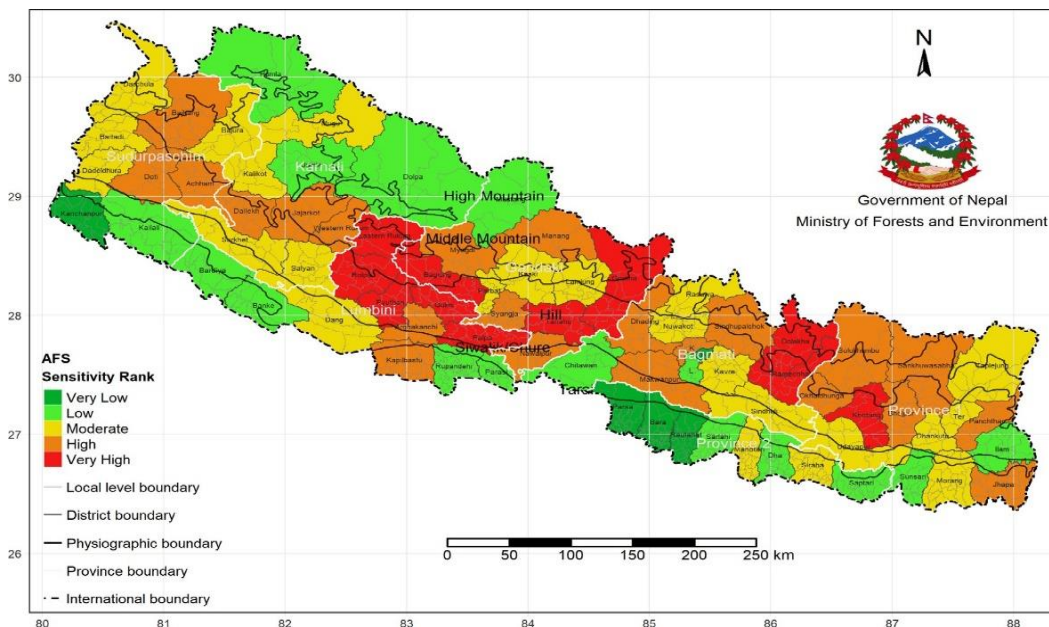
४०. यो प्रदेश जलवायुबाट सिर्जित खतराहरू (hazards) का कारण ज्यादै असुरक्षित (vulnerable) छ । संवेदनशीलतालाई समाज र पारिस्थितिकिय प्रणालीलाई असर गर्ने गरी पुर्बाग्रही (predisposition) रहने रूपमा बुझ्न सकिन्छ । अन्तरनिहित (intrinsic) र सान्दर्भिक अवस्थाहरू (context conditions) का कारण असर गरेको प्रतिक हुने र यस्ता प्रणालीहरूमा एक पटक प्रभाव परेमा खतम (collapse) हुने वा जलवायु सिर्जित खतराका घटनाका कारण बृहत हानी तथा क्षति हुन जाने देखिन्छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशका पहाडी तथा उच्च पहाडी जिल्लाहरू जलवायु परिवर्तनको प्रभावका दृष्टिले उच्च देखि ज्यादै उच्च रूपमा संवेदनशील छन् । यी जिल्लाहरूमध्ये बाजुरा र बझाङ जिल्लाहरू ज्यादै उच्च रूपमा संवेदनशील छन् भने बैतडी, दार्चुला, र कैलाली जिल्लाहरू संवेदनशील छन् । जलवायु परिवर्तनको दृष्टिले डोटी र अछाम जिल्लाहरू मध्यम रूपमा संवेदनशील छन् भने कंचनपुर र डडेल्धुरा जिल्लाहरू कम संवेदनशील वर्गमा पर्दछन् (चित्र २) ।

चित्र २. जलवायुबाट सिर्जित खतराहरूको संवेदनशीलता (MoFE, २०१७)

४१. कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको संवेदनशीलताको स्तरका दृष्टिले सुदूरपश्चिम प्रदेशका जिल्लाहरूमा विविधता रहेको छ । संवेदनशीलताले जलवायु परिवर्तन वा परिवर्तनबाट प्रतिकूल वा सकारात्मक

रूपमा प्रणाली वा बाली प्रभावित भएको स्तरलाई जनाउँछ । संवेदनशीलता सूचकहरू प्रायः कृषि-निर्भर जनसंख्याको विशेषताहरू, प्रणालीको नाजुकता, बाली, पशुपालन र मत्स्य पालनको अवस्था र स्थिति, र सामाजिक-आर्थिक मापदण्डहरूसँग सम्बन्धित छन् । बझाङ, अछाम र डोटी जिल्लामा जलवायु परिवर्तनको संवेदनशीलता उच्च छ भने डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला र बाजुरा जिल्लाहरू मध्यम छन् । त्यस्तै कैलालीमा न्यून र कञ्चनपुरमा अति संवेदनशीलता रहेको छ (चित्र ३) ।

चित्र ३. विभिन्न जिल्लाहरूमा कृषि क्षेत्रको संवेदनशीलता (MOFE, २०१७)

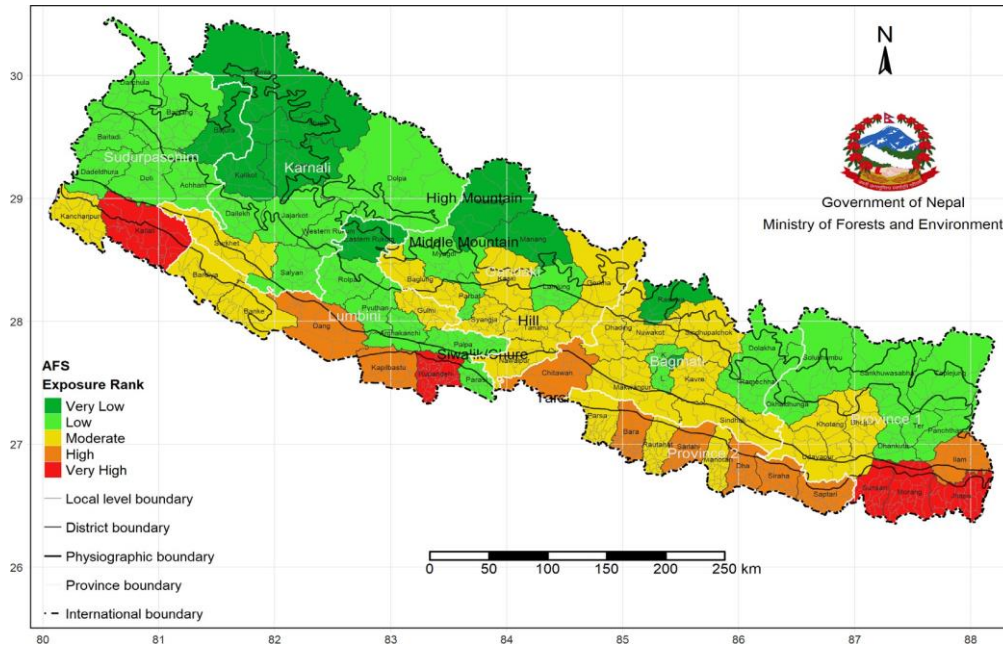
४२. सुदूरपश्चिम प्रदेशका विभिन्न भागहरूमा सन् २०१५ र २०१८ को बीचमा विभिन्न जलवायुजन्य जोखिमहरूको आवृत्ति (frequency) भएको देखिन्छ । बाढी र पहिरो, खडेरी, आगलागी, असिना र चट्याङ, र कीराहरू, विरुवामा लाग्ने रोगहरू र फसल काट्ने पशुको हानिको आवृत्तिमा विभिन्न प्रकारका खतराहरू हुन्छन् । झटका (shock) को कम्तिमा एउटा घटना रिपोर्ट गर्ने परिवारहरूको प्रतिशत तालिका १४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १४. घर परिवारद्वारा रिपोर्ट गरिएको मौसमी खतराहरूको आवृत्ति (frequency) (परिवारको %)

खतराहरू	सुदूरपश्चिम पहाड			सुदूरपश्चिम तराई			
	२०१६	२०१७	२०१८	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८
बाढी र पहिरो	०.४	-	०.४	२.६	१.९	१.१	०.४
खडेरी	३५.६	१८.५	१.८	०.४	१७.८	-	-
आगलागी, असिना र चट्याङ	०.७	३६.९	१०.७	०.४	५.६	-	१.५
कीराहरू, रोगहरू र उत्पादनोपरान्त हानि	०.७	२.६	३.७	१.९	६.७	०.४	१.८

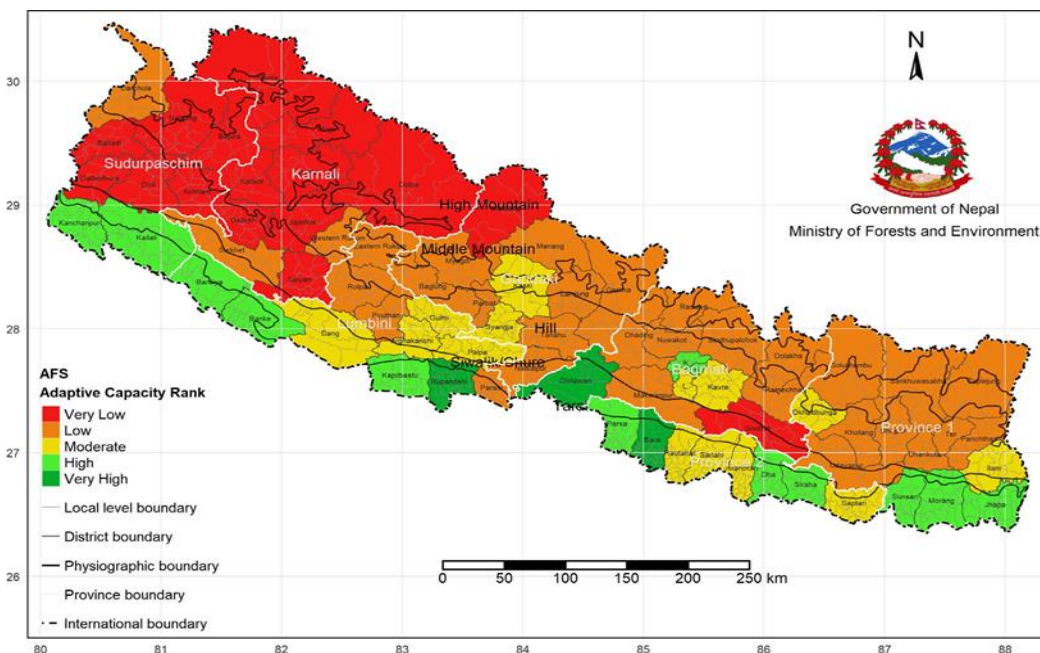
स्रोत: Walker et al., 2019

४३. सुदूरपश्चिम प्रदेशका जिल्लाहरू जलवायुजन्य प्रकोपको जोखिमका विभिन्न श्रेणीमा पर्दछन् । खुलासा (Exposure) भन्नाले जलवायु परिवर्तनबाट प्रतिकूल असर पर्न सक्ने ठाउँ र अवस्थाहरूमा मानिसहरू, जीविकोपार्जन, प्रजाति वा पारिस्थितिकिय प्रणालीहरू, वातावरणीय कार्यहरू, सेवाहरू र स्रोतहरू, पूर्वाधारहरू वा आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक सम्पत्तिहरूको उपस्थितिलाई परिभाषित गरिन्छ । कृषि क्षेत्र, पशुपक्षी तथा मत्स्य जनसंख्या, कृषि सम्बन्धि स्रोत र पूर्वाधार र मुख्यतया कृषिमा आश्रित जनतालाई जोखिमको सूचकका रूपमा लिइन्छ । चित्र ४ मा देखाईए अनुसार Exposure को दृष्टिले कैलाली जिल्ला अति उच्च जोखिमको श्रेणीमा परेको छ भने कञ्चनपुर मध्यम वर्गमा रहेको छ । अछाम, बझाङ, दार्चुला, डोटी, बैतडी, डडेल्धुरा निम्न वर्गमा र बाजुरा अति निम्न वर्गमा पर्दछ (MOFE, २०२१) ।

चित्र ४. विभिन्न जिल्लाहरूमा कृषि क्षेत्रको exposure (MOFE, २०१७)

४४. प्रदेशका जिल्लाहरूमा अनुकूलन क्षमताको स्तर पनि फरक-फरक छ । यस क्षेत्रको अनुकूलन क्षमतालाई रणनीति, योजना, कार्यक्रम, अभ्यास र संयन्त्रको सन्दर्भमा र यसका लागि सहयोगी हुने व्यवस्थापनमा परिचालन गरिएको मानव संसाधन, जलवायुको सम्भावित क्षतिसँग समायोजन गर्ने प्रणाली र क्षेत्रसँग सम्बन्धित प्रणालीलाई सहजीकरण गर्न र परिवर्तनका साथै अवसरको फाइदा उठाउन र जलवायुको परिणामप्रति प्रतिक्रिया दिन सहज बनाउने संस्थाहरूको क्षमताको रूपमा व्याख्या गरिन्छ । बाजुरा, बझाङ, अछाम, डोटी, बैतडी, डडेल्धुरा जस्ता जिल्लाहरूमा क्षमता न्यून छ भने दार्चुलामा कम क्षमता छ (चित्र ५) । यो विशेष गरी गरिबी र खाद्य असुरक्षाको उच्च घटनाहरू, न्यून मानव विकास सूचकांक, स्यालो र डिप ट्युबवेलहरूमा कम पहुँच, रेडियो र टेलिभिजनमा कमजोर पहुँच, र आधुनिक र कुशल कृषि औजार र उपकरणहरूको कम प्रयोगको कारणले गर्दा भएको हो । अर्को तर्फ, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लामा उच्च अनुकूलन क्षमता (MOFE, 2021) रहेको छ ।

चित्र ५. कृषि क्षेत्रको अनुकूलन क्षमता (MoFE, २०१७)

२.१.१ कृषि प्रविधि प्रणाली

४५. कृषिको व्यवसायिकरण प्रविधिबाट संचालित (technology-driven) छ भन्ने तथ्य स्पष्ट छ । यस प्रदेशले गुणस्तरीय बीउ र नस्लहरूको अपर्याप्त आपूर्तिको चुनौती सामना गरिरहेको छ । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदबाट विकास गरिएका प्रविधिहरूले सबै पारिस्थितिकिय क्षेत्रहरू एवं खेती प्रणाली र किसानहरूको आवश्यकताको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । यस प्रदेशमा विविध पारिस्थितिकिय प्रणाली, बाली तथा वस्तुहरूको आवश्यकता र जलवायु सिर्जित प्रकोपहरूसँग अनुकूलन हुनको लागि धेरै सीमित जलवायु समानुकूलन प्रविधिहरू छन् । जैविक विविधता (स्वदेशी बाली र नस्ल) को संरक्षण र दिगो उपयोगको अभ्यास गरिएको छैन । जडिबुटी र सुगन्धित औषधी बिरुवाको दिगो उपयोग र कृषि-वनको प्रवर्द्धनका लागि कुनै पनि प्रविधि विकास गरिएको छैन । जीवन्त प्रविधि प्रणालीको विकासको लागि किसानहरू, उद्यमीहरू र यहाँसम्म कि वैज्ञानिकहरूको सीप र ज्ञानको वृद्धि गर्नुका साथै थप अभिमुख (exposures) गराउनु आवश्यक छ । गैर परम्परागत सिँचाई लगायत सिँचाई प्रणालीको अपर्याप्तता, उपयुक्त मेसिनरी र उपकरणहरूको अनुपलब्धता, खासगरी भारतबाट आयातित तरकारी र फलफूलहरूमा विषादीको उच्च स्तर लगायतका थप मुद्दाहरू यस प्रदेशमा बिध्यमान छन् । यस प्रदेशको पशु विकासको क्षेत्रमा आयातित उन्नत नश्लको बोयर बाख्रामा बढ्दो बांझोपना र मृत्युदर समेत देखिएको छ । साथै अनुसन्धानको हकमा सरकारी, निजी र शैक्षिक संस्थाहरूबीच कमजोर सम्बन्ध रहेको छ ।

४६. कृषि प्रविधि प्रणाली भूमि र श्रमको उत्पादकत्वमा सुधार ल्याउन उपयुक्त प्रविधिको विकास र प्रसार गर्नको लागि एक महत्वपूर्ण अवयव हो । कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नका लागि उपयुक्त प्रविधिहरू

विकास र अवलम्बनका साथै दक्षता बढाउन र कृषि उत्पादनलाई बजार मागका आधारमा दिगो बनाउन ज्ञानको समेत आवश्यकता पर्दछ । कृषि उत्पादकत्व बढाउने सँग सम्बन्धित उपायहरूमा (i) प्रभावकारी कृषि अनुसन्धान र प्रसार (ii) कृषि उत्पादन सामाग्रीहरूको कुशल प्रयोग; (iii) कुशल र दिगो अभ्यास र प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग (भूमि, पानी, माटो, र वन); र (iv) जलवायु परिवर्तन र विपतहरूका सन्दर्भमा समानुकुलनमा अभिवृद्धिसँग सम्बन्धित छन् (MoALD, २०१४)। सार्वजनिक (सरकारी) क्षेत्रले प्रविधि विकास र विस्तारमा नेतृत्व लिएको छ । यसको अलावा निजी क्षेत्र, गैरसरकारी संस्थाहरू र अग्रणी किसानहरू समेत प्रविधिको विकास र विस्तार गर्ने कार्यमा सहभागी छन् । सार्वजनिक क्षेत्रको प्रमुख भूमिकामा अन्य क्षेत्र तथा निकायहरूले गरेका प्रयासहरूको समन्वय गर्ने, नीति र योजनाहरूको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने, कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने, र ऐन र नियमावलीहरूको कार्यान्वयन गर्ने गराउने रहेको छ । यस प्रक्रियाको एक भागको रूपमा अनुसन्धानकर्ताहरू र प्रसारका कर्मचारीहरूले हाल अवलम्बन गर्दै आएको माथि-तल (top-down) को दृष्टिकोणमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ र उनीहरूको काम किसानहरू र बजारको माग अनुरूप उत्तरदायी छ भन्ने सुनिश्चित गर्नु जरुरी छ ।

४७. उत्पादकत्वमा सुधार गर्न र सुक्खा र बाढी जस्ता जलवायु जोखिमको प्रतिरोध बढाउनको लागि प्रविधि आवश्यक छ । साथै यान्त्रिकरण गरि कार्य बोझ कम गर्न तथा दक्षतामा सुधार गर्न समेत प्रविधि आवश्यक छ भने स्रोतहरूको उपयोगमा सुधार गर्न व्यवस्था पकिय अभ्यासहरू आवश्यक छन् । कृषिमा सबैभन्दा ठूलो प्राविधिक चुनौतीको रूपमा जैविक विविधताको हास, हरितगृह उत्सर्जन र जमिन र पानीको गिरावटको नकारात्मक बाह्यताहरू (negative externalities) नगरी सघनता मार्फत उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु रहेको छ । यस्तो कार्यलाई प्रायजसो दिगो कृषि सघनताको रूपमा समेत उद्धृत गर्ने गरिन्छ । बहुसंख्यक साना र सीमान्त किसानहरू उत्पादनमा संलग्न भएको सन्दर्भमा आय वृद्धि, गरीबी न्यूनीकरण, खाद्य सुरक्षामा सुधार, लैङ्गिक सशक्तिकरण र वातावरणीय दिगोपनाका लागि प्रविधिमा पहुँच महत्वपूर्ण छ । यद्यपि, विशेषगरी विषम परिस्थितिमा जलवायु जोखिमहरूको व्यवस्था पनमा साना कृषकहरूको क्षमता सीमित छ जसका कारण उनीहरू जिर्ण गरिबी (chronic poverty) को जालमा फस्न सक्दछन् । यसैले प्रविधिको सन्दर्भमा तीनवटा पक्षहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्नु आवश्यक छ: एक, प्रविधिमा अक्सर स्रोत बिहिन गरीब, साना र सीमान्त उत्पादकहरूको पहुँच हुन आवश्यक छ। दुई, यसले भूमि र जल संसाधन उपलब्धताको सीमालाई ध्यानमा राखी बढ्दो जनसंख्याको आवश्यकता पुरा गर्न उत्पादकत्व बढाउन सहयोग गर्नु पर्दछ । तेस्रो, प्रविधिले स्रोतहरूको उपयोग राम्रोसँग व्यवस्था पन र कृषि उत्पादनबाट आउने बाह्यताहरू (externalities) का कारण हुने जलवायु परिवर्तन रोक्नलाई सक्षम पार्नु पर्दछ । यस प्रदेशमा सुक्खा, बाढी र भू-क्षय जस्ता जलवायु परिवर्तनको प्रभाव असमान रूपमा महसुस गरिनेछ । बिध्यमान कृषि विकास र जलवायु जोखिमलाई आधार मानी विशिष्ट जोखिमलाई समेत सम्बोधन गर्ने गरी रणनीतिहरू तर्जुमा गर्नु जरुरी छ ।

२.१.२ कृषि व्यवसायिकरण

२.१.२.१ कृषि उत्पादन साधन र सेवाहरू

४८. यस प्रदेशमा कृषि उत्पादन साधन र सेवाहरूलाई असर गर्ने तथा प्रभाव पार्ने असंख्य मुद्दाहरू छन् । ती मध्ये एक महत्वपूर्ण तत्व चाहिँ कृषक समुदायबीच रहेको सानो जग्गाको आकार र सो जग्गाको खण्डिकरण हो । चाहिएको समय र परिमाणमा गुणस्तरयुक्त बिउ र मलखादको अनुपलब्धता, औजार तथा उपकरणहरूको मर्मत एवं सम्भारको सीमित क्षमता, कृषकको नियन्त्रणमा रहि वर्षभरि सिँचाई गर्न सकिने अपुग पूर्वाधार, स्थानिय बाली तथा वस्तुहरूको मुल्य अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धि सम्भावनाको खोजबिन नभएको, जङ्गली जनावर (बांदर, दुम्सी, बंदेल) ले कृषकले लगाएको बालीमा क्षति पुर्याएको, र असँगठित रूपमा स्थानिय स्तरमा उपलब्ध जडिबुटी तथा औषधीजन्य बिरुवाको संकलन एवं व्यापारका मुद्दाहरू यस प्रदेशमा रहेका छन् । त्यस्तैगरी प्रदेशका थप मुद्दाहरूमा बाली तथा वस्तुहरूको बिमा र कृषि ऋणको पहुँचमा बाधा ब्यबधान, अपुग बाली संरक्षण सेवा र विषादीहरूको जथाभावी प्रयोग, माटोको नक्सान्न नभएको (पोषण तत्व, उब्जायोग्य, माटो बर्गिकरण), जलवायु सिर्जित संकट तथा बिपदहरू र जलवायु परिवर्तनको प्रभाव रहेका छन् । श्रमशक्तिको बसाई सराई (आप्रावासन) ले मानव स्रोतको तिब्र अभाव र बिध्यमान मानव स्रोत कम रहेको तर तिनीहरूको सेवा दिने क्षमता कमजोर रहेको अवस्था पनि समस्याको रूपमा रहेका छन् । साथै प्रदेशमा भुमिहिन, मुक्त कर्मैया, हलिया, हरुवा चरुवा र कम्लरी जस्ता कमजोर समुदाय केन्द्रित कृषि व्यवसाय कार्यक्रमहरू ज्यादै सीमित रूपमा कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।

२.१.२.२ पशु एवं मत्स्य उत्पादन साधन र सेवाहरू

४९. गाई (जर्सी, होल्स्टिन फ्रिजियन (तराईमा)- शुद्ध तथा बर्णशंकर जनावरहरू), भैंसी, भेडा र बाखा यस प्रदेशका मुख्य जनावरहरू हुन् । धेरै समस्याहरू मध्ये आनुवंसिक सुधार गरिएका पशुहरूको अभाव हुनाका साथै जात सुधारको लागि आनुवंसिक स्रोत तथा सामाग्री (genetic materials) को अभाव रहनु मुख्य समस्या हो । त्यस्तैगरी प्रदेशमा स्थानिय पशुका जातहरूको सुधारका सीमित कृयाकलापहरू संचालित छन् । यसर्थ यस प्रदेशमा स्थानिय पशुका जातहरूको आनुवंसिक सम्भावना र उत्पादकत्वमा सुधार ल्याउन क्रस-प्रजनन (cross-breeding) कार्यक्रमलाई सुदृढ गर्नु जरुरी छ । स्थानिय गाई भैंसीको क्रस-प्रजननका लागि आवश्यक कृत्रिम गर्भाधान सेवा संचालनार्थ सरकारी तथा निजी क्षेत्रको क्षमता अपुग छ । गाई भैंसीको उत्पादकत्व बढाउन गरिने क्रस-प्रजननका लागि तरल नाईट्रोजन र बिर्यको आपूर्ति गर्नु प्रदेशका लागि अति आवश्यक छ ।

५०. यस प्रदेशमा पशुको संख्या (herd population size) र उत्पादनबीच केहि बेमेल भएको देखिन्छ । यसो हुनुमा निसन्देह ब्यापक रूपमा देखापर्ने संक्रामक र परजीवी रोगहरू हुन जसका कारण जनावरको रुग्णता (morbidity), मृत्यु, र ढिलो वृद्धि हुनुका साथै न्यून प्रजनन क्षमता समेत देखा परी बजार अवरोधको सृजना भै पशुहरूको उत्पादन एकदमै घट्न गएको छ । अधिकांश पशु रोगहरूबाट युवा जनावरहरूमा अधिक विनाशकारी प्रभाव परेको देखिन्छ । पशुपंक्षी रोगबाट पर्ने प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष क्षतिले आर्थिक, खाद्य सुरक्षा र पशुपालकको जीविकोपार्जन र प्रदेशको अर्थतन्त्रमा ठूलो प्रभाव पर्दछ ।

५१. यस प्रदेशमा गुणस्तरीय पशुदानाको उच्च मूल्य र न्यून उपलब्धता पशुपंक्षीको उत्पादकत्व वृद्धिको लागि अर्को प्रमुख बाधक रहेको छ । चाहिने भन्दा कम खुवाउने र कुपोषणले जन्मदाको तौल र वृद्धि दर, दुध उत्पादन, मृत्युदर, र प्रजनन सम्पादन जस्ता जनावरको आनुवंशिक क्षमतालाई मापन गरिने सूचकहरूलाई सीमित गर्दछ । उदाहरणको लागि परम्परागत फार्म व्यवस्थापन प्रणाली अन्तर्गत एक स्थानीय गाईले प्रति दिन १.५ लीटर दुध उत्पादन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

५२. यस प्रदेशमा पछिल्ला दिनहरूमा मत्स्य उत्पादनको प्रवृत्ति बढ्दो क्रममा देखिन्छ । तथापि प्रजनन प्रविधिमा सुधार, रोग व्यवस्थापन, उचित दाना र पोषण, र कम लागतको उत्पादन प्रणाली जस्ता पक्षमा अझै सीमितता छ । विशेष गरी गरीब किसानहरू को लागि वित्त र प्रविधिमा सहज पहुँच गर्ने कुरालाई उच्च प्राथमिकता दिनु पर्दछ । माछापाली संस्कृति (polyculture) र समुदायमा आधारित मत्स्यपालनको माध्यमबाट पोखरी र बाढीको मैदान (floodplains) मा माछापालनको संस्कृति विकास भईरहेको छ ।

२.१.२.३ उत्पादनोपरान्त (post-harvest) उत्पादन साधन (factors) र सेवाहरू

५३. बाली कटानी तथा प्रशोधनका लागि प्रचुर सुविधाहरू र प्रविधिहरू आवश्यक पर्दछ भने यी विधिहरूले लाभहरूको बढावा गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन् । यस प्रदेशमा बाली कटानी तथा प्रशोधनका सुविधाहरू र प्रविधिहरूको परिदृश्य एकदम कमजोर छ । भण्डारण, शित भण्डार, र कोल्ड चेनका सुविधाहरूको कमी, धेरै स्थानिय उपजहरूले आयातित उपजहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्ने अवस्था नहुनु, मुख्य सिजनमा दुधको मूल्य अभिवृद्धि गर्ने पुर्वाधारको कमी, न्यूनतम समर्थन मूल्यको कमजोर कार्यान्वयन अवस्था, र मौसमी तथा दुरावस्थाका सडकका कारण उत्पादन पकेट र बजार केन्द्रहरू बीचको कमजोर सम्बन्ध जस्ता मुद्दाहरू यस प्रदेशमा रहेका छन् । त्यस्तैगरी छरिएर रहेका उत्पादन पकेट र भौगोलिक अवस्थाले उपजहरूको एकत्रित गर्न कठिन; उत्पादन पकेट, परिमाण, बजार र मूल्यका बारेमा उत्पादक र मूल्य अभिवृद्धि सरोकारवालाहरू बीच नियमित सूचनाको अभाव; महिला-मैत्री प्रविधि र अवसरहरूको अपर्याप्तता जस्ता पक्षहरूले यस प्रदेशको उत्पादनोपरान्त साधन र सेवाहरूलाई प्रभाव पारिरहेका छन् ।

२.१.३ खाद्य तथा पोषण सुरक्षा

५४. नेपालको खाद्य नीति मुख्यतः क्यालोरीको सुरक्षा वा खाद्यान्न सुरक्षसँग सरोकार राख्ने सन्दर्भमा केन्द्रित छ जसको उद्देश्य मानिसहरूका लागि पर्याप्त क्यालोरीको सुनिश्चितता गर्नु रहेको छ । प्राविधिक, बजार र समर्थन मूल्य र प्रोत्साहनहरू प्राथमिक खाद्यान्नमा केन्द्रित गरी खाद्यान्नमा आधारित रूपान्तरणलाई बढावा दिईएको थियो । मुख्य खाद्यान्नको तुलनामा खस्रो वा दोस्रो खालको खाद्यान्न र दालजात (coarse cereals and pulses) मा प्राविधिक तथा मूल्य र बजार सहयोग र प्रोत्साहनहरू उपलब्ध गराईएको देखिएन । यसबाट नचाहेको परिणति के देखियो भने प्रसस्त शुष्म तत्व भएका खस्रो वाली वा कम उपयोग गरिएका बालीहरू (underutilized crops) र दालजातले प्रोत्साहन नपाई तिनीहरूको खेती गरिएन तर धान, गहुँ र मकै जस्ता बालीहरूमा विभिन्न रूपका सहयोग र प्रोत्साहनका कारण उत्पादन बढ्न गैँ शुष्म तत्वमा धनि खाद्य पदार्थहरूको उपलब्धतामा प्रभाव पर्न गयो ।

५५. खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा खाद्य उपलब्धता, खाद्यमा पहुँच, खाद्यको उपयोग र स्थायित्व जस्ता अवयवहरू समाहित हुन्छन् । यी अवयवहरूलाई अन्य पक्षहरूसंगै गरिबी, पोषण मूल्य, उत्पादन विविधिकरण, र मूल्य अभिवृद्धि बारेको ज्ञान र शिपले प्रभावित पारेको हुन्छ । यद्यपि, तुलनात्मक रूपमा पछिल्ला वर्षहरूमा खाद्य उपभोगमा सुधार आएको भएतापनि यस प्रदेशको ठूलो जनसंख्याको हिस्सा अझै पनि पोषणयुक्त खानाको उपभोगमा पछाडि परेका कारण पुङ्कोपन, कुपोषण र रक्त अल्पता धेरै देखिएको छ । अपर्याप्त खाद्य उत्पादन र उपभोग, गरिबी, बितरणको भौतिक समस्या, फार्म भित्र र फार्म बाहिरका रोजगारीका अवसरहरूको अभाव, स्थानिय एवं स्वदेशी बालीहरू (local and indigenous crops) को उत्पादन विविधिकरण र मूल्य अभिवृद्धिबारे ज्ञान तथा शिपको अभाव र गरिबीका कारण रोजगारीका लागि ग्रामिण क्षेत्रबाट हुने बसाई सराई जस्ता मुद्दाहरू यस प्रदेशका आलोचनात्मक मुद्दाहरू (critical issues) हुन ।

५६. यस प्रदेशमा कृषकहरूका लागि सुधारिएको/बिकासे जातहरू, नयाँ प्रविधिहरू, र बजारका अवसरहरूमा पहुँच ज्यादै सीमित रहेको छ । कृषि उत्पादनको घट्दो क्रमले ग्रामिण अर्थतन्त्र उदास बनेको छ भने व्यापक रूपमा भोकमरी र आप्राबासनमा वृद्धि भएको छ । यस प्रदेशका १४.१% बच्चाहरूमा ख्याउटेपन देखिएको छ जुन नेपालका प्रदेशहरूमध्ये यो प्रदेश दोस्रो स्थानमा रहेको छ । यसो हुनाको कारणमा कम शक्ति बर्धक खाना उपभोगले हो । धेरै मानिसहरू प्रायजसो प्रत्येक दिन एकै खालको खाना खाने गर्दछन् । पहाड र उच्च पहाडका स्थानिय बासिन्दाहरू दिनमा दुई छाक खानाको व्यवस्था पनका लागि संघर्ष गर्नु पर्ने अवस्था छ । कृषि उत्पादकत्वमा वृद्धि, खाद्य उपभोगमा विविधता र अधिक पोषणयुक्त खानाको उपभोग यस प्रदेशमा चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

२.१.४. संस्थागत विकास र सुशासन

२.१.४.१ सार्वजनिक संस्थाहरू- राष्ट्रिय, उप-राष्ट्रिय (प्रदेश तथा स्थानिय)

५७. संस्थागत संयन्त्र खासगरी कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको नयाँ संस्थागत ढाँचा स्थानिय तथा प्रादेशिक सरकारहरूको अधिकार क्षेत्रमा आधारित छ । यो व्यवस्था ले कृषि ज्ञान केन्द्र र भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रको कार्य क्षेत्रगत शर्तहरू (ToR) सीमित गरेको छ । कृषि ज्ञान केन्द्र, भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र, प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकिकरण आयोजना, स्थानिय तहमा रहेका कृषि र पशु सेवा कार्यालय/ईकाईको जिम्मेवारी, जबाफदेहिताबारे अस्पष्टता र पृष्ठपोषणको संयन्त्र नहुँदा पूर्ण रूपमा कार्य सम्पादन गर्न सकिरहेका छैनन् । त्यस्तैगरी कृषि ज्ञान केन्द्र र भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रमा बिज्ञहरूको अपर्याप्तता र पदहरू समेत पूर्ति नभई खाली रहेका छन् ।

५८. यस प्रदेशमा किसान र व्यवसायीलाई परिभाषित तथा बर्गिकरण नगरी एवं स्थानिय सन्दर्भलाई नहेरी अनुदान तथा सेवाहरू बितरण गर्ने पद्धती (Blanket approach) पनि एक अर्को सवालको रूपमा रहेको छ । संघ, प्रदेश, र स्थानिय तहहरूबीच उपलब्ध स्रोतहरूको आदान प्रदान (resources sharing), अनुदानको कार्यान्वयन र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा समेत कमजोर सामञ्जस्यता रहेको छ । साथै

स्रोतहरूको आदान प्रदानमा समेत दोहोरोपन देखिएको छ जसले गर्दा तिनै तहबीच सामञ्जस्यता ल्याउने भन्ने कुरा थप खण्डित हुन पुगेको छ । यस प्रदेशमा नियमनकारी व्यवस्था लागु गर्ने तथा अनुगमन गर्ने कार्य कमजोर छ भने शैक्षिक संस्थाहरू र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदसँगको समन्वय कमजोर एवं अपर्याप्त छ ।

२.१.४.२ निजी/सेवा प्रदायकहरू

५९. यस प्रदेशको दुर्गम क्षेत्रहरूमा रहेका किसानहरू समक्ष सरकारी प्रसार सेवाहरू पुग्दैनन् । प्रायजसो किसानहरू दुर्गम जिल्लाहरूमा सञ्चालित सीमित एग्रोभेटहरूबाट उपलब्ध गराइने प्राविधिक सल्लाह तथा सेवाहरूमा भर पर्दछन्, जुन गाउँहरूबाट टाढा रहेका हुन्छन् । प्रदेशमा सञ्चालित ३५२ एग्रोभेटहरू मध्ये २६४ (७५%) कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लामा केन्द्रित रहेका छन् । यद्यपि, एग्रो-भेटहरूसँग समेत सीमित प्राविधिक ज्ञान रहेको हुँदा किसानहरूले कृषि सामग्रीहरूको लागि उनीहरूसँग सम्पर्क गर्दा केहि सीमित सल्लाह बाहेक अन्य आवश्यक प्रसार सेवाहरू प्रदान गर्न सक्दैनन् ।

६०. यस प्रदेशमा कृषि उत्पादनको लागि महत्त्वपूर्ण कारकहरू मध्ये एक सुधारिएको बीउमा सीमित पहुँच हो । प्रदेशभर बीउ उत्पादन र वितरणमा सीमित संख्यामा बीउ कम्पनीहरू संलग्न छन् । केही नर्सरी उत्पादकहरूले फलफूलका बिरुवा, डाले घाँस र वनका बिरुवाहरू उत्पादन गरि बिक्री गर्दछन् । प्रदेश भर चामल र पिठोका मिलहरू व्याप्त भएता पनि तिनीहरू उत्पादनहरू किन्न र बिक्रीमा मात्र सीमित छन् । पछिल्लो चरणमा, प्रदेशमा गाई तथा भैँसीपालन, तरकारी खेती, कुखुरापालन, बाखा पालन, माछा र बंगुरपालन जस्ता व्यवसायिक उत्पादनका साथ केही निजी फार्महरूको संख्या बढ्दै गएको छ । यस प्रदेशमा एग्रोभेट, निजी फर्म, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ र जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ जस्ता निजी क्षेत्रहरूको संलग्नता एकदम सीमित छ । निजी क्षेत्र कृषि व्यवसायमा लगानी गर्न उदाशिन रहेका कारण यस प्रदेशमा कृषि व्यवसायमा आधारित मुल्य श्रृङ्खलाको विकास सीमित भएको छ । जबसम्म निजी क्षेत्रले सहयोगी सेवा र नियम मार्फत अनुकूल व्यवसाय वातावरण प्राप्त गर्दैन, तबसम्म कृषि क्षेत्रमा संलग्न हुने उत्प्रेरणा हुँदैन ।

२.१.४.३ सहकारी र कृषक समूह, गैर सरकारी संस्था/सामुदायिक संस्था, बैंकिङ तथा वित्तीय संस्थाहरू

६१. प्रदेशका सहकारीहरूको संकलित बचत ज्यादै धेरै भएता पनि केही सीमित सहकारीहरू मात्र कृषि व्यवसायमा संलग्न रहेका छन् । एकातिर अधिकांस सहकारीहरूलाई शिप प्रदान गर्नु पर्नेछ भने अर्कोतिर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू र बिमा कम्पनीहरू कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्न अनिच्छुक रहेका छन् । अझ भन्ने हो भने ऋण दिँदा तथा बिमा गर्दाको लामो र झंझटिलो प्रकृया र अव्यवहारिक मापदण्डका कारण कृषकहरूको पहुँच सीमित भएको छ । विकास साझेदार र गैर सरकारी संस्थाहरूको लागि एकद्वार प्रणालीको अभावको अवस्था पनि यस प्रदेशमा ठूलो सवालको रूपमा रहेको छ ।

३ बजेट प्रवृत्ति र व्यय स्थिति

३.१ संघीय स्तर

६२. नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा कृषि क्षेत्रको लागि रु ४५.०९ अर्ब (सशर्त र पूरक बजेट दुवै) विनियोजन गरेको छ । कुल ४५ अर्ब ९ करोड मध्ये १२ अर्ब रुपैयाँ रासायनिक मल आपूर्ति व्यवस्थापनमा खर्च हुने प्रक्षेपण छ । PMAMP, NARC र प्रदेश सरकार र स्थानीय तहमा आधारित कार्यक्रमहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ । संरक्षित कृषि, गोदाम र शीत भण्डार जस्ता पूर्वाधार निर्माण र कच्चा पदार्थको आयातमा कर छुट दिइएको छ ।

६३. कुल लगानी बजेट २४ अर्ब ७७ करोड मध्ये सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारको हिस्सा ३ अर्ब ०२ करोड रहेको छ । त्यसैगरी प्रदेशका स्थानीय तहका लागि ६ अर्ब १३ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरिएको छ । प्रदेश सरकार र स्थानीय तह गरि दुवैको शेयर ९ अर्ब १५ करोड रुपैयाँ अनुमान गरिएको छ, जुन आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को कुल लगानी बजेटको १० दशमलव ४१ प्रतिशत हो ।

६४. विगत आर्थिक वर्षमा सुदूरपश्चिम प्रदेशका लागि विनियोजन गरिएको संघीय बजेट पनि कुल लगानी बजेटको प्रतिशतको हिसाबले झन्डै समान देखिन्छ । तलको तालिका १५ मा देखाइए अनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशको हिस्सा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ९.८५% र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा १०.६४% रहेको छ ।

तालिका १५. कृषि र पशु सेवामा संघीय बजेट (रु अरब)

सरकार	आ.व. ०७६/७७		आ.व. ०७७/७८		आ.व. ०७८/७९	
	कुल बजेट	सुदूरपश्चिम प्रदेश	कुल बजेट	सुदूरपश्चिम प्रदेश	कुल बजेट	सुदूरपश्चिम प्रदेश
प्रदेश सरकार	५०.५२	५.१५	२६.२५	२.९३	२४.७७	३.०२
स्थानीय सरकार	१६.८७	१.४९	५४.५०	५.६६	६३.०९	६.१३
जम्मा बजेट	६७.३९	६.६४	८०.७४	८.५९	८७.८६	९.१५
सुदूरपश्चिमको हिस्सा(%)		९.८५		१०.६४		१०.४१

स्रोत: Ministry of Finance (Various Years)

३.२ प्रादेशिक स्तर

६५. सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा पूँजी लगानी क्षेत्रमा १७ अर्ब ६५ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरेको छ, जुन कुल बजेटको ५८.२० प्रतिशत हो । कृषि क्षेत्र को ९.३५% हिस्सा छ जुन संघीय प्राथमिकता अनुरूप देखिन्छ । बजेटले प्रदेशको कृषि विकास क्षेत्रको व्यवसायिकरणसँगै ग्रामीण सडक निर्माण तथा पुनःस्थापना, गोदाम, शीतभण्डार, सिँचाइ, ग्रामीण विद्युतीकरण र कृषिमा प्रविधि हस्तान्तरणमा योगदान पुर्याउने लक्ष्य राखेको छ ।

६६. विगत तीन वर्षको तुलनामा प्रदेशमा कृषि विकास बजेट बढ्दै गएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कृषि क्षेत्रमा विनियोजन गरिएको कुल बजेट १ अर्ब ४१ करोड मध्ये ७१ प्रतिशत मात्रै खर्च भएको छ भने आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ६९ प्रतिशत (२ अर्ब ८१ करोड) र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा ७९ प्रतिशत (३ अर्ब ३६ करोड) खर्च भएको छ । लगानी बजेटको सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ७५ प्रतिशत, आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ६५ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा ६४ प्रतिशत खर्च भएको थियो । यस प्रदेशमा गत तीन आर्थिक वर्षमा समग्र पुँजीगत खर्च ६६% मात्र रहेको छ (तालिका १६) ।

तालिका १६. प्रादेशिक बजेट र कृषि क्षेत्रमा व्यय (रु अरब)

आर्थिक वर्ष	चालु		पुँजीगत		जम्मा	
	बजेट	खर्च	बजेट	खर्च	बजेट	खर्च
आ व २०७५/७६	१.२६	७१%	०.१५	७५%	१.४१	७१%
आ व २०७६/७७	२.४६	६९%	०.३५	६५%	२.८१	६९%
आ व २०७७/७८	२.८८	८१%	०.४८	६४%	३.३६	७९%
औषत	६.६०	७५%	०.९८	६६%	७.५८	७३%

स्रोत: Ministry of Economic Affairs & Planning (Various years)

३.३ पालिका स्तर

६७. सुदूरपश्चिम प्रदेशका प्रायः सबै नगरपालिका र गाउँपालिकामा बजेटमा कृषि विकास क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखिएको छैन । विनियोजनको दायरा (प्रतिशत अवधिमा) नगरपालिका र गाउँपालिकाहरू बीच भिन्नता छ; उदाहरणका लागि भीमदत्त नगरपालिका कञ्चनपुरले आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कृषि क्षेत्रमा जम्मा बजेटको ०.८४% विनियोजन गरेको छ भने कैलालीको चुरे गाउँपालिकाले सोही आर्थिक वर्षमा ३% बजेट विनियोजन गरेको छ । त्यस्तै सिलगढी दिपायल नगरपालिका डोटी, जयपृथ्वी नगरपालिका बझाङ र लम्कीचुहा नगरपालिका कैलालीले कुल बजेटको क्रमशः ५.२ प्रतिशत, ४.७ प्रतिशत र ३.५ प्रतिशत विनियोजन गरेको छ । सडक र सार्वजनिक पूर्वाधार निर्माण जस्ता अन्य क्षेत्रमा प्राथमिकताका कारण यो कृषि क्षेत्र प्राथमिकतामा परेको छैन ।

४ नीति र शासन ढाँचा

४.१ राष्ट्रिय नीतिहरू र कानूनी खाका

६८. पछिल्ला कृषि क्षेत्रका राष्ट्रिय नीतिहरू नेपालको संविधानमा आधारित छन् । यी नीतिहरूले अन्यका अतिरिक्त कृषकको हितका लागि जमिनमा रहेको द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधार लागु गर्ने, जमिन एकत्रित (land pooling) गरी उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने, अनुपस्थित (absentee) रूपमा हुने जमिनको स्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्ने, कृषकहरूको हितको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन एवं यसको व्यवसायिकरण, औद्योगिकिकरण, विविधिकरण र आधुनिकिकरण गर्ने, भूमि सम्बन्धि नियमावली तर्जुमा गरी जमिनको उत्पादकत्व र प्रकृतिको आधारमा

वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्दै जमिनको उचित उपयोग र व्यवस्था पन गर्ने, कृषकलाई आवश्यक औजारहरुको व्यवस्था गर्ने र उत्पादनको उचित मूल्य सहित बजार पहुँच बढाउने कुरामा केन्द्रित रहेका छन् ।

६९. नेपाल सरकारले कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धिमा सुधार ल्याउन एवं व्यवसायिकरण तथा विविधिकरण गर्न बहुसंख्यक नियमित नीतिहरु र योजनाहरु तर्जुमा गरेको छ । राष्ट्रिय स्तरमा लोकतान्त्रिक शासनको पुनर्स्थापना भएपछि विभिन्न नीतिगत उद्देश्यहरु हासिल गर्न सरकारले विभिन्न लगानी नीतिहरु, कार्यक्रमहरु, रणनीतिहरु र योजनाहरु तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरेको छ । सरकारले आर्थिक विकास, वातावरण संरक्षण, र गरिबी निवारणका उद्देश्य प्राप्त गर्न कृषि, वन, कृषि-वन, जलवायु परिवर्तन, भु-उपयोग, गरिबी निवारण, सिँचाई लगायतका दर्जन बढी नीतिहरु तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।
७०. कृषि विकास रणनीति (२०१५) सन् २०१५-२०३५ को अवधिमा कृषि विकासको लागि तर्जुमा गरिएको अग्रणी रणनीति हो । यसले आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धी र समावेशी कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने परिकल्पना गरेको छ जसले आर्थिक वृद्धिका साथै जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याई खाद्य र पोषण सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउँदै खाद्य सम्प्रभुत्ता (food sovereignty) हासिल गर्नमा योगदान पुऱ्याउँदछ ।
७१. यस बाहेक नेपाल सरकारले आफ्नो एकीकृत दृष्टिकोण र कसैलाई पछाडि नछोड्ने (Leaving no one behind) को सिध्दान्त अनुरूप देशको रूपान्तरणको माध्यमको रूपमा बलियो राष्ट्रिय प्रतिवद्धताका साथ दिगो विकास २०३० को एजेन्डा अगाडि बढाएको छ । तदनुसार सन् २०३० का लक्ष्यहरु सन् २०१६ मा तय गरिएको र यसको राष्ट्रिय समीक्षा समेत सन् २०२० मा भैसकेको छ ।
७२. पन्ध्रौँ आवधिक योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले १०.५ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि दर हासिल गर्ने र सन् २१०० सम्ममा निरपेक्ष गरिबी शून्य प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राख्दै देशको सुशासन, विकास र समृद्धि प्रवर्द्धन गर्ने सोच लिएको छ । योजनाले प्रति व्यक्ति राष्ट्रिय उत्पादन (GNP per capita) सन् २०१९/२० (बि.सं.२०७६/७७) मा १०४७ अमेरिकी डलरबाट सन् २०२३/२४ मा १५९५ अमेरिकी डलर पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ । आधार वर्ष (२०१९/२०) को ११.४% बेरोजगारी घटेर ६% पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ । यस योजनाले कृषि क्षेत्रको नाफा वृद्धि गर्ने एवं सो को विस्तार र व्यवसायिकरण गर्ने, पर्यटन, उद्योग तथा व्यवसाय क्षेत्रको विकास गर्ने र प्राकृतिक स्रोत र वातावरणको संरक्षण गर्नमा जोड दिएको छ ।
७३. सन् २००४ मा तर्जुमा गरिएको राष्ट्रिय कृषि नीतिलाई महत्वपूर्ण छाता नीतिको रूपमा लिईन्छ । यसको तर्जुमा कृषि दिर्घकालिन योजना कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउनु रहेको र यो नीति कृषिबाट ग्रामिण विकासको नेतृत्व लिन सहज वातावरण सृजना गर्नमा केन्द्रित रहेको छ । साथै यसले गरिबी निवारण र खाद्य सुरक्षामा योगदान गर्ने गरी कृषि उत्पादन प्रणालीको व्यवसायिकरणवाट उच्च र दिगो

आर्थिक वृद्धि प्राप्त गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यो नीतिले उत्पादकत्व बढाउने र कृषकको हितमा प्राकृतिक स्रोतहरूको उपयोग गर्ने उद्देश्य समेत लिएको छ । अन्य नीतिहरू विभिन्न बाली तथा वस्तु, मलखाद, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन, कृषि जैविक विविधता संरक्षण, यान्त्रिकीकरण, खर्क व्यवस्था पन आदि क्षेत्रमा केन्द्रित छन् ।

७४. विभिन्न बालीहरूको लागि आवश्यक पर्ने गुणस्तरयुत बिउको कुशल तरिकाले आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने; गुणस्तरयुत बिउको उत्पादन गरी निर्यात बढाउने; विद्यमान विश्व व्यापार, नेपालको स्थानिय/स्वदेशी विशेषता भएका बिउको आनुवंशिक स्रोतको संरक्षण र एवं कायम गर्न र आनुवंशिक स्रोत माथिको अधिकार संरक्षण गर्न विभिन्न संस्थाहरूलाई समन्वय गर्ने पक्षलाई दृष्टिगत गर्दै बिउ व्यवसायलाई प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य राखी राष्ट्रिय बिउ नीति (२०००) तर्जुमा गरिएको हो । यस्तैगरी बाली/वस्तुसँग सम्बन्धित नीतिहरूमा राष्ट्रिय चिया नीति (२०००), राष्ट्रिय कफि नीति (२००३), राष्ट्रिय मलखाद नीति (२००२), पुष्प प्रवर्द्धन नीति (२०१२), राष्ट्रिय दुग्ध विकास नीति (२०२१) रहेका छन् । यी बाली/वस्तु विशेष नीतिहरू उत्पादन र स्वदेशी एवं बाह्य बजारहरू प्रवर्द्धन गर्नमा केन्द्रित छन् ।
७५. अन्य विभिन्न पक्षहरूसँग सम्बन्धित नीतिहरू (cross cutting policies) मा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति (२००६), खर्क नीति (२०१२), राष्ट्रिय सहकारी नीति (२०१३), सिँचाई नीति (२०१४), कृषि जैविक विविधता नीति (२०१४), कृषि यान्त्रिकीकरण प्रवर्द्धन नीति (२०१४), वन नीति (२०१५), राष्ट्रिय भु-उपयोग नीति (२०१५), वाणिज्य नीति (२०१५), जलवायु परिवर्तन नीति (२०१९), राष्ट्रिय कृषि-वन नीति (२०१९), गरिबी निवारण नीति (२०१९), राष्ट्रिय विज्ञान तथा प्रविधि नीति (२०१९) आदि रहेका छन् ।
७६. कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति (२००६) ले विविधिकरण, व्यवसायिकरण र निजी क्षेत्रको संलग्नतामा व्यवसायिक कृषि उत्पादन र प्रवर्द्धनबारे प्रकाश पार्दछ । जबसम्म कृषि क्षेत्र निर्वाहमुखिबाट व्यवसायिक हुदैन तबसम्म कृषकहरूको जीवनस्तरमा सुधार हुदैन भन्ने कुरामा यस नीतिले जोड दिएको छ । यस नीतिले बजार अभिमुख र प्रतिस्पर्धि कृषि उपजहरूको उत्पादन अभिवृद्धि गरी गरिबी निवारण गर्ने उद्देश्य लिएको छ । साथै यस नीतिले आन्तरिक र बाह्य बजारहरू प्रवर्द्धनको आवश्यकता समेत महसुस गरेको छ ।
७७. कृषि जैविक विविधता नीति (२०१४) कृषि जैविक विविधता को संरक्षण, प्रवर्द्धन र उपयोग गर्ने राष्ट्रिय कृषि नीति (२००४) को उद्देश्य पूर्ति गर्न तर्जुमा गरिएको हो । यसले कृषि जैविक विविधताहरूको संरक्षणबाट दिगो विकास र पारिस्थितिकिय सन्तुलन कायम गर्न सकिने कुरामा जोड दिएको छ । साथै यस नीतिले आनुवंसिक स्रोतहरूको संरक्षण एवं उपयोगबाट खाद्य सुरक्षा र गरिबी निवारणमा समेत टेवा पुर्याउने सोच राखेको छ ।

७८. खर्क नीति (२०१२) ले विध्यमान मुख्य मुद्दाहरु र खर्कहरुको महत्वमाथि प्रकाश पारेको छ । त्यस्तै यस नीतिले विभिन्न सरोकारवालाहरुको दृष्टिकोणबाट खर्कहरुको बिहङ्गम् (Holistic) व्यवस्था पन गर्ने गरी विश्लेषण गरेको छ । साथै खर्कहरुले क्रमिक रूपमा चुनौतीहरुको सामना गरिरहेकोले तत्काल ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने, प्राकृतिक खर्कहरुको विकास र दिगो उपयोग गरी स्थानिय समुदाको जिविकोपार्जनमा सुधार गर्ने र खर्कहरुको व्यवस्था पन गरी दिगो रूपमा आहारा (दाना) आपुर्ति र चरण व्यवस्था पन सुधार गर्ने पक्षहरुलाई समेत यस नीतिले ध्यान दिएको छ ।

७९. राष्ट्रिय सहकारी नीति (२०१३) ले कृषिसँग सम्बन्धित नाफारहित सहकारीहरुको प्रवर्द्धन गर्ने, र नाफामुखि बचत तथा ऋण र बहुउद्देशिय सहकारीहरुलाई नियन्त्रण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । यस नीतिले नाफारहित रूपमा काम गर्ने सहकारीहरुका लागि धेरै सुबिधाहरु उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख गर्नुका साथै नाफामुलक सहकारीहरुका लागि विभिन्न नियमन/नियन्त्रणका उपायहरु उल्लेख गरेको छ ।

८०. सिँचाई नीति (२०१४) ले कृषि उत्पादकत्व वृद्धिमा टेवा पुर्‍याउन कृषि भुमिमा वर्षेभरि दिगो र भरपदो सिँचाई सुबिधा उपलब्ध गराउने परिकल्पना गरेको छ । त्यस्तै यस नीतिले विध्यमान जलस्रोतको प्रभावकारी व्यवस्था पन मार्फत वर्षेभरि सिँचाई सुबिधा उपलब्ध गराउने, विध्यमान प्रणालीहरुको दिगो व्यवस्था पन गर्न जलउपभोक्ताहरुको संस्थागत क्षमता विकास गर्ने, र सिँचाई विकाससँग सम्बन्धित प्राविधिक जनशक्ति, जलउपभोक्ता र गैर सरकारी संस्थाहरुको ज्ञान, शिप र संस्थागत कर्‍य क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य समेत लिएको छ ।

८१. कृषि यान्त्रिकिकरण प्रवर्द्धन नीति (२०१४) ग्रामिण क्षेत्रबाट युवा कृषकहरुको आप्रावसनका कारण कृषिकर्ममा देखिएको श्रमिकहरुको अभावलाई दृष्टिगत गरि तर्जुमा गरिएको हो । यस नीतिले समयमा नै खेतवारीका कृषिकर्महरु गर्न, उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन लागत घटाउन र खेतीबारीमा हुने कार्यबोझलाई घटाउन सहयोग पुर्‍याउने छ । साथै यसले फार्मसँग सम्बन्धित कार्यहरुलाई मर्यादित बनाई शिक्षित ग्रामिण युवाहरुलाई कृषिमा आकर्षित समेत गर्ने सोच राखेको छ ।

८२. राष्ट्रिय वन नीति (२०१९) ले व्यवस्थित वन क्षेत्र र सन्तुलित पर्यावरण मार्फत नेपालको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सम्बृद्धिमा योगदान पुर्‍याउने परिकल्पना गरेको छ । वन, संरक्षित क्षेत्र, जलाधार, जैविक विविधता, वन्यजन्तु र वनस्पतिको दिगो र सहभागितामूलक व्यवस्थापनबाट वनजन्य वस्तु तथा सेवाको उत्पादन एवं मूल्य अभिवृद्धि र तिनको न्यायोचित वितरण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । साथै फलफूल लगायतका कृषि-वनको विकास र संरक्षण गरी वन क्षेत्रलाई आर्थिक उपार्जनको माध्यमको रूपमा विकास गर्ने नीति समेत लिएको छ ।

८३. राष्ट्रिय भु-उपयोग नीति (२०१५) उब्जायोग्य जमिनको बहदो खण्डिकरण र अव्यवस्थित शहरिकरणको मुद्दालाई दृष्टिगत गरी तर्जुमा गरिएको हो । यो नीतिले जमिनको खण्डिकरण नियन्त्रण र यसको

महत्तम उपयोग सुनिश्चित गर्ने र कृषि क्षेत्रलाई उद्योग क्षेत्रसँग आवद्धितगर्ने उद्देश्य लिएको छ । जमिनलाई उपयुक्तताको आधारमा ११ तहमा बर्गिकरण गरेको छ भने जमिनको चक्लाबन्दि र व्यवसायिक खेतीलाई प्राथमिकतामा राखी कृषि भूमिको संरक्षण गर्न संघिय भु-उपयोग योजना बनाउने नीति लिएको छ ।

८४. वाणिज्य नीति (२०१५) ले निकासी प्रवर्द्धन मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा वाणिज्य क्षेत्रको योगदान बढाई आर्थिक सम्वृद्धि हासिल गर्ने दुरदृष्टि राखेको छ । यस नीतिले निकासी प्रवर्द्धन गरी समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, आपूर्तिजन्य क्षमताको सुदृढीकरण गर्ने र विश्व बजारमा मूल्य अभिवृद्धियुक्त प्रतिस्पर्धी वस्तु तथा सेवाको निकासी बढाई व्यापार घाटा कम गर्ने र क्षेत्रीय तथा विश्व बजारमा वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको पहुँच वृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

८५. राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति (२०१९) ले जलवायु समानुकुलन समाजको विकास गरि राष्ट्रको सामाजिक-आर्थिक सम्वृद्धिमा योगदान पुर्याउने परिकल्पना गरेको छ । साथै संकटासन्न र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका व्यक्ति, परिवार, समुह र समुदायको जलवायु अनुकुलन क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, जलवायु परिवर्तनका प्रतिकूल असर तथा प्रभावको जोखिममा रहेका पारिस्थितिकिय प्रणालीहरूको समानुकुलनता (resilience) विकास गर्ने, न्यून कार्वन उत्सर्जन विकासको अवधारणा अवलम्बन गर्दै हरित अर्थतन्त्रको प्रवर्द्धन गर्ने, जलवायु परिवर्तन न्यूनिकरण र अनुकुलनका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तिय स्रोतहरूको न्यायोचित परिचालन गर्ने आदि उद्देश्य यस नीतिले लिएको छ ।

८६. राष्ट्रिय कृषि-वन नीति (२०१९) ले भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि र बहुगुणात्मक उपयोग गरी कृषि, पशु वनजन्य पैदावारहरूको उत्पादन बढाउने; वन माथिको चाप कम गरी वातावरण तथा जैविक विविधता संरक्षण गर्ने; माटोको गुणस्तरीयता कायम र जलवायु समानुकुल पर्यावरण प्रणाली विकास गर्ने; कृषि-वनको सघन रूपमा प्रवर्द्धन गरी स्थानीय समुदायको खाद्य सुरक्षाका साथै जीविकोपार्जन, रोजगारी र आयआर्जनका अवसरहरू सिर्जना गर्ने; कृषि-वनमा लगानीका अवसरहरू जुटाई व्यावसायिकरण माफर्त अर्थतन्त्रमा योगदान पुर्याउने; र कृषि-वन विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

८७. गरिबी निवारण नीति (२०१९) ले गरिबी मुक्त र समानता युक्त समाजको परिकल्पना गरेको छ । यस नीतिले आर्थिक असमानता न्यूनिकरण गर्ने एवं गरिबीको रेखामुनी रहेको जनसंख्या बि.सं. २०८७ सम्म ५ प्रतिशतमा र बि.सं. २१०० सम्म शुन्यमा झार्ने लक्ष्य लिएको छ । गरिव व्यक्ति तथा परिवारका लागि मुलुकमा उत्पादनशिल रोजगारी एवं स्वरोजगारी सृजना गर्ने; उपलब्ध प्राकृतिक स्रोत साधनको उपयोगमा गरिव तथा बिपन्न वर्गको न्यायपूर्ण पहुँच तथा सहभागिता सुनिश्चित गर्ने; गरिबी निवारण प्रयासहरूमा गरिव एवं बिपन्न वर्गको सहभागिता स्थापित गर्ने आदि लक्ष्य लिएको छ ।

८८. राष्ट्रिय विज्ञान प्रविधि तथा नव प्रवर्द्धन नीति (२०१९) ले दिगो विकास र सम्बृद्धिका लागि विज्ञान प्रविधि तथा नवप्रवर्तनको आवश्यकता परिकल्पना गरेको छ । यस नीतिले विज्ञान प्रविधिको विकास, नवप्रवर्तनको उपयोग र वैज्ञानिक संस्कृतिको प्रवर्द्धनबाट उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी नागरिकको गुणस्तरीय जीवनयापनमा सहयोग गर्दै सम्बृद्ध नेपाल निर्माणमा योगदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।

८९. कृषि उत्पादन सामाग्री र उत्पादित वस्तुहरूको बिक्री तथा व्यापार र त्यस्ता वस्तुहरूको स्वच्छतालाई नियमन गर्न एक दर्जन भन्दा बढी ऐन र नियमहरू विद्यमान छन् । कृषि संस्था र तिनका सेवाहरू सञ्चालन गर्न समेत ऐन र नियमावलीहरू तर्जुमा गरिएका छन् । खाद्य सम्बन्धि ऐन र नियमावलीहरूमा खाद्य ऐन (१९६६), खाद्य नियमावली (१९७०), दानासँग सम्बन्धित दाना ऐन (१९७६) र दाना नियमावली (१९८४), विषादीसँग सम्बन्धित विषादी ऐन (१९९१) र विषादी नियमावली (१९९४) हुन् । पशु तथा जलचरसँग सम्बन्धित पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन (१९९८), नेपाल पशु चिकित्सा परिषद् ऐन (१९९९), जलचर संरक्षण ऐन (१९६१), पशु बधशाला तथा मासु जांच ऐन (१९९९), पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा नियमावली (२००१), नेपाल पशु चिकित्सा परिषद् नियमावली (२००१), राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड ऐन (१९९२), मलखादका लागि अत्यावश्यक वस्तु नियन्त्रण (प्राधिकरण) ऐन (१९६१) र रासायनिक मल (नियन्त्रण) आदेश (१९९९) रहेका छन् । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय, आपसी सहयोग, सहअस्तित्व र अन्तरसम्बन्धको आवश्यकता र प्रवर्द्धन लाई मध्येनजर गर्दै संघ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय र अन्तरसम्बन्ध) ऐन २०७७ व्यवस्थापिका संसदले जारी गरेको छ ।

९०. राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्ड ऐन (१९९३), राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्ड नियमावली (१९९४); बीउ बिजन ऐन (१९८८), बीउ बिजन नियमावली (१९९८); कृषि अनुसन्धानका लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन (१९९१), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (कार्यविधि) नियमावली (१९९२) रहेका छन् । त्यस्तै कृषि र पशुपालन क्षेत्रको कामलाई नियमन र नियन्त्रण गर्ने ऐनहरूमा वातावरण संरक्षण ऐन (१९९७), भूमि ऐन (१९६३), औद्योगिक प्रवर्द्धन ऐन (१९९२), विदेशी लगानी र प्रविधि हस्तान्तरण ऐन (१९९२), आयात निर्यात (नियन्त्रण) ऐन (१९५७), करार ऐन (२०००) आदि रहेका छन् ।

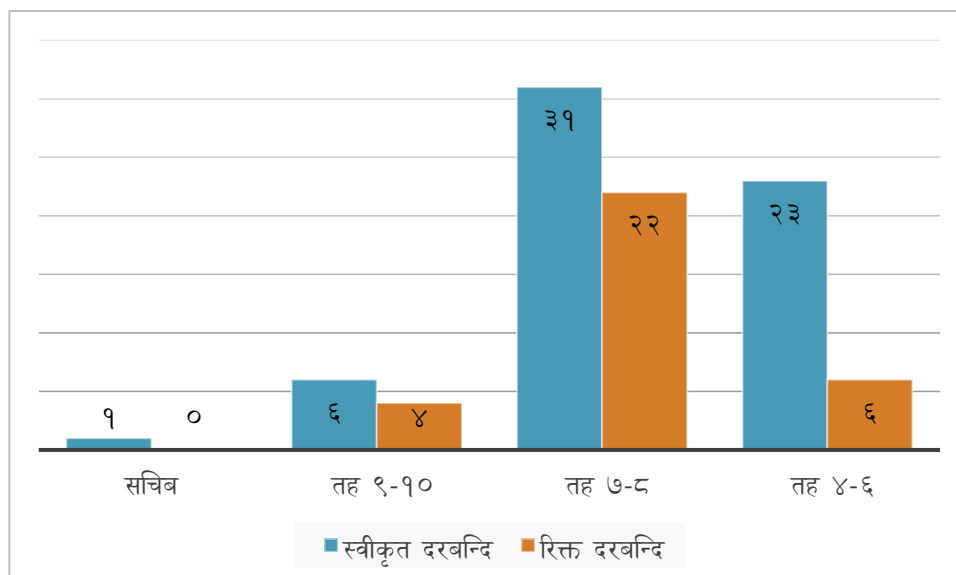
९१. प्रादेशिक नीति र योजनाहरू मुख्यतया राज्य संरचनाको सङ्क्रमणकालीन अवधिसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय नीति संरचनामा आधारित छन् । तसर्थ, सुदूरपश्चिम प्रदेशका अधिकांश कृषि कार्यक्रमहरू राष्ट्रिय कृषि नीति (२००४), कृषि विकास रणनीति (२०१५) र दिगो विकास लक्ष्यहरूमा आधारित छन् । प्रदेश सरकारले कृषि तथा पशुपालन व्यवसाय प्रवर्द्धन ऐन (२०७५) तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा समेत ल्याएको छ । प्रदेशका अन्य नीति र निर्देशिकाहरूमा सहकारीलाई आय आर्जन र उत्पादनमुखी कार्यमा अनुदान (२०७५), स्वरोजगार उन्मुख तालिम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन (२०७५), सहकारीका लागि अनुदान (२०७६), शित भण्डार, शित च्याम्बर र राईपनिड चेम्बर स्थापना (२०७६), कृषिमा आधारित उद्योग स्थापना कार्यक्रम (२०७६), व्यावसायिक केरा खेती कार्यक्रम

(२०७६), व्यावसायिक प्याज उत्पादन कार्यक्रम (२०७६), सुदूरपश्चिम प्रदेशको कृषि विकास कार्यक्रम (२०७६) र मुख्यमन्त्री एकिकृत कृषि र पशु विकास कार्यक्रम (२०७६) रहेका छन् । त्यसैगरी भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले हालै कृषि तथा पशु व्यवसाय अनुदान परिचालन निर्देशिका २०७८ लाई अनुमोदन गरेको छ । प्रादेशिक कृषि नीति, कृषि तथा पशु व्यवसाय प्रवर्द्धन नियमावली, प्रादेशिक कृषि प्रसार रणनीति, र साना सिँचाइ निर्देशिका तर्जुमा भै कार्यान्वयनमा रहेका छन् भने अन्य ऐन, नीति, र कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधिहरू तयारी चरणमा रहेका छन् । हालसालै (सेप्टेम्बर २०२१ को अन्तमा), प्रदेशको संसदले पशु स्वास्थ्य र पशु सेवा सम्बन्धित ऐनलाई सर्वसम्मतिले पारित गरेको छ ।

९२. क्षेत्र र उपक्षेत्रीय नीति तथा रणनीतिहरू बीच केहि अन्तर र विसंगतिहरू छन् । हालका नीति र रणनीतिहरूको कार्यान्वयन र व्यवस्थापन पक्षहरू कृषि विकासको लागि एकीकृत दृष्टिकोणलाई सम्बोधन गर्न अझै सुसंगत (coherent) हुन सकेका छैनन भने यस क्षेत्रलाई व्यवसायिकरणतर्फ रूपान्तरण गर्ने कार्यलाई सही रूपमा कार्यान्वयन गर्न असमर्थ समेत भएका छन् ।

४.२ प्रादेशिक संस्थागत क्षमता विश्लेषण

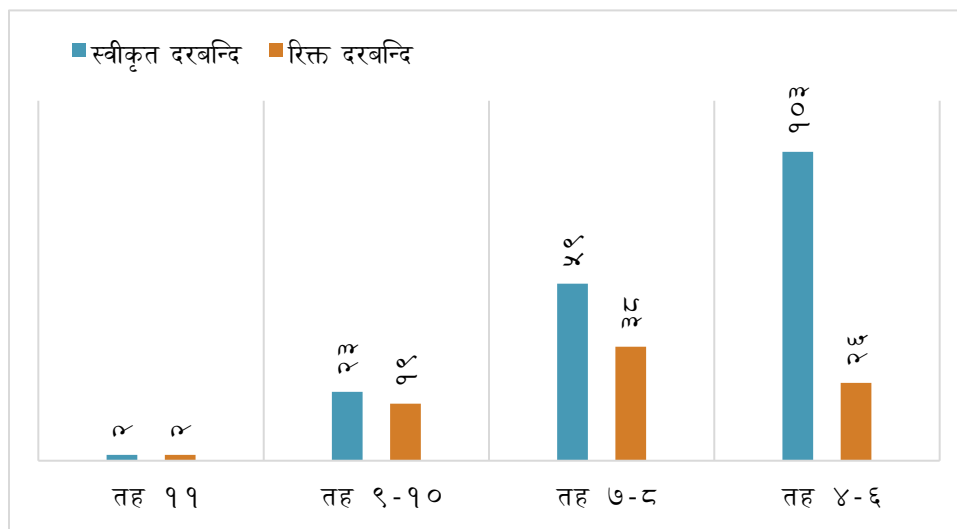
९३. यस प्रदेशको कृषि विकास क्षेत्रमा संस्थागत क्षमता र जनशक्तिको क्षमता दुवैको चरम अभाव छ । क्षमताको अभावले प्रदेशको नीति विश्लेषण, योजना, सेवा प्रवाह र कार्यान्वयन सीमित भएको छ । यसका कारण विशेषगरी कृषि क्षेत्रको रूपान्तरणका लागि प्रदेशले तर्जुमा गरेका केही आशावादी नीति तथा निर्देशिकाहरूको पनि उचित कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । मन्त्रालयले कार्यक्रमको आवश्यकता अनुसार अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्न सक्ने अवस्था समेत छैन । मन्त्रालय स्तरमा सीमित जनशक्तिको कारण धेरै संस्थाहरू बीच समन्वय र सहजीकरण गर्न नसकिएको अवस्था छ । यसैगरी ठूलो कृषि जनसङ्ख्या र अपर्याप्त रूपमा प्रशिक्षित सेवा प्रदायकहरूलाई प्रवाह गरिने सेवाको गुणस्तर कमजोर हुनुका साथै कृषकहरूको ठूलो हिस्सा सम्भावित कृषि व्यवसाय तथा उद्यमहरूको सेवाको माग पूरा गर्न समेत मन्त्रालय असमर्थ भएको छ । उदाहरणका लागि मन्त्रालयमा कूल स्वीकृत दरबन्दिमध्ये ९—१० श्रेणीका अधिकृतको ६६ प्रतिशत र ७—८ श्रेणीका अधिकृतको ७१ प्रतिशत पद रिक्त छन् । भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयमा मानवस्रोतको वर्तमान परिदृश्य चित्र ६ मा दिइएको छ ।

चित्र ६. भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयमा मानवस्रोत (MoLMAC २०२१)

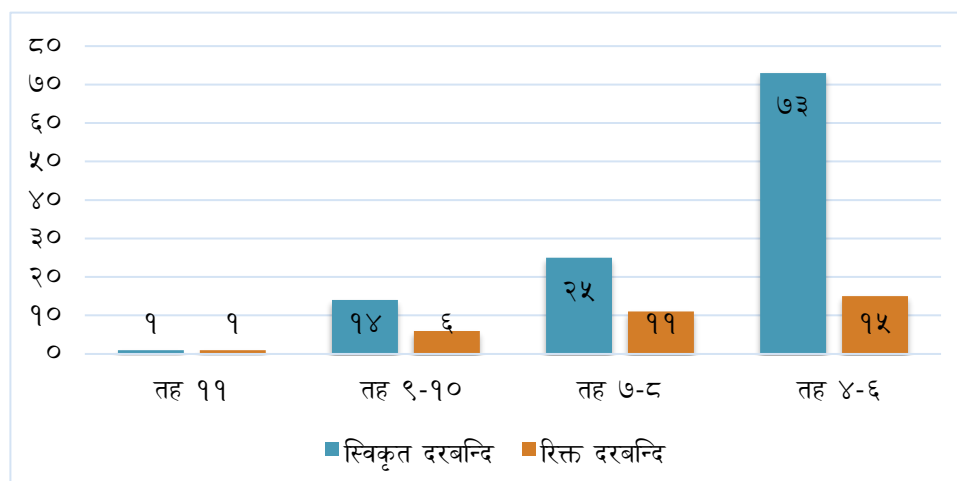
९४. सुदूरपश्चिम प्रदेशले अनुसन्धान र प्रसारमा समस्या भोगिरहेको छ भने निर्देशनालयहरू र कृषि ज्ञान केन्द्र र भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रहरूले अपर्याप्त कर्मचारी र क्षमताको सामना गरिरहेका छन् । प्रदेशमा एउटा कृषि विकास निर्देशनालय रहेको छ जसले ९ वटा कृषि ज्ञान केन्द्रहरूको नियमन र समन्वय गर्नु पर्दछ । कृषि व्यवसाय विकास एवं प्रवर्द्धन गर्न र कर्मचारी एवं कृषकको क्षमता विकास गर्न यस प्रदेशको कञ्चनपुरमा एउटा कृषि व्यवसाय सहयोग तथा तालिम केन्द्र (ABSTC) रहेको छ ।
९५. माथिका प्रावधानहरूको बावजुद एकातिर केही पदहरू (विशेषज्ञ देखि सामान्य प्राविधिक) निर्देशनालय र त्यस अनतर्गतका जिल्लास्तरका कार्यालयहरूमा अझै पनि रिक्त छन् भने अर्कोतर्फ उपलब्ध कर्मचारीहरूका लागि बढ्दो माग र जलवायु परिवर्तनको प्रभावहरूको सामना गर्ने खालका कृषि व्यवसाय, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण, स्मार्ट प्रविधिको विकास, उत्पादनोपरान्त प्रविधि र प्रशोधन, एवं बजारीकरण जस्ता प्रसार तथा प्रविधि हस्तान्तरणमा थप दक्षता चाहिने देखिएको छ ।
९६. प्रदेश सरकारको कार्यक्षेत्रमा रहेका बाली संरक्षण प्रयोगशाला, सुन्दरपुर कञ्चनपुर, माटो तथा मलखाद परीक्षण प्रयोगशाला सुन्दरपुर, बीउविजन प्रयोगशाला सुन्दरपुर, सुख्खा फलफूल विकास केन्द्र, सतवांझ बैतडी, तरकारी जर्मप्लाज्म संवर्धन तथा बीउ विकास केन्द्र डडेल्धुराले पनि मानवस्रोतको चरम अभावको सामना गरिरहेका छन् ।
९७. चित्र ७ मा देखाइए अनुसार निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, प्रयोगशाला, फार्म र तालिम केन्द्रहरू सहित कृषि क्षेत्रमा ९-१० औं तहका अधिकृतहरूको लगभग ८३% र ७-८ औं तहका अधिकृतहरूको

लगभग ६४% स्वीकृत पदहरू रिक्त छन् । यस तथ्यले प्रदेशमा कृषिलाई रूपान्तरण गर्ने सेवा प्रदान गर्नमा कमजोरी रहेको प्रष्ट देखाउँछ ।

चित्र ७. कृषि निर्देशनालय, कृषि ज्ञान केन्द्र, र स्रोत केन्द्रहरूमा कृषिको दरबन्दि (MoLMAC, २०२१)

९८. मानव संसाधनको हिसाबले पशुपालन उपक्षेत्र कृषि उपक्षेत्र भन्दा फरक छैन । पशुपंक्षी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालयको एउटा इकाई दिपायलमा स्थापना गरिएको छ जस अन्तरगत प्रत्येक जिल्लामा एक एक गरी नौ वटा VHLSECs रहेका छन् । धनगढीमा एउटा पशु सेवा तालिम केन्द्र र गेटा कैलालीमा एउटा मत्स्य विकास केन्द्रले सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । समग्रमा मानव संसाधनको अवस्था चिन्ताजनक छ । कुल स्वीकृत पदहरूमध्ये ९-१० औँ तहका अधिकृतहरूको लगभग ५५% र ७-८ औँ तहका अधिकृतहरूको लगभग ४४% पद रिक्त छन् (चित्र ८) । स्थानीय तहमा कर्मचारीहरूको रिक्त पद र संख्या तुलनात्मक रूपमा कम (२१%) छ जसको अर्थ पशुपालन र मत्स्यपालन क्षेत्रको रूपान्तरण धेरै हदसम्म प्रदेशका कर्मचारीहरूमा निर्भर रहेको छ ।

चित्र ८. पशु तथा मत्स्य निर्देशनालय, VHLESCs, र स्रोत केन्द्रहरूमा दरबन्दि स्थिति (MoLMAC २०२१)

९९. NARC को भागेतडा डोटीस्थित क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रमा दरबन्दिको तुलनामा अपर्याप्त कर्मचारी रहेका छन् । प्रदेशका विभिन्न क्षेत्रहरूको मागलाई यस केन्द्रले सम्बोधन गर्न सकेको छैन । यसले अन्य पारिस्थितिकिय क्षेत्रहरूमा थप अनुसन्धान केन्द्रहरूको आवश्यकतालाई स्पष्ट रूपमा दर्शाउँछ ।
१००. प्रदेशको अर्को डरलाग्दो मुद्दा भनेको कृषि नीति र कार्यविधिहरूमा एकरूपता नहुनु हो जसको परिणाम स्वरूप प्रदेश भित्रका सँगठनहरू बीचको समन्वयमा बाधा पुगनुका साथै दोहोरोपन र उपलब्ध स्रोतहरूको असन्तुलित प्रयोग भएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक र नेपाल बीमा समितिको निर्देशन अनुसार उद्यमीहरूलाई कृषि कर्जा र बीमा सहूलियत दिन बैंक तथा वित्तीय संस्था र बीमा कम्पनीहरूले आनाकानी गरिरहेका छन् । न त प्रदेशले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उद्यमीहरूको पक्षमा नियमन गर्न नै सकेको छ ।
१०१. प्रदेशमा निजी क्षेत्रको संलग्नता र योगदान अनुसन्धान र प्रसार क्षेत्रमा उत्कृष्ट हुन सक्छ । सुदृढ नीति र संयन्त्रको अभावका कारण प्रदेशमा कृषि व्यवसायका क्षेत्रमा सार्वजनिक—निजी साझेदारी (पीपीपी) प्रवर्द्धन को पहल अपर्याप्त रहेको छ ।

४.३ पालिका स्तरको क्षमता विश्लेषण

१०२. संविधानले कृषि र पशुपन्छी विकास क्षेत्र लगायतका विकासको जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई दिएको छ । संघिय मामिला तथा स्थानिय विकास मन्त्रालयले २०७५ सालमा कृषि तथा पशु क्षेत्रको लागि स्थानीय तहका लागि आवश्यक पर्ने दरबन्दी र प्राविधिक जनशक्तिको आवश्यकता सम्बन्धमा सँगठन तथा व्यवस्था पन सर्भेक्षण गरी सोही अनुसार दरबन्दिको व्यवस्था गरेको थियो । प्रत्येक स्थानीय तहमा ७/८ तहका अधिकृतको नेतृत्वमा कृषि क्षेत्रमा चार प्राविधिक कर्मचारी र पशु सेवा क्षेत्रमा पाँचदेखि नौ जना प्राविधिक कर्मचारी रहने व्यवस्था छ । पुनर्संरचनाको प्रारम्भिक चरणमा यो व्यवस्था सन्तोषजनक देखिन्छ । तथापि प्रायः सबै स्थानीय तह अन्तरगतका ईकाइहरूमा प्रस्तावित विशेषज्ञ/कर्मचारीको उपलब्धता चुनौतीपूर्ण छ किन भने एकातिर अधिकांश पदहरू रिक्त छन् भने अर्कोतिर वरिष्ठ कर्मचारी/विज्ञहरू ग्रामीण समुदायमा गै काम गर्न समेत अनिच्छुक देखिन्छन् ।
१०३. जनशक्तिको तीव्र अभावलाई पूर्ति गर्न अधिकांश स्थानीय तहले अस्थायी कर्मचारी नियुक्त गर्ने व्यवस्था गरी थोरै तलब तथा सुविधामा तल्लो तहका प्राविधिक कर्मचारीहरू नियुक्त गरेका छन् । एक गाउँ एक प्राविधिक (OVOT) र स्थानीय श्रोत व्यक्ति (LRPs) को प्रावधान आंशिक रूपमा स्वीकार गरिएको छ, तर अझै स्थानीय स्तरमा यसलाई सुदृढ र संस्थागत गर्न बाँकी नै छ । प्राविधिक र स्थानीय श्रोत व्यक्तिहरूको क्षमता विकास गर्ने व्यवस्था कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा तालिम केन्द्र र जिल्लामा आधारित कार्यालयहरूको क्षमतामा निर्भर रहन्छ । स्थानीय तहमा कृषि

सामाग्री, प्राविधिक जनशक्ति र बजारीकरणका लागि उपलब्ध कृषि सहकारीहरू पनि उनीहरूमार्फत सेवा प्रवाह गर्ने नगरपालिका प्रक्रियासँग जोडिएका छैनन् ।

४.४ कृषि रूपान्तरणको कारकहरू (Drivers of Agricultural Transformation)

१०४. प्रदेशको कृषि रूपान्तरणको प्रक्रियामा आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, भौतिक र प्राविधिक कारणले सकारात्मक र नकारात्मक परिचालकको रूपमा काम गरिरहेका छन् । सामान्यतया निम्न कारकहरूलाई रूपान्तरणको द्रुत दरमा योगदान पुर्याउने सकारात्मक कारकहरूको रूपमा लिन सकिन्छ ।

- क) भौतिक एवं सूचना प्रविधि दुवैको आवद्धतामा सुधार
- ख) उपभोगमा विविधतासँगै मागको संरचनामा परिवर्तनका कारण कृषि उत्पादनको माग बढ्दो
- ग) बाह्य संसारसँग प्राविधिक एकीकरण
- घ) बढ्दो उपभोक्ताको ऋयशक्ति
- ङ) खेतीका लागि जग्गाको उपलब्धता
- च) कृषि क्षेत्रमा शिक्षित युवाहरूको सहभागिता बढ्दो
- छ) कृषि मूल्य श्रृंखलामा निजी क्षेत्रको लगानी
- ज) कृषि उत्पादन मुल्य अभिवृद्धि (प्रशोधन लगायत) गर्ने उद्योग हरूको क्रमिक विकास

१०५. प्रदेशमा कृषि रूपान्तरणको प्रक्रियालाई बाधा पुऱ्याउने नकारात्मक कारकहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- क) भूमि बाँझो रहनु
- ख) बढ्दो श्रम लागत र कृषि श्रमको अभाव
- ग) कृषि क्षेत्रमा घट्दो नाफा
- घ) आयातित उत्पादनहरूसँग बढ्दो प्रतिस्पर्धा
- ङ) जलवायु परिवर्तनको प्रभाव र बढ्दो पानीको अभाव
- च) बढ्दो मानव-वन्यजन्तु द्वन्द
- छ) घट्दो माटोको उर्वरताशक्ति
- ज) कृषि र गैँह कृषि क्षेत्रबीच श्रमिक उत्पादकत्वमा बढ्दो असमानता

५. ADS ढाँचा

५.१ राष्ट्रिय विकास सन्दर्भ

१०६. योजनावद्ध विकासको छ दशकको अवधिमा नेपालमा नौ पञ्चवर्षीय र पाँच त्रिवर्षीय योजनाहरू लागू भएका छन् । देशमा विभिन्न रूपान्तरण भए पनि आर्थिक, सामाजिक र पूर्वाधार विकासका क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । यस अवधिमा शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सामाजिक सुरक्षा लगायतका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण उपलब्धि समेत हासिल भएका छन् । तर कृषिसँग सम्बन्धित

पूर्वाधारहरू जस्तै, कृषि सडक, विद्युतीकरण, बजार पूर्वाधार, गोदाम, कोल्ड स्टोर र कोल्ड चेन, कृषि अनुसन्धानमा आधारित पूर्वाधार लगायतका बाँकी पूर्वाधार क्षेत्रमा थप प्रयासको आवश्यकता छ ।

१०७. निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीमा उल्लेख्य कमी आए पनि जनसंख्याको ठूलो हिस्सा गरिबीको रेखामुनि रहेको छ । स्वदेशमै रोजगारीको अवसर नहुँदा युवा श्रम शक्ति रोजगारीका लागि विदेश जाने प्रवृत्तिमा अझै परिवर्तन हुन सकेको छैन । अर्थतन्त्रमा औद्योगिक क्षेत्रको योगदान घटेको छ भने व्यापार घाटा उच्च रहेको छ । सामाजिक सुरक्षा लगायत सामाजिक—आर्थिक विकासका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएका छन् । आर्थिक वृद्धि, उत्पादन र उत्पादकत्व, औद्योगीकरण, गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य, स्वच्छ र प्रदुषणमुक्त वातावरण, सुशासन लगायतका क्षेत्रमा योजनाले तोकेका लक्ष्यहरू अपेक्षित रूपमा हासिल हुन सकेका छैनन् ।

१०८. नेपालको अर्थतन्त्र दक्षिण एसियाली छिमेकीहरूको तुलनामा धिमे गतिमा बढेको छ । नेपालले जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्दै आएको सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०१६ मा अमेरिकी डलर ७५७ प्रति व्यक्ति आय सन् २०१९ मा १०९० अमेरिकी डलर सहित निम्न मध्येम आयको स्थितिमा पुगेको छ । देशको गरिबीको लामो इतिहास, लोकतन्त्रका लागि दशकौं लामो संघर्ष र सन् २०१५ को विनाशकारी भूकम्प पछि को कठिन पुनःप्राप्ति एवं हालका वर्षहरूमा बढ्दो आर्थिक प्रवृत्तिलाई महत्वपूर्ण मान्न सकिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रमा जनसंख्या बसाई सर्ने, शिक्षाको स्तरमा वृद्धि, नीलो कलर र सेवायुक्त जागिरबाट सेतो कलर पेसातर्फ सर्ने, र विदेशमा काम गर्ने नेपालीको विप्रेषणमा आएको वृद्धि लगायत आमदानीमा योगदान गर्ने मुख्य चार पक्षहरू रहेका छन् ।

१०९. नेपालको प्रति व्यक्ति आय यस क्षेत्रका अन्य अर्थतन्त्रको तुलनामा पछाडि पर्दै गएकोले सम्बृद्धिको निरन्तरतामा केही शंका उत्पन्न भएको छ । कोभिड-१९ ले अर्थतन्त्रलाई थप धक्का दिएको छ, जसका संकेतहरू देखिएका पनि छन् । घरायसी स्तरमा, घट्टदै गएको कुल गार्हस्थ उत्पादन वृद्धिले कम अवसरहरू र पिछडिएको जनसङ्ख्या झन गरिबीको स्तरमा झर्ने ठूलो जोखिम रहेको छ । सरकारको बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्क - जसले स्वास्थ्य, पोषण, शैक्षिक अवसर र जीवनस्तरमा विशुद्ध आमदानीको तथ्याङ्कसँगै कमजोरीहरूलाई समेत हेर्दछ -ले सन् २०१८ मा गरिबी दर २८.६% रहेको देखाएको छ (NPC, 2018) ।

५.२ प्रादेशिक योजनाहरू

११०. सुदूरपश्चिम प्रदेशले सन् २०२०/२१ मा कृषि गुरुयोजना (AMP), पशुपंक्षी गुरुयोजना (LMP), र कृषि पर्यटन सम्भाव्यता तथा लगानी योजना (ATFIP) तर्जुमा गरेको छ । सबै योजना र रणनीतिहरू एडीएसको जग र प्रदेश सरकारका अन्य रणनीतिहरूमा खडा भएका छन् । AMP ले सुदूरपश्चिम प्रदेशमा दिगो कृषि प्रवर्द्धन र पारिवारिक आय वृद्धि गरी जीविकोपार्जन सुधार गर्ने लक्ष्य हासिल गर्न सुसंगत कार्यक्रमहरू र कार्यहरूलाई सहजीकरण गर्न एक ढाँचा उपलब्ध गराउँदछ । योजनाको प्राथमिक उद्देश्य सन् २०२१-२०३२ को अवधिमा लागू हुने प्रदेश सरकारको कृषि विकास

प्राथमिकताहरूलाई निजी क्षेत्र र विकास साझेदारहरूसँग मिलि सहयोग गर्ने र खाद्य र पोषण सुरक्षा, समृद्धि, रोजगारी सिर्जना र समानुकुलनता निर्माण गर्ने सन्दर्भमा कृषि क्षेत्रका सम्भावनाहरूबाट फाइदा लिनु रहेको छ । योजनाको सफल कार्यान्वयनले वैज्ञानिक भूउपयोग व्यवस्थापन र सामाजिक न्याय र समृद्ध, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय लक्ष्य पुरा गर्न र आत्मनिर्भर उत्पादनको प्रादेशिक हैसियत हासिल गर्नका साथै कृषिजन्य वस्तुको निर्यातमा टेवा पुग्ने छ । सुखी, स्वस्थ र शिक्षित नागरिकहरूले समान अवसर, मर्यादा र उच्च जीवनस्तरको उपभोग गर्ने गरी दिगो विकास लक्ष्य समेत प्राप्त गर्नमा सहयोग पुग्ने छ । AMP अनुसार खाद्य र पोषण सुरक्षा, तुलनात्मक मूल्य श्रृंखला विकास र बजार, आर्थिक वृद्धि र जीविकोपार्जन सुधार, दिगो उत्पादन र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र सुशासन र संस्थागत विकास मुख्य कार्यक्षेत्रमा रहेका छन् (MoLMAC, 2021a) ।

१११. LMP को मुख्य उद्देश्य प्रदेशका जनताको जीविकोपार्जनलाई सहयोग गर्नु, तिनीहरूको खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि गर्नु र सँगठित पशुपंक्षी लगानी योजना र रणनीतिहरू मार्फत आय वृद्धि गर्नु हो । LMP ले विश्लेषणका साथ वर्तमान अवस्थालाई प्रतिविम्बित गर्दै, दीर्घकालीन रणनीतिहरू एवं कार्य योजनाहरू तर्जुमा गर्न एवं आवश्यक भविष्यवाणी गर्न समेत क्षेत्र विश्लेषणको आवश्यक प्रमाण प्रदान गरेको छ । LMP ले प्रदेशको लागि पशुपंक्षी कार्यक्रम पहिचान गर्न र उत्पादन प्रणाली विकास गर्न रणनीति विकास गरेको छ । LMP ले राष्ट्रिय तथा दिगो विकास लक्ष्य २०३० अनुसार तराई, पहाड र हिमालका लागि पशुपालन र मत्स्यपालन विकासको रणनीतिको परिकल्पना गरेको छ । रोग निदान, पशु प्रजनन, पशुपंक्षी विस्तार, भेटेरिनरी क्लिनिकल सेवा, पशु व्यवसाय योजना र बजार उन्मुख उत्पादन योजनाहरू जस्ता विभिन्न विषयहरूबाट विशेषज्ञहरूको सेवाहरूको प्रयोगमा आधारित विकास दृष्टिकोण लिएको छ । यस योजनाको उद्देश्य पशुधन बजारीकरण, पशु पोषण, पशु प्रजनन, पशु स्वास्थ्य र अनुसन्धान र विकास योजनालाई प्रवर्द्धन र सुधार गर्ने रहेको छ (MoLMAC, 2021b) । अछाम, डोटी र कैलाली जिल्लामा केन्द्रित कृषि-पर्यटन सम्भाव्यता र लगानी योजना (ATFIP) ले उपयुक्त, मनमोहक र जीवन्त कृषि पर्यटनको स्थापना गर्ने दश वर्षे दृष्टिकोण प्रस्ताव गरेको छ । ATFIP को मुख्य उद्देश्य प्रदेशमा अद्वितीय र प्रतिस्पर्धी कृषि उत्पादनको विकास मार्फत कृषि क्षेत्रलाई पर्यटनसँग एकीकृत गरी मौलिक गन्तव्यहरू स्थापना गर्नु रहेको छ । ATFIP को रणनीतिक मार्गचित्रमा प्रस्तावित जिल्लाहरूमा बलियो संस्थागत ढाँचा मार्फत सामाजिक-आर्थिक वातावरण र कृषि-जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक र बहु-क्षेत्रीय छवि अनुकूल पूर्वाधारहरू स्थापना गर्नु रहेको छ । यस योजनाले अछाम जिल्लाको रामरोशन, खसड-नैनी, र अछाम जिल्लाको वैद्यनाथधाम, डोटीको झिगराना, कैलालीको टीकापुर, घोडाघोडी र बेहदबाबा लगायतका पर्यटकीय गन्तव्य र वरपर नमूना फार्म, स्रोत केन्द्र र कृषि व्यवसायिक संस्थाको विकास गर्ने लक्ष्य राखेको छ (MoLMAC, 2021c) ।

११२. आर्थिक वर्ष २०२१/२२ को नीति तथा कार्यक्रममा सुदूरपश्चिम प्रदेशलाई उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी कृषिमा आत्मनिर्भर बनाउन औद्योगिक विकासका लागि उद्योग गुरुयोजना र कृषि विकास नीति तर्जुमा गर्न प्रस्ताव गरिएको छ । प्रदेश सरकारले विगत आर्थिक वर्षमा १ सय १६ गाउँमा

कृषि तथा पशुपन्छी विकास, १ सय ३४ स्थानमा ब्लक कार्यक्रम र ७ पहाडी तथा हिमाली जिल्लामा सघन खाद्यान्न उत्पादन कार्यक्रम सञ्चालन गरी आफैले नमूना गाउँ विकास गरौं कार्यक्रम अघि सारेको छ । प्रदेश सरकारले नेपालको संविधान, पन्ध्रौं योजना, दिगो विकास लक्ष्य र योजनाका प्रावधानलाई ध्यानमा राखी स्वास्थ्य, कृषि, पर्यटन, उद्योग, जलस्रोत र पूर्वाधार क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राखेको छ ।

५.३ ADS दुरदृष्टि

११३. ADS ले "आर्थिक वृद्धि गर्ने एवं खाद्य सम्प्रभुतामा अग्रसर हुने खाद्यान्न तथा पोषण सुरक्षामा योगदान पुर्याउने आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धात्मक र समावेशी कृषि क्षेत्र" को परिकल्पना गर्दछ । ADS ले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, गरिबी न्यूनीकरण, प्रतिस्पर्धात्मकता, ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र अधिक समतामूलक आम्दानीका लागि चार स्तम्भमा आधारित रही किसानको अधिकारलाई सुदृढ गर्ने लक्ष्य राखेको छ । ती स्तम्भहरूमा सुशासन, उत्पादकत्व, नाफामूलक व्यवसायीकरण र सुशासन हुन ।

११४. ADS का सबै परिणाम, प्रतिफल र गतिविधिहरूबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा खाद्य र पोषण सुरक्षा सुधार गर्न र प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो उपयोग मार्फत खाद्य उत्पादन र उत्पादकत्व बढाएर राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने; सुधारिएको खाद्यान्न /दाना/बीउ भण्डार, पुर्व तयारी र आपतकालिन अवस्थामा सुधार, र जलवायु मैत्री कृषि अभ्यासहरू मार्फत किसानहरूको जोखिम कम गर्ने; किसानको आय वृद्धि; बजारमा पहुँच सुधार गर्ने; उत्पादनोपरान्त क्षति कम गर्दै खाद्य सुरक्षा सुधार; अधिक विविध आहारको लागि व्यापार विविधीकरण; महिला, युवा, पिछडिएका समूह र पिछडिएका क्षेत्रहरूमा आधारित व्यक्तिहरूको नेतृत्वमा रहेका सूक्ष्म, साना र मझौला कृषि उद्यमहरूको विकासलाई तीव्रता दिने अपेक्षा गरिएको छ ।

५.४ विकास उद्देश्यहरू

११५. नेपालको पछिल्लो विकास योजना - १५ औं आवधिक योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) र ADS (२०१५-३५) हुन । १५ औं आवधिक योजनाको उद्देश्यमा सुलभ आधुनिक पूर्वाधार र सघन आवद्धता (connectivity), विकास र मानव पूँजीको पूर्ण उपयोग, उच्च र दिगो उत्पादन र उत्पादकत्व, उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय, सुस्वास्थ्य र सभ्य जीवन, सुरक्षित, सभ्य र निष्पक्ष समाज, स्वस्थ र सन्तुलित वातावरण र सुशासन, व्यापक लोकतन्त्र, राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र मर्यादा प्रवर्द्धन जस्ता रहेका छन् । योजनाले आधारभूत तथा समष्टिगत पूर्वाधार विकास, स्वच्छ ऊर्जाको उत्पादन र उपयोग, व्यावसायिक कृषिको प्रवर्द्धन, उत्पादनशील उद्योग र पर्यटन विकास र सार्वजनिक क्षेत्रको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरी व्यापार विस्तार गरी द्रुत, दिगो र रोजगारीमा आधारित आर्थिक वृद्धि, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको व्यापक परिचालन र सुदृढीकरण, क्षेत्रीय तथा स्थानीय अर्थतन्त्रको विकास र आयोजना सुशासनमा सुधारको परिकल्पना गरेको छ ।

११६. सिँचाइ सुविधाको द्रुत र सघन विस्तार, भूउपयोग नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन, उन्नत बीउ, मल र आधुनिक प्रविधिको अवलम्बन, यान्त्रिकीकरण, आधुनिकीकरण र कम आयतन भएका उच्च मूल्यको

जैविक कृषि उत्पादन र प्रशोधनमा जोड दिई कृषिको व्यवसायिकरण गर्ने परिकल्पना १५ औं आवधिक योजनाले गरेको छ । त्यसैगरी योजनाले कृषि अनुसन्धान तथा प्रविधि विकास र प्रसार, सहुलियतपूर्ण कृषि कर्जा, कृषि बीमा, मल र बीउको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने, कृषिको प्रवर्द्धन र स्थानीय तथा प्रदेश तहमा बजार विकास र व्यवस्थापनका लागि लगानी लगायतका थप रणनीतिहरू समेत प्रस्ताव गरेको छ । योजनाले मत्स्यपालन र पशुपंक्षी उत्पादनमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्नका साथै प्रमुख बालीहरूमा रणनीतिक हस्तक्षेप गर्ने सोच राखेको छ । यो योजनाले बाली रोप्ने समय अगावै प्रमुख कृषि उपजको न्यूनतम समर्थन मूल्य निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य समेत राखेको छ ।

तालिका १७. १५ औं आवधिक योजनामा कुल गार्हस्थ उत्पादन र क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धिको लक्ष्य

सि.नं.	क्षेत्रहरू	आधार वर्ष २०७५/७६	पन्ध्रौं योजना (रु करोड)					
			औषत वृद्धि	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१
१.	कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ उत्पादन (रु करोड)	८२,६०१	५.४	८६,४८७	९०,८५६	९६,००९	१०१,५७१	१०७,४३६
१.१	कृषि र वन	८१,१३५	५.२	८५,८६७	८९,०२५	९३,९२२	९९,१८१	१०४,७३६
१.२	मत्स्य	१,४६६	१२.९	१,६२०	१,८३१	२,०८७	२,३८९	२,७००
२.	गैह कृषि क्षेत्रको गार्हस्थ उत्पादन	२२३,५२२	११.०	२४५,६२१	२७२,९२८	३०३,५४७	३३६,००३	३७४,८४९
२.१	उद्योग	४६,५५८	१४.६	५३,२७५	६१,३९९	७०,३५२	७९,४३४	९०,९४५
२.२	सेवा	१७६,९६४	९.९	१९२,३४६	२११,५२९	२३३,१९६	२५६,५७०	२८३,९०४

स्रोत: NPC, 2020

११७. सरकारको एक प्रमुख कृषि विकास कार्यक्रममध्ये प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना (PMAMP) पनि हो । PMAMP अन्तरगत भौगोलिक सम्भाव्यता र स्थानीय आवश्यकताको आधारमा १५,००० पकेट, १५०० ब्लक, ३०० जोन र २१ सुपरजोन स्थापना गरी ८४२,००० हेक्टर जमिनमा खेती गर्ने र २०८०/८१ सम्ममा कम्तीमा ६६ लाख मेट्रिक टन अतिरिक्त कृषि उत्पादन गरी खाद्य र पोषणको सुधार, कृषिमा आधारित उद्योग हरूको विस्तार, आयात प्रतिस्थापन एवं निर्यात प्रवर्द्धन र रोजगारी सृजना तथा गरिबी निवारण जस्ता प्रभाव र परिणामहरू हासिल गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

११८. ADS (२०१५-३५) देशको राष्ट्रिय क्षेत्रगत रणनीति हो । यसको समग्र उद्देश्यमा खाद्य र पोषण सुरक्षा, गरिबी न्यूनीकरण, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि, ग्रामीण घरपरिवारको उच्च र समतामूलक आमदानी र किसानको अधिकारलाई सुदृढ गर्ने पाँचवटा आयामहरू समावेश छन् । ADS ले उच्च आमदानी, जीविकोपार्जनमा सुधार र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा मार्फत किसान र कृषि उद्यमीहरूको समृद्धि बढाउने लक्ष्य राखेको छ । ADS ले वञ्चित समूह र क्षेत्रहरूको समावेशीकरण र गरिबहरूको लागि बजारमा आधारित मूल्य श्रृंखला विकासको दृष्टिकोणलाई बढावा एवं मूल्य श्रृंखलासँगै समान लाभ वितरणको आवश्यकतालाई जोड दिएको छ । साथै यसले परम्परागत रूपमा बहिष्कृत समूहहरू जस्तै महिला, युवा र अन्य पिछडिएका समूहहरूको नेतृत्वमा कृषि उद्यमहरूको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।
११९. दुरदृष्टि हासिल गर्न ADS ले सुशासन, उत्पादकत्व, नाफामूलक व्यवसायिकरण र प्रतिस्पर्धात्मकता लगायतका चार रणनीतिक अब्यवहरू मार्फत कृषि क्षेत्रको वृद्धि लाई गति दिनेछ । यसका लागि समावेशीता (सामाजिक र भौगोलिक दुवै), दिगोपना (प्राकृतिक स्रोत र आर्थिक दुवै), निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रको विकास, र बजार पूर्वाधार (जस्तै, कृषि सडक, सङ्कलन केन्द्र, प्याकिङ हाउस, बजार केन्द्र), सूचना पूर्वाधार- सूचना र सञ्चार प्रविधि (ICT), र ऊर्जा पूर्वाधार (जस्तै, ग्रामीण विद्युतीकरण, नवीकरणीय र वैकल्पिक ऊर्जा स्रोतहरू) प्रवर्द्धन गर्ने सोच लिएको छ ।
१२०. ADS का विशिष्ट प्रतिफलहरूमा किसानहरू र कृषि उद्यमहरूको आवश्यकताहरू प्रति उत्तरदायी विकेन्द्रीकृत कृषि अनुसन्धान र प्रसार प्रणालीहरू समावेश छन् । रणनीतिले सुदृढ कृषि शिक्षा प्रणाली, दक्ष र दिगो भूमि प्रयोग र समतामूलक, सम्भाव्य (viable) र प्रभावकारी सिँचाई प्रणाली सहितको कृषि संस्कृति हासिल गर्ने लक्ष्य राखेको छ । त्यसैगरी ADS ले किफायती मूल्यमा उच्च गुणस्तरीय कृषि सामग्रीहरू समयमै पहुँचको परिकल्पना गर्नुका साथै स्रोत र क्षमता विकासमा पर्याप्त लगानी मार्फत बीउ भिजन (२०१३-२०२५) जस्ता विद्यमान बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिएको छ । थप रणनीतिहरूमा मल आपूर्ति (छोटो, मध्येम र दीर्घकालीन) को व्यावहारिक समाधान समावेश गरि उत्पादकत्व र उत्पादनमा सुधार गर्ने लक्ष्य राखिएको छ जसमा नेपाली खेती प्रणालीका लागि उपयुक्त विभिन्न उन्नत पशु नस्लहरू समेत समावेश छन् । त्यस्तै ADS ले निजी क्षेत्र मार्फत कृषकहरूलाई पहुँचयोग्य यान्त्रिकीकरण विकल्पहरू दिने र जलवायु परिवर्तन, विपद्, मूल्य अस्थिरता र अन्य झटकाहरू (shocks) को सन्दर्भमा कृषकहरूको समानुकूलनतामा सुधार गर्ने उद्देश्य राखेको छ । ADS का अन्य महत्वपूर्ण पक्षहरूमा दिगो खेती, असल कृषि अभ्यास, असल पशु चिकित्सा तथा पशुपालन सेवाहरू, निर्वाह उत्पादनमा आधारित वन र कृषि मैत्री वन व्यवस्थापन, प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र जीविकोपार्जन सुधारका लागि समग्र र समुदायमा आधारित परिदृश्य दृष्टिकोण समावेश छन् ।
१२१. जलवायु परिवर्तनको क्षेत्रमा दस्तावेजले स्थानीय अनुकूलन कार्य योजना (LAPA) लाई जलवायु परिवर्तनको लागि राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा सहयोग गर्ने योजना

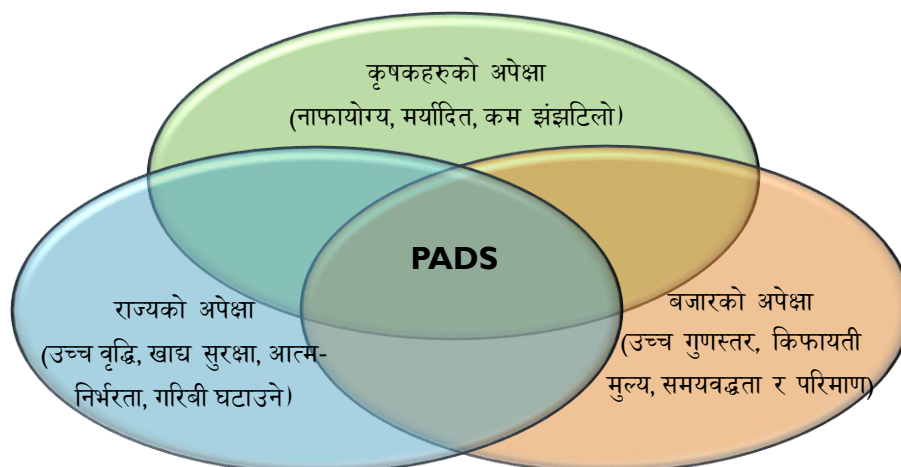
बनाएको छ र अनुकूलन र न्यूनीकरणका लागि वन क्षेत्रका घटकहरूको भूमिकालाई जोड दिएको छ । साथै नीतिगत निर्णयको साथ विकास गर्ने, कार्बन शोषण (sequestration) लगायत वातावरणीय सेवाहरूको लागि भुक्तानी सम्बन्धि योजनाहरू कार्यान्वयन र मापन गर्ने र स्थानीय वन उपभोक्ता समूहहरू बीच वैकल्पिक/नवीकरणीय ऊर्जा र ऊर्जा बचत योजनाहरूको प्रयोगलाई प्रवर्द्धन गर्न जोड दिएको छ । प्रकोपहरूको लागि ADS ले प्रारम्भिक चेतावनी प्रणाली (early warning system) स्थापना गर्न प्रस्ताव गर्नुका साथै कृषि बीमा प्रवर्द्धन, खाद्य भण्डारण प्रणाली सुदृढीकरण, बीउ र दाना / आहारा सुरक्षित प्रणाली सुदृढ गर्दै खडेरी, बाढी, महामारी र ग्रामीण क्षेत्रहरूलाई असर गर्ने आपतकालिन र कृषि बीमामा नसमेटिएका किसानहरूलाई पूर्वतयारी र प्रतिक्रिया (response) को लागि कोष स्थापना गर्ने सोच राखेको छ ।

१२२. सुदूरपश्चिम प्रदेशको लागि सुरु गरिएको मुख्यमन्त्री कृषि तथा पशुपन्छी विकास कार्यक्रम (CMALDP) ले सबै स्थानीय तहमा एउटै बालीमा केन्द्रित एकीकृत कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । साथै २५०० मेट्रिक टन क्षमताको शीत भण्डार, १८५० मे. टन क्षमताको तरकारी र ६५० मे. टन क्षमताको फलफूल भण्डारण कक्षहरू निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । कार्यक्रमले निर्वाहमुखी कृषि, पशुपालन र मत्स्यपालनलाई आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्ने र प्रदेशमा १०,००० मे. टन क्षमताको दाना उद्योग तथा गोदाम र प्रशोधन केन्द्र स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

६ PADS ढाँचा

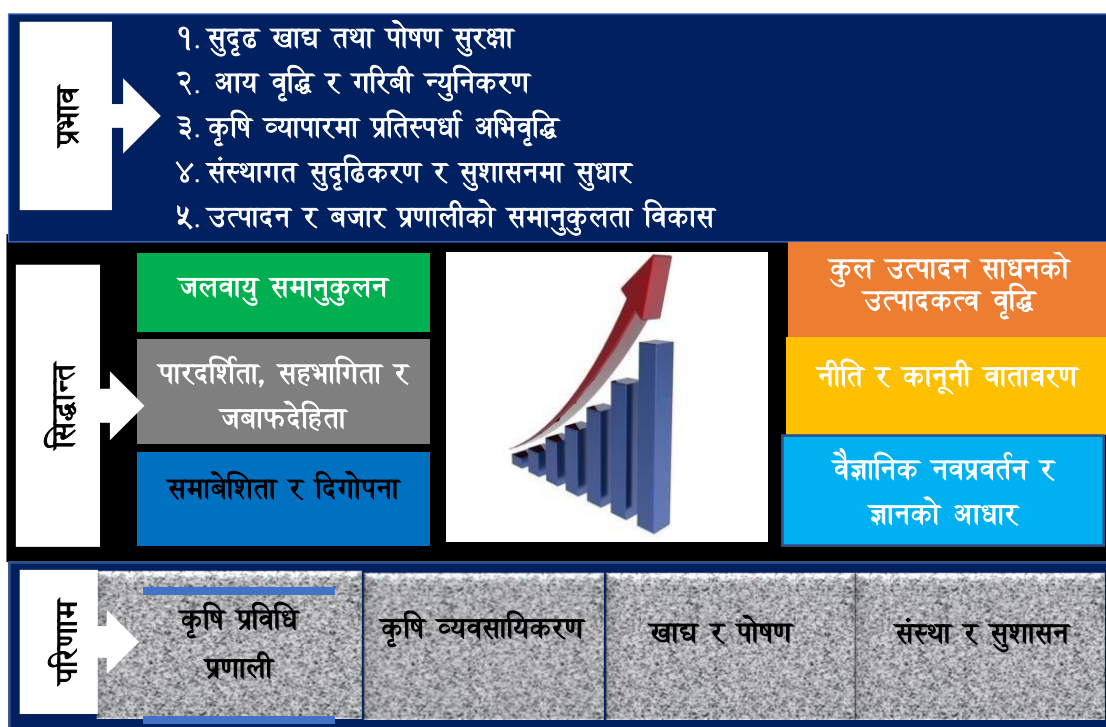
१२३. सुदूरपश्चिम प्रदेशका गरिबीको रेखामुनि रहेका करिब एक तिहाई जनतालाई गरिबीबाट बाहिर निकाल्न द्रुततर कृषि वृद्धि (accelerated agricultural growth) लाई प्रमुख विधिको रूपमा लिईन्छ । अन्य आर्थिक क्षेत्रबाट आएको समान स्तरको वृद्धि भन्दा कृषिमा आधारित वृद्धि गरिबी न्यूनीकरणमा २ देखि ३ गुणा बढी प्रभावकारी हुन्छ (विश्व बैंक, २००८) । एसियाली अर्थतन्त्रहरूको अनुभवले देखाएको छ कि कृषि क्षेत्रको वृद्धिलाई उत्प्रेरित गर्ने सबैभन्दा सफल तरिका भनेको कृषि उद्यमीहरूका लागि लगानीको वातावरण सिर्जना गर्नु हो भने उत्पादकत्वको उच्च स्तर हासिल गर्न आवश्यक महत्वपूर्ण ज्ञान र उत्पादन साधनहरूमा बढी पहुँच सिर्जना गर्नु हो ।

१२४. ADS को दुरदृष्टिको भावनाले किसान, राज्य र अवस्थित बजारको अपेक्षा पूरा गर्ने लक्ष्य राख्दछ । यसरी, PADS तीन प्रमुख पक्षहरूमा खडा छ । PADS को सम्पूर्ण रूपरेखा चित्र ९ मा उल्लेख गरिए अनुसारको अपेक्षा हासिल गर्नमा केन्द्रित हुनेछ :

चित्र ९. PADS का अपेक्षाहरू

१२५. माथिका अपेक्षा पुरा गर्न PADS ले कृषि प्रविधि प्रणाली, कृषि व्यवसायीकरण, खाद्य र पोषण, र संस्थागत र सुशासनको चार रणनीतिक परिणामहरू मार्फत कृषि क्षेत्रको वृद्धिलाई गति दिनेछ । चार परिणामहरूले सामाजिक र पारिस्थितिकिय समावेशीता, दिगोपन (आर्थिक, वातावरण र सामाजिक) र जलवायु परिवर्तन समानुकुलन, पारदर्शिता र जवाफदेहिता, TFP वृद्धि, वैज्ञानिक नवप्रवर्तन र बलियो ज्ञानको आधार र सक्षम वातावरण अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेका छन् । रणनीतिक परिणामहरू सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रहरू बीचको सहकार्य र साझेदारीको बलियो आधारशिलामा आधारित छन् । तलको चित्र १० ले PADS को रणनीतिक रूपरेखाको दृष्टान्त प्रदान गर्दछ ।

चित्र १०. PADS को ढाँचा

१२६. सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको भूमिकाको स्पष्ट चित्रणका साथ फराकिलो, समावेशी, दिगो, बहुक्षेत्रीय र लचिलो वृद्धिको गतिले खाद्य र पोषण सुरक्षा, ग्रामीण गरिबी न्यूनीकरण, ग्रामीण आयमा वृद्धि, सुधारिएको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता तथा व्यापार वृद्धि, र संस्थाहरूलाई सुदृढिकरण एवं सुशासनमा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको छ ।
१२७. PADS आगामी १५ वर्षमा प्रादेशिक कृषि क्षेत्रलाई मार्गदर्शन गर्न तथा नीतिहरू कार्यान्वयनको लागि दीर्घकालीन रणनीति हो । यस अवधिमा सबै पहिचान गरिएका विषयगत क्षेत्रहरूको वृद्धिले प्रचलित खाद्य र पोषण असुरक्षा, परम्परागत कृषि प्रविधि र कृषि व्यवसायलाई सुधार गर्दै समग्रमा बलियो र सन्तुलित अर्थतन्त्रको विकासका लागि सार्वजनिक, सहकारी र निजी क्षेत्र एवं अन्य विकास साझेदारहरू बीचको सद्भावलाई सुव्यवस्थित गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । PADS जलवायु समानुकूलित कृषि, कुल उत्पादन साधनहरूको उत्पादकत्व वृद्धि (TFP); पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता (TAP); समावेशीता र दिगोपन; नीति तथा कानूनी वातावरण; र वैज्ञानिक आविष्कार र ज्ञानमा आधारित कार्यहरू जस्ता प्रमुख सिद्धान्तहरूद्वारा निर्देशित हुनेछ ।
१२८. PADS लाई कृषि क्षेत्रको वृद्धि मार्फत खाद्य सुरक्षा प्रवर्द्धन, जीविकोपार्जनमा सुधार र सामाजिक-पारिस्थितिकिय सन्तुलन कायम गर्न र सुदूरपश्चिम प्रदेशको समग्र आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुर्याउनको लागि प्रेरक शक्ति र आधारशिला मानिन्छ । अर्थतन्त्र मध्येम आयको स्थितिमा पुग्दा ग्रामीण र सहरी क्षेत्र बीचको खाडललाई कम गर्न ग्रामीण गैर-कृषि क्षेत्रको विकास महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसर्थ, PADS का सिद्धान्तहरूले सबै सरोकारवालाहरू (सरकार, किसान, सहकारी, निजी क्षेत्र, इत्यादि) को पूर्ण र प्रभावकारी सहभागितामा जोड दिनुको साथै तिनीहरू बीचको खाडललाई कम गर्न र कृषि विकासको दिगोपन सुनिश्चित गर्न तथा अपेक्षित परिणामहरू प्राप्त गर्न उनीहरू बीचको सहकार्य र साझेदारीलाई जोड दिएको छ । PADS ले प्रदेशको कृषि वृद्धिको प्रमुख स्रोतको रूपमा कुल उत्पादन साधनहरूको उत्पादकत्व (TFP) वृद्धिलाई अवलम्बन गर्नेछ । वैज्ञानिक आविष्कार र आदिवासी र स्थानीय समुदायको ज्ञान र अभ्यासले कृषि क्षेत्रको विकासमा ठूलो भूमिका समेत खेल्ने कुरालाई मान्यता दिएको छ । प्रकृति मैत्री उत्पादन प्रणालीको अवलम्बन र जोखिम र झटका (shocks) को व्यवस्थापनले लचिलो नीति र कानूनी वातावरणको माध्यमबाट कृषि उत्पादन प्रणालीको अनुकूलता निर्माण गर्न मद्दत पुग्न गई लक्ष्य हासिल समेत हुनेछ ।
१२९. PADS को रणनीतिक दृष्टिकोणले बहु-क्षेत्रीय पक्षहरू समावेश गर्दै विद्यमान कृषि प्रणालीलाई अझ सुरक्षित र प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेको छ । विगतका सफल प्रयास र उपलब्धिहरूलाई सुदृढ गर्दै खेती एवं कार्यक्रममा आधारित, अनुकूलित र बहुपक्षीय दृष्टिकोणको अवलम्बन गर्नेछ । अन्य सम्बन्धित क्षेत्रगत नीति, योजना र कार्यक्रमहरूमा PADS लाई मूलप्रवाहिकरण गर्दै सरोकारवालाहरू बीच समन्वय, सहकार्य, साझेदारी र सहयोग प्रवर्द्धन गरिनेछ । उत्पादक किसान र उद्यमीहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धिमा मद्दत गर्ने उद्देश्यले प्रोत्साहन र

सुविधा उपलब्ध गराउन उपयुक्त संयन्त्र/उपायहरू विकास र कार्यान्वयन गर्न नीति तथा निर्देशिकाहरू तर्जुमा गरी सक्षम वातावरण सिर्जना गरिनेछ ।

१३०. PADS ले वैज्ञानिक अनुसन्धान र नवीनतम आविष्कारहरू मार्फत एवं कृषि प्रणालीमा कमजोरी (vulnerability), धक्का (shocks) र तनाव (stress) हरूको प्रभावकारी प्रतिक्रिया (response) का उपायहरू समावेश गर्दै दिगो कृषि र उत्पादन प्रणालीको ज्ञानको आधारलाई सुदृढ गर्नेछ । स्थानीय सरकार, नागरिक समाज, सहकारी र निजी क्षेत्रको प्रादेशिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सार्थक सहभागितामा विद्यमान संयन्त्र, संस्था र सुशासनलाई सुधार गरी बलियो मूल्य शृङ्खला, बजार र सेवाहरू स्थापना गर्नु PADS को दृष्टिकोणहरू मध्ये एक मुख्य दृष्टिकोण रहेको छ । PADS कार्यान्वयनका लागि थप सुलभ, लागत प्रभावकारी र दिगो वित्तीय र बीमा संयन्त्रको स्थापना गरिने छ ।

६.१ दुरदृष्टि, ध्येय र उद्देश्य

१३१. PADS को दुरदृष्टि, ध्येय र उद्देश्य निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।

दुरदृष्टि

सुदुरपश्चिम प्रदेशको सम्बृद्धिको लागि आत्मनिर्भर, समावेशी, प्रतिस्पर्धि र समानुकुलित (Resilient) कृषि क्षेत्रको वृद्धि रहेको छ ।

PADS ध्येय (Mission)

दक्ष, प्रतिस्पर्धि र दिगो कृषि क्षेत्रको विकास प्रवर्द्धन गरी आयस्तर वृद्धि र खाद्य एवं पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।

PADS उद्देश्य

कृषि पेशालाई मर्यादित बनाउने र दिगो कृषि विकास मार्फत प्रतिस्पर्धि क्षमता वृद्धि र आत्मनिर्भरता प्रवर्द्धन गरी जनताको जिविकोपार्जन सुधार र खाद्य एवं पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।

६.२ PADS को प्रभाव, परिणाम, र लक्ष्यहरू

६.२.१ प्रभावहरू

१३२. PADS को समग्र प्रभावहरू पाँच आयामहरूबाट बनेको हुन्छ: क) सुधारिएको खाद्य र पोषण सुरक्षा; ख) आय वृद्धि र गरिबी न्यूनिकरण; ग) कृषि व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि; घ) सुदृढ संस्थाहरू र सुधारिएको सुशासन र ङ) उत्पादन तथा बजार प्रणालीको समानुकुलता विकास (तालिका १८) ।

तालिका १८. PADS प्रभावहरूका सूचकहरू

प्रभावहरू (Impacts)	सूचकहरू (Indicators)
सुधारिएको खाद्य र पोषण सुरक्षा	<ul style="list-style-type: none"> खाद्य सुरक्षित घरपरिवार (%) ५ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालीकामा पुङ्कोपन (stunting), कम तौल (underweight) र ख्याउटेपन (wasting) (%) दूध, अण्डा, मासु र फलफूलको उपलब्धता (प्रति व्यक्ति)
आय वृद्धि र गरिबी न्युनिकरण	<ul style="list-style-type: none"> प्रति व्यक्ति आय (रु) गरिबी दर (%)
कृषि व्यापारको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> बजारीकरण गरिएका कृषि वस्तुहरू (बजारयोग्य बचतको %) मूल्य शृङ्खला प्रवर्द्धन (संख्या) निर्यात प्रवर्द्धन (निर्यात गरिएको मूल्य/मात्रा)
सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार	<ul style="list-style-type: none"> कृषिमा आधारित उद्योग स्थापना (संख्या) सहकारी र निजी क्षेत्रको संलग्नता (खरिद बिक्रि मात्रा) कृषि उत्पादन साधन, वित्त, र बीमामा पहुँच (परिमाण र मूल्य) गुनासो सम्बोधन गर्ने संयन्त्र (समस्याहरू समाधान गर्न)
उत्पादन तथा बजार प्रणालीको समानुकुलता विकास	<ul style="list-style-type: none"> जलवायु परिवर्तन अनुकूलन प्रविधिहरू (प्रविधिहरूको सङ्ख्या) खाद्य आपूर्ति र भण्डारण, बीउ बैंक, खाद्य बैंक (संख्या र मात्रा)

६.२.१.१ सुधारिएको खाद्य र पोषण सुरक्षा

१३३. PADS का सबै नतिजा, प्रतिफल र कार्यहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा खाद्य र पोषण सुरक्षामा योगदान पुर्याउन मद्दत गर्नेछन् । सबैभन्दा जोखिममा रहेका ग्रामीण जनसङ्ख्या, विशेषगरी सुत्केरी र गर्भवती महिलाहरू, दलित र जनजातिहरूको प्रदेशमा विशेष पोषण मागहरू छन् जुन PADS मार्फत पूरा हुनेछन् । PADS को माध्यमबाट घरपरिवारमा खाद्य सुरक्षा, पाँच वर्ष मुनिका बच्चाहरूको पुङ्कोपन, ख्याउटेपन र कम वजनमा सुधार, र आहार आवश्यकताहरू को लागि दूध, अण्डा, मासु र फलफूल को उपलब्धतामा सुधार जस्ता पक्षहरू प्रतिविम्बित हुनेछन् ।

६.२.१.२ आय वृद्धि र गरिबी न्युनिकरण

१३४. PADS ले आयमा सुधार र गरिबी घटाएर किसान र कृषि उद्यमीहरूको समृद्धि प्रवर्द्धन गर्न प्रयास गर्दछ । यसको मुख्य फाइदाहरूका लागि PADS ले सीमान्तकृत किसानहरू, निजी क्षेत्रहरू, संस्थाहरू र ग्रामीण जनसंख्याहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ । साथै यसको कार्यान्वयन मार्फत समान आयका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्दै विद्यमान गरिबीलाई न्यूनिकरण गर्नेछ । PADS ले कम सेवा पुगेका समूह र क्षेत्रहरूको सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्दछ । साथै गरिबहरूको लागि बजारमा आधारित मूल्य श्रृंखला विकास दृष्टिकोण अपनाई यसबाट थप न्यायोचित लाभ वितरणको आवश्यकतालाई जोड दिएको छ । त्यसैगरी PADS ले महिला, र युवा लगायत परम्परागत रूपमा सीमान्तकृत समूहहरूको नेतृत्वमा कृषि-व्यवसायको विकासलाई प्रोत्साहन गर्दछ । PADS को

लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिकोणले प्रतिव्यक्ति आय वृद्धि र प्रदेशमा गरिबी दर घटाउने दिशामा प्रभाव पार्नेछ ।

६.२.१.३ कृषि व्यापारको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि

१३५. PADS ले एक सक्षम, कडा परिश्रमी र दक्ष कार्यशक्ति स्थापना गरी प्रतिस्पर्धात्मक दृष्टिकोण मार्फत प्रदेशमा द्रुत कृषि वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको छ; के कस्ता वस्तु र सेवाले प्रदेशलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा उत्कृष्ट बनाउँछ भन्ने स्पष्ट बुझाइ; र प्रदेशको प्राकृतिक उपहारहरूमा आधारित रहि नयाँ उत्पादनहरू र प्रक्रियाहरूसँग उत्पादकत्व बढाउन र नवप्रवर्तन गर्ने दृढ संकल्प र उद्यमशीलता । त्यसैगरी PADS ले कृषि व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मकतालाई सशक्त बनाउन कृषि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको संलग्नतालाई प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । सार्वजनिक र निजी क्षेत्रहरू बीचको कार्यशक्ति, नवप्रवर्तन र दृढ संकल्पको बलियो संयोजनले बजार पूर्वाधार, कृषि मूल्य श्रृंखला, सुरक्षित र गुणस्तरीय खाद्य उत्पादन र निर्यात प्रवर्द्धनमा ठूलो प्रभाव पार्नेछ ।

६.२.१.४ सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार

१३६. PADS कार्यान्वयनका लागि बलियो संस्थागत र सुशासन संयन्त्रको आवश्यकता छ । संस्थागत संयन्त्रले प्राविधिक विशेषज्ञता भएको जनशक्ति, वित्तीय स्रोत, कृषि पूर्वाधार, बलियो कृषि व्यवसाय संरचना र नीतिगत वातावरणमा एकरूपता जस्ता आवश्यक स्रोतसाधनको उपलब्धता सुनिश्चित गर्नेछ भने सुशासनले सबै तहका प्रमुख सरोकारवालाहरूको पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता सुनिश्चित गर्नेछ । यस सूचकको प्रभावको रूपमा दक्ष जनशक्ति, प्रादेशिक र स्थानीय तहको प्राथमिकतामा बजेटको व्यवस्था, उत्पादनको बजारीकरण, कार्यात्मक मूल्य शृंखला, सहकारी व्यवस्थित कृषि व्यवसाय, सार्वजनिक निजी साझेदारी (PPP), PADS कार्यान्वयन सम्बन्धि निर्णयहरूमा महिला र सीमान्त समुदायको सहभागिता, कृषि अनुदान, उत्पादन सामाग्री, वित्त र बिमाको पहुँचमा नीतिगत सुसंगतता (policy coherence) रहेका छन् ।

६.२.१.५ उत्पादन तथा बजार प्रणालीको समानुकुलता विकास

१३७. कृषि उत्पादन प्रणालीहरू मौसम र जलवायु अनियमितताहरू र चरमहरू (extremes) का साथै अन्य वातावरणीय र सामाजिक-आर्थिक प्रतिकूल घटनाहरू प्रति संवेदनशील हुन्छन् । त्यस्ता प्रणालीहरूको समानुकुलताको पर्याप्त विश्लेषणले खाद्य सुरक्षा र जलवायु चरम प्रभावहरूको सामना गर्न मानिसहरूको क्षमताको मूल्याङ्कन समेत गर्न मद्दत गर्दछ । PADS ले मौसम पूर्वानुमान प्रणाली, परम्परागत र गैर-परम्परागत सिँचाई प्रणालीको सुदृढीकरण र विस्तार, स्वदेशी बाली तथा प्रविधिको संरक्षण र प्रवर्द्धन, गोदामहरू, बीउ बैंक, खाद्य बैंक तथा प्रदेशभरका विभिन्न सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धिसँगै खाद्य आपूर्ति प्रणालीलाई निरन्तरता दिनेछ । यी माथि उल्लेखित प्रविधि र सेवाहरूको स्थापना र कार्यसँगै प्रभावहरू देखिनेछ ।

६.२.२ PADS परिणामहरू (Outcomes)

१३८. PADS निम्न चार परिणामहरूमा आधारित छः

परिणाम १: मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार

परिणाम २: उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार एवं व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि

परिणाम ३: खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार

परिणाम ४: संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासनमा सुधार

१३९. नतिजामा पुग्न प्रतिफल सूचकहरूको प्राथमिकता कार्यक्रमहरू ६.३ अन्तर्गत वर्णन गरिएको छ ।

६.२.३ लक्ष्य र सूचकहरू

१४०. प्रस्तुत लक्ष्यहरू (targets) ले PADS कार्यान्वयनको परिणाम स्वरूप हासिल गर्न सकिने उद्देश्यको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । आर्थिक वर्ष २०२१/२२ देखि लागू हुने छोटो अवधि (५ वर्ष) र आर्थिक वर्ष २०३६/३७ सम्म दीर्घकालीन (१० वर्ष) का लागि लक्ष्यहरू सूचीबद्ध छन् । PADS कार्यान्वयनका लागि प्रस्तावित मार्गचित्रबाट सबै लक्ष्यहरू प्राप्त हुनेछन् । लक्ष्य र सूचकहरू तलको तालिका १९ मा उल्लेख गरिएको छः

तालिका १९. PADS दुरदृष्टिका प्राथमिक लक्ष्य र सूचकहरू

परिणामहरू (Outcomes)	सूचकहरू (Indicators)	लक्ष्यहरू (Targets)			कैफियत
		आधार वर्ष २०७८/७९	२०८३/८४	२०९३/९४ सम्म	
मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार	NARC केन्द्रहरूको स्थापना (संख्या)	१	२	३	तिन भौगोलिक क्षेत्रहरूको लागि
	बाह्य फार्महरू (outreach farms) को स्थापना (संख्या)	०	३	८	सरकारी-निजी- सहकारी साझेदारीमा
	कृषकको खेतबारी परिक्षण (FFT) स्थान (site) स्थापना (संख्या)	०	५	१५	सरकारी-निजी साझेदारीमा
	कृषि विकास स्रोत केन्द्र स्थापना (संख्या)	३५ (विउ)	१५	८०	मुख्यतया निजी क्षेत्रबाट
	पशुपंक्षी तथा मत्स्य विकास स्रोत केन्द्र स्थापना (संख्या)	४	७	२०	मुख्यतया निजी क्षेत्रबाट
	शैक्षिक-प्रसार-अनुसन्धान नमुना स्थान स्थापना (संख्या)	०	६	१८	कृषि ज्ञान केन्द्र र भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ

परिणामहरू (Outcomes)	सूचकहरू (Indicators)	लक्ष्यहरू (Targets)			कैफियत
		आधार वर्ष २०७८/७९	२०८३/८४	२०९३/९४ सम्म	
					केन्द्रसँगको सहकार्यमा
उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार एवं व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि	जमिनको उत्पादकत्व (कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादन/हे.) अमेरिकि डलर	२,३७३	२,९३८	४,७८७	ADS को निर्धारित लक्ष्य अनुरूप
	श्रमिकको उत्पादकत्व (कृषि कुल गार्हस्थ उत्पादन/श्रमिक) अमेरिकी डलर	३५०	५००	१,०००	
	हैसियत बिग्रीएको जग्गा न्युनिकरण (हे.)	८,३१०	७,५००	५,०००	CBS २०११ अनुसार
	५ प्रमुख वालीहरूको भारित औसत उत्पादकत्व (मे.ट./हे.)	२.६७	३.०७	३.७	धान, मकै, गहुँ, कोदो र जौ
	वर्षभरि सिँचाई हुने क्षेत्रफल (%)	२८	३३	४७	
	विकास, सुदृढीकरण र संचालन गरिएका बजार केन्द्रहरू (संख्या)	५४	६४	८४	
	एग्रोभेटको संख्या	३५२	४५०	६५०	
खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार	गरिबीको स्तर (%)	३३.९	२७	१५	
	खाद्य असुरक्षित परिवारहरूको प्रतिशत (मध्यम र गम्भीर)	४४	३५	२०	
	बालबच्चाको कुपोषण (५ वर्ष मुनि)- पुडुकोपन	४०.९	३२	२०	NDHS/FNG को आधार
	बालबच्चाको कुपोषण (५ वर्ष मुनि)- कम तौल	३३.३	२७	१५	..
	बालबच्चाको कुपोषण (५ वर्ष मुनि)- ख्याउटेपन	१४.१	१०	५	..
	प्रति व्यक्ति उपलब्धता/वर्ष: दुध(लि.)	८१	९४	११४	
	प्रति व्यक्ति उपलब्धता/वर्ष: मासु (कि.ग्रा.)	११.५	१३	१७	
	प्रति व्यक्ति उपलब्धता/वर्ष: अण्डा (संख्या)	१८	२७	४९	
प्रति व्यक्ति उपलब्धता/वर्ष: फलफूल (कि.ग्रा.)	२०	२३	२९		

परिणामहरू (Outcomes)	सूचकहरू (Indicators)	लक्ष्यहरू (Targets)			कैफियत
		आधार वर्ष २०७८/७९	२०८३/८४	२०९३/९४ सम्म	
	प्रति व्यक्ति उपलब्धता/वर्ष: तरकारी (कि.ग्रा.)	११७	१२६	१३९	
सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार	प्रतिवर्ष कुल कृषि गार्हस्थ (AGDP) वृद्धि (%)	२.७५	३.१५	४.०	
	क्वारिन्टिन कार्यालय/प्रयोगशाला स्थापना	५	९	१३	
	रजिष्टर्ड कृषिमा आधारित व्यवसाय (संख्या)	१,९२१	२,६००	४,०००	
	कृषि सहकारीहरूको स्थापना र संचालन (संख्या) operated	८६१	९००	१,०००	
	दुध सहकारीहरूको स्थापना र संचालन (संख्या)	३६	५०	७५	
	जडिबुटी सहकारीहरूको स्थापना र संचालन (संख्या)	५	१०	२०	

६.३ प्राथमिकता प्राप्त कार्यक्रमहरू (Priority Programs)

६.३.१ परिणाम १: मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार

१४१. PADS मा कृषि प्रविधि प्रणालीको परिणाम (outcome) भनेको कृषक र उद्यमीको मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरू विकास र प्रसार गर्ने प्रक्रिया हो । प्रविधि विकास प्रणाली अन्तरगत प्रविधि विकास, परीक्षण, एकीकरण, प्रवाह तथा प्रसार, र अबलम्बन पर्दछन् । उत्पादकत्व सुधार गर्न र उच्च वृद्धि र प्रतिफल प्राप्त गर्न कृषि क्षेत्रमा उपयुक्त प्रविधिको विकास गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसले थप लगानी आकर्षित र प्रोत्साहित गर्नुका साथै अनुसन्धान र प्रसार प्रणालीहरूको क्षमता समेत विकास गर्नेछ । तर नेपालमा कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि मा अनुसन्धानको सापेक्षिक असफलता रहेको छ । यसका केही कारणहरूमा अनुसन्धान भइरहेका क्षेत्र तथा समस्याहरू सामान्यतया किसानहरूको प्राथमिकता आवश्यकताहरू अनुरूपका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न कम सान्दर्भिक हुनु र अनुसन्धान केन्द्रहरूमा विकास गरिएका ज्ञान र प्रविधिहरू उत्पादकहरू र मूल्य श्रृंखलामा संलग्न सरोकारहरूलाई प्रभावकारी रूपमा हस्तान्तरण र प्रसार नगरिनु हो । प्राविधिक संस्थाहरूको अनुसन्धान, प्रसार वा हस्तान्तरणतर्फ पहिलो चासो केन्द्रित भएको देखिएता पनि अनुसन्धान र प्रसार संस्थाहरू बीचको कमजोर सम्बन्ध नै यी दुवै समस्याको प्रमुख कारण हो । अनुसन्धान र प्रसार बीचको यो कमजोर र अप्रभावी सम्बन्धले "सानो स्तर, स्रोत-विपन्न किसानहरू र विशेष गरी अपेक्षाकृत कम सम्भावित, विषम कृषि-पारिस्थितिकिय क्षेत्रहरूमा संलग्न महिलाहरूका लागि उपयुक्त प्रविधिको विकास र प्रवाहमा बाधा पुर्याएको छ ।

१४२. राष्ट्रिय स्तरमा कृषि अनुसन्धान प्रणालीमा कम लगानी रहेको र यो यस प्रदेशमा रहेको अनुसन्धान केन्द्रहरूको संख्या र विभिन्न सरोकारवालाहरूले माग गरेका प्रविधिहरू उत्पादन गर्न अनुसन्धानको लागि प्राथमिकता निर्धारणमा समेत प्रतिविम्बित भएको छ । उन्नत र हाइब्रिड बीउ, हाइब्रिड चल्ला, पशुका नयाँ नस्ल, फलफूल र तरकारी, गैर-काष्ठ वन उत्पादनहरू र जलवायु स्मार्ट उत्पादन र व्यवस्थापन प्रविधिहरू र सेवाहरू जस्ता गुणस्तरीय र प्रतिस्पर्धी उत्पादन र सेवाहरू आवश्यक पर्ने किसानहरू, उद्यमीहरू र उद्योगहरूको वर्तमान प्राविधिक आवश्यकताहरू सम्बोधन गर्न विद्यमान अनुसन्धान क्षमता अपर्याप्त छ । यो विविध कृषि र पशुपंक्षी क्षेत्र र कृषक र उद्यमीहरूको स्थान विशिष्ट प्रविधिहरू विकास र प्रवाह गर्न पर्याप्त छैन ।
१४३. PADS ले कृषि प्रसारमा धेरै सरोकारवाला एवं सहकर्मिहरू संलग्न रहेको र समयसँगै तिनीहरूको उपस्थिति अझ महत्त्वपूर्ण हुने कुरालाई हृदयङ्गम गरेको छ । प्रारम्भिक चरणमा PADS ले आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको संख्या बढाउने र विद्यमान जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने योजना बनाएको छ । सार्वजनिक प्रसार सेवामा व्यापक जनशक्ति वृद्धिको वकालत गर्नुको सट्टा विद्यमान सरकारी जनशक्तिको भूमिकालाई प्रसार सेवाको वितरणदेखि लिएर कृषि प्रसार सेवाको समग्र सहजकर्तासम्मको भूमिकालाई फराकिलो बनाइनेछ । यो भूमिका परिवर्तनको साथसाथै स्थानीय स्तरमा सेवा प्रवाहमा बढी जोड दिइनेछ । यसका लागि कृषि, पशुपालन र कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनमा सहयोग गर्न स्थानीय स्रोत व्यक्ति (LRP) को विकास गरिनेछ । साथै व्यवसायिक शिक्षा तथा तालिम परिषद (CTEVT) बाट स्थानीय तह (पालिका) सम्म रोजगार प्रशिक्षण (OJT) र विश्वविद्यालयका कृषि र पशुपालनका स्नातक विद्यार्थीहरू AKC र VHLESC मा "सिकने र कमाउने योजना" अन्तर्गत काम गर्नेछन् । निजी क्षेत्र (उदाहरणका लागि, एग्रोभेट, चामल मिल, कृषि बजार) र सहकारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी प्रसार सेवाहरू प्रदान गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ ।
१४४. कृषि प्रविधि प्रणालीको समग्र परिणाम १२ वटा प्रतिफलहरू मार्फत प्राप्त हुनेछ :

मुख्य प्रतिफल (outputs) हरु:

- १.१ किसान र कृषि उद्यमहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली विकास
१४५. यो प्रतिफल सबै पारिस्थितिकिय क्षेत्रहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने अनुसन्धान केन्द्रहरूको विस्तार, सार्वजनिक-निजी-सामुदायिक साझेदारी (PPCP) मा बाह्य फार्महरूको स्थापना, शैक्षिक संस्थासँग शिक्षा-अनुसन्धान-प्रसार नमूना स्थानहरूको विकास र विभिन्न जात/नस्ल र अन्य प्रविधिहरूको परीक्षण र स्वीकार्यता सुनिश्चित गर्नका लागि किसानहरूको खेतबारीमा परीक्षण स्थानहरूको प्रवर्द्धन बाट प्राप्त हुनेछ । प्रदेशको विद्यमान अवस्था र विभिन्न सेवाग्राहीबाट सेवाको मागको सम्भाव्यतालाई ध्यानमा राखी यी कृषकलापहरूको योजना बनाइएको हो । यससँगै २ वटा थप सार्वजनिक अनुसन्धान केन्द्र स्थापना, ८ वटा बाह्य फार्म (माछा र तरकारीको प्रत्येकका लागि १, १ वटा, फलफूल, पशुपन्छी तथा बालीका लागि २, २ वटा) को विकास गरिनेछ । शैक्षिक (विश्वविद्यालय), प्रसार र अनुसन्धानको सहकार्य एवं सम्बन्धलाई सुदृढ गर्न १८ नमूना स्थानको

विकास गरिनेछ । कृषि/पशुपालन कलेज र कृषि तथा पशुपालन ट्रेड स्कूलहरूलाई सामग्री र प्राविधिक सीप एवं आर्थिक सहयोग प्रदान गरिनेछ ।

१.२ बीउ/बिरुवा, नस्ल, दाना र माछाको फ्राइ र भुराहरूका लागि पारिस्थितिकिय क्षेत्र अनुरूप स्रोत केन्द्रहरू निजी क्षेत्र, सहकारी र कृषि व्यवसायीहरूको संलग्नतामा स्थापना ।

१४६. यो प्रतिफल निजी क्षेत्र, सहकारी, कृषि र कृषि व्यवसायीहरू एवं एग्रोभेट संलग्न गरी विभिन्न बाली र तरकारीहरूको गुणस्तर बीउ (प्रजनन देखि प्रमाणित बीउ), एवं विभिन्न फलफूलको बिरुवाको आपूर्तिको लागि थप स्रोत केन्द्रहरूको विकासद्वारा हासिल गरिने छ । यी स्रोत केन्द्रहरू निजी तथा सहकारीद्वारा व्यवस्थित हुनेछन् र स्थानीय एवं जिल्ला भित्र तथा जिल्ला बाहिरको समेत माग अनुरूप गुणस्तरीय उत्पादन सामग्री आपूर्ति गर्नेछन् । स्रोत केन्द्रहरू स्थापना गर्न सरकारले बीउ पुंजी वा सहूलियत पूर्ण ऋण उपलब्ध गराउनुका साथै उनीहरूको प्राविधिक सीप तथा क्षमता समेत अभिवृद्धि गर्नेछ । बाली तथा तरकारी, फलफूल, गैर-काष्ठ वन पैदावार, माछा, बाखा, भेडा, गाई र भैंसी, दाना, सामुदायिक बीउ बैंक र परम्परागत अनुवांसिक स्रोतहरूको संरक्षणका लागि स्रोत केन्द्रहरू स्थापना गर्ने योजना रहेको छ ।

१४७. PPP/PCP मोडल अन्तर्गत स्थापित स्रोत केन्द्रहरूलाई नियमित सहयोग, मार्गदर्शन र प्राविधिक सहयोग सुनिश्चित गर्न एक प्रादेशिक संयन्त्र विकास गर्ने र सो मार्फत स्रोत केन्द्र विकास निर्देशिका तर्जुमा गरी अनुमोदन गरिनेछ । उत्साहबर्धक प्रविधि र सूचनाको आदान-प्रदान/आयात गर्न स्रोत केन्द्रहरूको संघसंस्था गठन गरी स्रोत केन्द्रको सञ्चालको समेत विकास गरिनेछ ।

१.३ सहभागितामूलक प्रविधि विकास र विस्तार

१४८. यो प्रतिफल प्रविधि विकास, प्रमाणीकरण र अवलम्बनमा निरन्तरता दिन प्रस्ताव गरिएको हो । यस्ता सहभागीमूलक विधिहरूले किसान/समुदायस्तरमा रहेका अवरोधहरू र आवश्यकताहरू विश्लेषण गर्ने लक्ष्य राख्दछन् किनभने तिनीहरू बाधाहरू हटाई समाधान गर्ने कार्यहरूको सूचनाकर्ता र संयुक्त पहिचान (अन्तरक्रियामा सेवा प्रदायकहरू) समेत हुन् । तिनीहरू बाधाहरू पार गर्न समाधान र कार्यहरूको सूचनाकर्ता र संयुक्त पहिचान (अन्तरक्रियामा सेवा प्रदायकहरू) हुन् । यस प्रक्रियामा समुदायहरूले आफ्नै जिम्मेवार निर्णयहरू लिन्छन् । यस दृष्टिकोणले वातावरणीय, सामाजिक र आर्थिक रूपमा दिगो बनाउन आउने बाधाहरू र उपयुक्त व्यवस्थापन रणनीतिहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ, र उत्पादन र आयमा पनि सुधार गर्दछ । तालिम र अनुकूलन अनुसन्धान र प्रदर्शनका लागि सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको संयुक्त संयन्त्रको विकास गर्न सकिनेछ । यो नतिजा हासिल गर्न अनुसन्धान (सरकारी तथा निजी), किसान, प्रसार कर्मचारी, एवं शैक्षिक संस्थाको सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ । यसका लागि प्रजनन बीउ उत्पादन गर्न प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने, सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना गर्न घुम्ती कोषको व्यवस्था गर्ने र सहकारी तथा कृषक समूह मार्फत कार्यान्वयन गरिने जिल्ला बीउ आत्मनिर्भरता कार्यक्रमका लागि प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । प्रविधि र सो सम्बन्धि ज्ञान प्रचार प्रसार गर्न स्थलगत

तालिमको आयोजना समेत गरिनेछ । कृषक, प्रसार र अनुसन्धानले संयुक्त रूपमा सहभागीमूलक प्रयोग/परीक्षण र प्रदर्शन एवं प्रमाणीकरणको लागि एक निर्देशिका तयार गर्नेछन । CGIAR जस्ता विश्वव्यापी विकास साझेदारहरू लगायत अन्य बहुपक्षीय र द्विपक्षीय संस्थासँग प्रविधि विकास र प्रसारमा सहकार्यात्मक अनुसन्धान दृष्टिकोण (collaborative research approach) अपनाइनेछ ।

१.४ स्रोत र क्षमता निर्माणमा पर्याप्त लगानी मार्फत संघिय बीउ दुरदृष्टि २०१३-२०२५ लगायत बिध्यमान बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन

१४९. बीउ ऐन/नियमहरू र बीउ दुरदृष्टि (२०१३-२०२५) कार्यान्वयनको लागि पूर्वाधार निर्माण र क्षमता विकासको लागि पर्याप्त स्रोतहरूका साथै प्रभावकारी संस्थाहरू र यसको क्षमताको माग हुने निश्चित छ । यो उपलब्धि हासिल गर्न क्वारेन्टाइन प्रणालीलाई सुदृढ गर्दै नियामक प्रावधानलाई कडाइका साथ अवलम्बन गर्न, नीति कार्यान्वयनका लागि पूर्वाधारमा लगानी वृद्धि र क्षमता अभिवृद्धि र गुणस्तरीय बीउ उत्पादन गर्न निजी क्षेत्रलाई सहयोग र प्रोत्साहन आवश्यक छ । निजी बीउ उद्यमी र किसानहरूलाई दिइने सहयोग र प्रोत्साहनले मुख्य अन्न बालीको बीउ प्रतिस्थापन दर बढाउन योगदान गर्नेछ (हालको २४-२६% को स्तरबाट दोब्बर गरिनेछ) । विदेशबाट हुने कृषि उपजको अवैध आयातलाई नियन्त्रण गर्न र उपजको गुणस्तर कायम गर्न क्वारेन्टाइन प्रणाली (आन्तरिक तथा बाह्य दुवै) र प्रयोगशाला जस्ता नियामक सेवाहरूलाई आवश्यक पर्ने पूर्वाधार (जस्तै, प्रयोगशाला र परीक्षण सुविधा) स्थापना गरी सुदृढ गर्न आवश्यक छ । प्रदेशमा स्वस्थ वनस्पति र पशुजन्य सामग्रीको प्रवेश सुनिश्चित गर्नका लागि सीमापार (जस्तै, टीकापुर) र केही आन्तरिक प्रवेश बिन्दुहरू (जस्तै, चिसापानी) क्वारेन्टाइन स्थापना गरिनेछ । छिमेकी मुलुकसँग सीमा जोडिएका पशु क्वारेन्टाइन चेकपोष्टमा अवस्थित पूर्वाधारको सुधार र सुदृढीकरण गर्नुका साथै जनशक्तिको क्षमता विकास गर्नु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।

१५०. PADS ले PPCP अवधारणालाई प्रवर्द्धन गर्न प्रादेशिक बीउ प्रणाली स्थापना गर्नमा ध्यान केन्द्रित गर्नेछ, जहाँ सार्वजनिक क्षेत्रको मुख्य भूमिका गुणस्तर सुनिश्चितता र प्राविधिक सहयोगमा केन्द्रित हुनेछ । निजी क्षेत्रका बीउ व्यवसायीहरूलाई सशक्त बनाउन बीज निरीक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गरि परिचालन समेत गरिनेछ । बीउ व्यवसायीहरूका लागि स्पष्ट अनुगमन र प्रतिवेदन संयन्त्र स्थापना गरिनेछ ।

१.५ किसानमैत्री कृषि मेसिनरी तथा औजारको विकास र उपलब्धता सुनिश्चितता

१५१. कृषिमा यान्त्रिकीकरणको स्तर अहिले निकै कम छ । विभिन्न पूर्व-उत्पादन र उत्पादनोपरान्त गतिविधिहरूमा श्रमको अभाव (सक्रिय श्रमशक्तिको बाहिर बसाइँ सराइको कारण) लाई ध्यानमा राखी कृषि सञ्चालनमा अनुकूल हुने र महिला खेती मजदुरहरूको कठिनाइ कम गर्ने मेसिनरी र औजारहरू तत्काल आवश्यक छ । यस सम्बन्धमा यान्त्रीकरणका लागि चेतनामूलक अभियान एवं माग बढाउने गतिविधिहरू संचालन गरिनेछ । साथै कार्यबोझ घटाउने र श्रम बचत गर्ने प्रविधि, मेसिनरी र उपकरणमा अनुदान दिई प्रवर्द्धन गरिनेछ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट प्रदान गरिने

त्यस्ता अनुदानहरू बीच तालमेल मिलाइनेछ । सहूलियतपूर्ण ऋण/वित्त उपलब्ध गराउने संयन्त्रको विकास गरिनेछ र वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय पहुँचको प्रक्रियालाई थप सहज वा सरल बनाउन जिम्मेवार बनाइनेछ । स्थानीय लोहार (अफार) को क्षमता अभिवृद्धि गरी स्वदेशी/स्थानीय औजारहरूको सुधार गर्न पनि सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । प्राविधिक तथा उद्यमीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी स्थानीय तहमा कस्टम हायरिड सेन्टर (निजी तथा सहकारी संस्थाबाट) पनि स्थापना गरिनेछ । यस्ता प्रविधिहरूको व्यापक प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्न किसान र कृषि उद्यमीहरूको पक्षमा कर, शुल्क र शुल्कमा लचिलो नीति अवलम्बन गरिनेछ । नीतिगत प्रावधानहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन भए नभएको परिक्षण गर्न आवधिक अनुगमन प्रणालीको विकास गरी उपयोग समेत गरिनेछ ।

१.६ विभिन्न वस्तुहरूमा गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिहरू मूल्याङ्कन, प्रमाणिकरण र विस्तार

१५२. गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिहरू (जस्तै, ड्रिप, स्प्रिंकलर र लिफ्ट) को प्रभावकारितालाई खेतमा पानीको उपयोग दक्षताका आधारमा अनुसन्धान गतिविधिहरू सञ्चालन गरी मूल्याङ्कन गरिनेछ । यी परिक्षणहरू रानी जमरा कुलरिया सिँचाई योजना सहितका क्षेत्रका विभिन्न बाली र स्थानहरूमा गरिनेछ । यी प्रविधिहरू विभिन्न स्थान र किसानहरू संलग्न बालीहरूमा प्रमाणित गरिनेछ । त्यसैगरी प्रदेशमा थप बढावाको औचित्य पुष्टि गर्नेको लागि आर्थिक/वित्तीय विश्लेषण समेत गरिनेछ । गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिका लागि बजार र सेवा प्रदायकहरूको प्रवर्द्धन गर्नुका साथै कृषकहरू समक्ष सफल प्रविधिहरू प्रसारित गरिनेछ । वास्तवमा यी गैर-परम्परागत प्रविधिहरूले व्यावसायिक क्षेत्रहरूमा पानीको उपयोगको दक्षता बढाउन र उत्पादन बढाउन योगदान गर्दछन र अन्ततः गरीब छरिएका घरपरिवार र उत्पादन पकेट/क्लस्टरका बस्तीहरूलाई फाइदा पुर्याउँदछ । थोपा, स्प्रिंकलर र सौर्य लिफ्ट सिँचाइ जस्ता गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिहरू व्यापक रूपमा अपनाउनका लागि पर्याप्त सहयोगको व्यवस्था गरिनेछ । त्यसैगरी बालीको माग अनुसार पानीको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न पुरानो सिँचाइ प्रणालीको पुनर्स्थापना वा नयाँ परम्परागत सिँचाइ प्रणाली विस्तार गर्ने प्रयास गरिनेछ । साथै सम्भावित क्षेत्र (पानी अभाव क्षेत्र) मा स्थानीय सरकारसँगको सहकार्यमा पानी रिचार्जिङ पोखरी (रेन वाटर हार्वेस्टिङ) को संरक्षण र विस्तार गर्न प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराइनेछ ।

१.७ विभिन्न सरोकारवालाहरूबीच सहकार्य र साझेदारी प्रवर्द्धन

१५३. विद्यमान संस्थागत सञ्जाल वैज्ञानिक रूपमा निर्धारित राष्ट्रिय, प्रादेशिक, स्थानीय र सेवाग्राहीको आवश्यकतालाई उचित रूपमा प्रतिनिधित्व गर्न पर्याप्त छैन । विविधता भएको कारण प्रत्येक तहमा प्राथमिकता निर्धारण र कार्यक्रम योजनामा सरोकारवालाहरूको निष्पक्ष प्रतिनिधित्व चाहिन्छ । तसर्थ, कृषि तथा पशुपन्छी अनुसन्धान तथा विकासको साझेदारी र सहकार्यमा आधारित मोडललाई प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ । यस सम्बन्धमा मार्गनिर्देशन तयार गरी सूचना आदानप्रदान गर्ने संयन्त्र र क्षमता अभिवृद्धिका गतिविधिहरू सञ्चालन गरी पृष्ठपोषण गर्ने संयन्त्र स्थापना गरिनेछ । यस बाहेक संघीय, प्रादेशिक-जिल्ला-AKC/VHLSEC, र स्थानीय तहहरूसँग जोडिएको कृषि क्षेत्रको जटिल प्रकृतिले

सहज योजना निर्माण, कार्यान्वयन र लक्षित प्रतिफलहरू हासिल गर्न अत्यन्तै चुनौतीपूर्ण छ । मानव श्रोत, संस्था, श्रोत र कोषको व्यवस्थापन र परिचालन कसरी हुन्छ भन्ने कुराले पनि समग्र प्रभावमा असर पार्नेछ । AKC/VHLSEC र स्थानीय सरकारहरू बीच तथा प्रदेश र स्थानीय सरकारहरू बीच स्पष्ट कार्यगत शर्तहरू (TOR), बजेटको अख्तियारी र जवाफदेहिता, अधिकार र प्रतिबेदनको लागि संयन्त्र तथा तिनिहरू बीचको आवद्धता विकास र पृष्ठपोषण संयन्त्र विकासमा जोड दिइनेछ । प्रदेश सरकार र स्थानीय तहहरूले योजना निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि मुख्य सरोकारवालाहरूलाई साथमा लिने सहभागितामूलक विधि अपनाउनका लागि प्रमुख भूमिका लिनेछन् । संघीय सरकारसँगको समन्वयमा संयुक्त राष्ट्रसंघका निकायहरू, विश्व बैंक समूह (WBG), एसियाली विकास बैंक (ADB), अन्तर्राष्ट्रिय विकासका लागि अमेरिकी सहयोग नियोग (USAID) र विभिन्न बहुपक्षीय र द्विपक्षीय विकास साझेदारहरूबाट उपलब्ध हुने स्रोतहरू प्रादेशिक कृषि अनुसन्धान र विकासमा उपयोग गरिनेछ ।

१५४. सह-अस्तित्व, समन्वय र सहकार्यको संवैधानिक भावनाका साथ कृषि प्रसार सेवा र नियामक सेवाको प्रवर्द्धनमा प्रादेशिक सरकार (MoLMAC) को पुलको भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । प्रदेश कृषि विकास समिति, जिल्लास्तरीय कृषि विकास समिति र स्थानीय तहको कृषि विकास समितिको संयन्त्र गठन गरी प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ ।

१.८ अनुसन्धान र प्रसारमा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि

१५५. हाल अनुसन्धान र प्रसारको कमजोर संस्थागत क्षमता र पर्याप्त कर्मचारी अभाव (AKC/VHLSEC र स्थानीय स्तरमा समेत) का कारण कृषि व्यवसाय, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण, स्मार्ट प्रविधिको विकास, उत्पादनोपरान्त कार्य एवं प्रशोधन र बजारिकरणमा यथोचित सहयोग पुग्न सकेको छैन । बलियो नीति र संयन्त्रको अभावमा PPP लाई प्रवर्द्धन गर्न पर्याप्त पहलहरू भएका छैनन् । यहि कारणले उच्च शिक्षा, प्राविधिक र व्यवस्थापकीय तालिमहरू र प्राविधिक क्षेत्रमा पुनर्ताजगी तालिमहरू मार्फत AKC/VHLSECs कर्मचारी एवं स्थानीय स्तरका प्राविधिकहरूको क्षमता वृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरू आयोजना गर्नु आवश्यक छ । त्यसैगरी उनीहरूलाई बढुवाको अवसर समेत दिईनुपर्दछ । एक गाउँ एक प्राविधिक (OVOT) र स्थानिय स्रोत व्यक्ति (LRPs) को क्षमता अभिमुखीकरण एवं तालिम मार्फत बढाउनुपर्ने र तिनीहरूको सेवाहरूको अनुगमन समेत गरिनुपर्दछ । महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरू जस्तै महिलाहरूलाई पनि LRP को रूपमा विकास गर्न प्राथमिकता दिइनेछ र उनीहरूको व्यवसाय सुरु गर्न बीउ पुंजी उपलब्ध गराइनेछ । OVOT र LRP को क्षमतालाई सहजकर्ता र प्रशिक्षकको रूपमा प्रयोग गरिनेछ । विश्वविद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई प्रादेशिक अनुसन्धान क्षेत्र/समस्या क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान गर्न सहयोग उपलब्ध गराइनेछ ।

१.९ प्रविधिहरू हस्तान्तरण र ग्रहण प्रवर्द्धन तथा विस्तार

१५६. अनुसन्धानबाट विकसित नयाँ प्रविधिहरूलाई व्यापक रूपमा अपनाउनका लागि विस्तार गर्नु आवश्यक छ । कृषक समूह/सहकारी/व्यक्तिगत पद्धति सहितको प्रसारको मिश्रित पद्धतिलाई प्रविधिहरूको

फराकिलो अवलम्बनमा प्रयोग गरिनेछ । प्रसारको लागि वडा स्तरमा नमूना फार्म र सिकाइ केन्द्रहरूको स्थापना, र मूल्य अभिवृद्धि उद्योगहरूसँग जोड्न पकेट र ब्लक विकास जस्ता कार्यहरू समेत समावेश हुनेछ । ग्रहण (adoption) अभिवृद्धि गर्न स्थानीय तह र LRPसँगको सहकार्यमा कृषकहरूलाई किट (कृषि तथा पशुपालन) उपलब्ध गराइने र प्रदर्शन गतिविधिहरूको अनुगमन गर्न OVOI लाई परिचालन गरिनेछ । बाली संरक्षण र पशु स्वास्थ्य सेवा र प्रकोप राहतका लागि आपतकालीन कोषको व्यवस्था गरिने छ । माटो परीक्षण तथा सुधार अभियान सञ्चालन गरी प्राङ्गारिक मल उत्पादन गर्ने प्रविधिको प्रवर्द्धन गरिनेछ । सेवा प्रदान गर्न सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र (CASEC) को पनि स्थापना गरिनेछ । प्रविधिको प्रचार प्रसारका लागि आमसञ्चार माध्यमको उपयोग गरिनेछ ।

१.१० स्रोत संरक्षण प्रविधि (RCT) को प्रवर्द्धन

१५७. मुख्य स्रोतहरू भूमि, श्रम, र पूंजी हुन । दक्षता बढाएर तिनीहरूको संरक्षण र अधिकतम (optimum) प्रयोगलाई प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक छ । पावर टिलर, थ्रेसर, कल्टिभेटर्स, सिडिङ मेसिन, जिरो टिलेज, हार्भेष्टर जस्ता उत्पादन लागत घटाउने प्रविधिलाई प्राविधिक सीप तथा अनुदान दिई अपनाउन प्रचार प्रसार गरिनेछ । प्राविधिकहरू र LRPसलाई कृषि मेसिन र उपकरणहरूको मर्मत सम्भारको सीप प्रदान गरिनेछ । त्यसैगरी, रासायनिक मल र प्राङ्गारिक मलको सन्तुलित प्रयोगबारे कृषक र फिल्डस्तरका प्राविधिकहरूलाई व्यावहारिक तालिम दिइनेछ । साथै एकीकृत बाली व्यवस्थापन (ICM), एकीकृत बिरुवा पोषण प्रणाली (IPNS), एकीकृत कीट व्यवस्थापन (IPM), असल कृषि अभ्यास (GAP), असल पशुपालन अभ्यास (GHP) जस्ता पद्धतिहरूलाई कृषक पाठशालाहरू मार्फत अपनाउन प्रवर्द्धन गरिनेछ । स्थानीय रूपमा उपयुक्त स्रोत संरक्षण प्रविधिको विकास गर्न र सभावित क्षेत्रहरूमा प्राङ्गारिक खेती अभ्यासहरू सहित तिनको प्रचार प्रसार गर्न प्राथमिकता दिइनेछ । त्यस्तैगरी असल कृषि अभ्यास (GAP) र असल पशुपालन अभ्यास (GHP) सम्बन्धि निर्देशिकाहरू तयार गरिनेछ ।

१.११ NTFPs र कृषि वनको लागि उपयुक्त प्रविधिको विकास र वढावा (scale up)

१५८. NTFPs र MAPs को उत्पादन प्रविधिहरू हालसम्म विकसित भएका छैनन् र यी वस्तुहरू प्राकृतिक स्रोतहरूबाट मात्र संकलन गर्ने गरिएको छ । यद्यपि यी उत्पादनहरूले सीमित सफलता हासिल गरेको भएता पनि अहिले यी उत्पादनहरूका लागि उद्यमिहरूको धेरै जागरूकता, चासो र तल्लो तहको अनुभव समेत रहेको र धेरै ग्रामीण समुदाय र घर परिवारहरू कुनै न कुनै रूपमा यसमा संलग्न समेत छन् । यो प्रदेशको प्रमुख उपक्षेत्र हो जसले निकासीबाट ठूलो मात्रामा आम्दानी समेत गर्दछ । यद्यपि, यस उपक्षेत्रको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई समर्थन गर्ने अपर्याप्त फाइटोसेनेटरी र परीक्षण सुविधाहरू हुनाको साथै असहयोगी र प्रतिबन्धात्मक नियमहरू, करहरू र प्रक्रियाहरूद्वारा त्यस्ता उद्यमहरूको स्थापना र व्यवस्थापनमा प्रतिकूल असर गरेको छ । NTFPs/MAPs मा आधारित उद्यमहरू साना र कमजोर रहनुले केवल सीमित निजी लगानी र केही उत्पादनहरू मात्र अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पुग्ने गरेका छन् । हाल यस्ता वस्तुको मुख्य लाभग्राही ग्रामीण

घरपरिवारभन्दा पनि मध्येमवर्ग र व्यापारी बनेका छन् । कृयाकलापहरू उच्च मूल्यको MAPs र अन्य NTFPs को खेतबारी (इन सीटु) र खेतबारी बाहिर (एक्स-सिटु) खेती प्रविधिको विकास, प्रदर्शन र विस्तारमा केन्द्रित हुनुपर्छ । यस सम्बन्धमा निजी जग्गा, संस्थागत भाडा (लीज होल्ड) को जग्गा र लीज होल्ड वनमा यसको खेतीलाई सहयोग गर्नको लागि बिरुवा आपूर्ति बढाउन उच्च मूल्यको NTFPs/MAPs र नर्सरीहरू मार्फत बिरुवा उत्पादनको लागि खेती अभ्यासको प्याकेज (Package of Practices) विकास गर्नु आवश्यक छ । त्यसैगरी स्थानीय सरकार, उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय र उद्यमीहरूसँगको सहकार्यमा पर्यावरणीय अवस्था र उद्यमी र किसानको प्राथमिकतालाई ध्यानमा राखी उपयुक्त कृषि वन र कृषि पर्यटन मोडलहरू विकास गर्नुपर्छ । नेपालमा उपयुक्त स्थानहरूमा कृषि-वन अभ्यासहरू लागू गर्न सामुदायिक वन व्यवस्थापन पद्धति महत्त्वपूर्ण घटक हुनेछ । यसका लागि उपयुक्त अनुसन्धान र यसको प्रसार प्रस्तावित परिणाम हासिल गर्न धेरै महत्त्वपूर्ण छ ।

१.१२ जलवायु अनुकूलन / समानुकुलन प्रविधिहरू विकास र अबलम्बन

१५९. जलवायु परिवर्तनले प्रदेशको कृषि तथा पशुपन्छी उत्पादनमा असर गरेको छ । धेरै जलवायु-सृजित प्रकोपहरूले पनि कृषि उत्पादन प्रणालीलाई असर गरेको छ । यिनिहरू बारम्बार खडेरी, बाढी, रोग तथा किराको प्रकोप आदि रूपमा देखा पर्दछन् । यस्ता घटनाहरू घट्ने र त्यसले कृषकहरूको जीविकोपार्जनमा पर्ने सम्भावित असरहरू बारे सचेतना जगाउनुपर्छ । साथै अनुसन्धान संस्थाहरूले खडेरी, बाढी र कीरा र रोगहरू सहन र परिवर्तनशील मौसमको अनुकूलन गर्ने प्रविधिहरू विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्नु पर्दछ । यस सम्बन्धमा पूर्व चेतावनी प्रणाली स्थापना गरी विपद् पूर्वतयारी प्रणालीलाई सम्बृद्ध बनाउनुपर्छ । प्रादेशिक सरकारले प्रारम्भिक रूपमा स्थानीय सरकारहरूद्वारा व्यवस्थित मौसम पूर्वानुमान प्रणाली मार्फत वास्तविक मौसम डाटा (real time data) प्राप्ति स्टेशनहरू र मौसम पूर्वानुमान प्रणाली स्थापना गर्न सहयोग गर्नु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । विकास र प्रवर्द्धन गरिने प्रविधिहरूमा माटोको चिस्यान संरक्षणका लागि उपयुक्त खेत जोत्ने विधिहरू (tillage practices), पानी व्यवस्थापन र सिँचाइ दक्षता सुधार, बृक्षारोपण र कृषि वन, विविध नस्लहरू, कृषि-चरण अभ्यासहरू आदि मार्फत माटोको ओसिलो संरक्षण समावेश छन् ।

६.३.२ परिणाम २. उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि

१६०. PADS बढ्दो भूमि र श्रम उत्पादकत्वलाई आधार लिई निर्माण गरिएको हो । कृषि उत्पादकत्वले बजारको मागप्रति उत्तरदायी रहँदै कृषि उत्पादनको दक्षता र दिगोपनलाई अधिकतम बनाउन सान्दर्भिक प्रविधिहरू र ज्ञान प्रयोगको माग गर्दछ । प्रभावकारी कृषि अनुसन्धान र प्रसार; कृषि सामग्रीको कुशल उपयोग; प्रभावकारी र दिगो अभ्यासहरू र प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोग (जमिन, पानी, माटो, र जंगल); र जलवायु परिवर्तन र प्रकोपहरू को समानुकुलन कृषि उत्पादकत्व बढाउने उपायहरू हुन ।

१६१. PADS मा उद्यमीहरू, सहकारीहरू, CBOs, विकास साझेदारहरू, र किसान समूहहरूसँगै प्रविधिको उत्पादन र प्रसारमा (संघीय अनुसन्धान संस्थासँगको सहकार्यमा) संलग्न प्रमुख खेलाडीहरू मध्ये प्रादेशिक सरकारी क्षेत्र एक हुनेछ । PADS लाई अन्य सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गर्ने, नीति र योजना कार्यान्वयनलाई सक्षम बनाउने, कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन अनुगमन गर्ने र नियमहरू लागू गर्ने जिम्मेवारी प्रदेश सरकारको हो । PADS ले धेरै सरोकारवालाहरू (जस्तै, दातृ समुदाय, गैरसरकारी संस्थाहरू, FNCCIs/DCCIs, र अन्य निजी क्षेत्र) कृषि विस्तारमा संलग्न छन् र समयसँगै तिनीहरूको उपस्थिति अझ महत्त्वपूर्ण हुँदै जाने कुरा स्वीकार गरेको छ । PADS ले विद्यमान सरकारी जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि र तिनीहरूको प्रसार कौशललाई कृषि प्रसार सेवाहरूको समग्र सहजकर्ताका रूपमा रूपान्तरण गर्न प्रवर्द्धन को कार्य गर्दछ ।
१६२. कुल उत्पादन साधनहरूको उत्पादकत्व वृद्धि हासिल गर्न PADS ले उन्नत प्रविधिको पहुँच र प्रयोग, साथै प्राकृतिक स्रोत र अन्य उत्पादन साधनहरूको प्रभावकारी व्यवस्थापन कृषि उत्पादन र प्रतिस्पर्धात्मकताको लागि दीर्घकालीन रूपमा महत्त्वपूर्ण छ भन्ने विश्वास गरेको छ । गुणस्तर आश्वासन संयन्त्र, कार्यान्वयन संस्थाहरू र उच्च-गुणस्तरको उत्पादन सामग्रीको समयमै उपलब्धता सुनिश्चित गरि वितरण गर्न निजी क्षेत्रलाई सहयोग आवश्यक छ । यी कार्यहरू प्रभावकारी प्रसार कार्य र उच्च-गुणस्तरयुक्त उत्पादन सामग्रीहरू प्रयोग गरि फार्म प्रदर्शनहरूमा गरिने उत्कृष्ट अभ्यासहरूमा निर्भर छ ।
१६३. जल तथा माटो व्यवस्थापनमा समेत सुधारको खाँचो छ । यस प्रदेशमा सिँचाइ प्रणालीमा उल्लेख्य लगानीहरू धेरैजसो पहुँचयोग्य क्षेत्रमा गरिएका छन् तर जीर्ण अवस्थाका कारण तिनीहरूको प्रभाव र प्रभावकारिता सीमित भएको छ । यस चरणमा सिँचाइ प्रयोगकर्ताहरूको महत्त्वलाई जोड दिइएको छ । PADS ले सिँचाइ उपभोक्ताहरूको सशक्तिकरणको वकालत गर्दछ । साथै सुधारिएको र सहभागितामूलक जलवायु समानुकुलन डिजाइन, कार्यसम्पादन अनुगमन र मूल्याङ्कन, पानीको उपयोग दक्षता अनुसन्धान र मापन, दुवै परम्परागत र गैर-परम्परागत (सतह, भूमिगत थोपा, स्प्रिंकलर, पोखरी, आदि) वैकल्पिक सिँचाइ प्रणालीको प्रयोग र वैकल्पिक पानी उपयोग व्यवस्थापन प्रणालीमा केन्द्रित छ ।
१६४. PADS ले सक्षम, परिश्रमी, र दक्ष कार्यबलका आधारमा प्रतिस्पर्धीता (competitiveness) निर्माण गरिएको; सुदूरपश्चिमलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र विश्वव्यापी बजारमा के कुराले अद्वितीय बनाउँछ भन्ने स्पष्ट बुझाइ; र प्रदेशको प्राकृतिक स्रोतहरूमा आधारित नयाँ उत्पादन र प्रक्रियाहरूसँग उत्पादकत्व बढाउन र नवप्रवर्तन गर्ने दृढ संकल्प र उद्यमशीलता छ भनी मान्यता दिएको छ । प्रतिस्पर्धीताको लक्ष्य भनेको ग्राहकहरूलाई मूल्य प्रदान गरेर बजार साझेदारी हासिल गर्नु हो । प्रदेशको कृषि क्षेत्र धेरै वस्तुहरूको तुलनात्मक लाभमा अगाडि हुन सक्छ, तर प्रतिस्पर्धात्मकता (competitiveness) हासिल गर्न, मूल्य श्रृंखलाको प्रत्येक नोडका साथै वस्तु उत्पादनमा लागत कटौती नवप्रवर्तन मार्फत

समग्र मूल्य श्रृंखलामा सुधार गर्नुपर्छ । यसबाट उपभोक्ताहरूलाई नयाँ वांछनीय सुविधाहरू (जस्तै, खाद्य सुरक्षा, सुधारिएको प्याकेजिङ्ग, तयारी, स्वाद, र भण्डारण) प्रदान हुनेछ ।

१६५. कृषक, निजी क्षेत्र र मूल्य श्रृंखला कर्ताहरूको उत्साह एवं नवप्रवर्तन प्रतिस्पर्धात्मकता सुधार गर्न महत्वपूर्ण हुन्छ । यी घटनाक्रमहरूले कृषि प्रवर्द्धन र प्रतिस्पर्धात्मकताका लागि रणनीति आवश्यक छ जसले निजी क्षेत्र र कृषक समूहहरूको महत्वपूर्ण भूमिकालाई मान्यता दिनुका साथै दुवै प्रतिस्पर्धी र गरीब समर्थक वृद्धि को निरीक्षण, नियमन र सहजीकरणमा सरकारको महत्वपूर्ण भूमिकालाई समेत मान्यता दिन्छ । PADS मा सार्वजनिक-निजी साझेदारीको उद्देश्य निजी क्षेत्र र किसानहरूको स्रोत र नवीनतालाई कृषि क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धात्मकता बढाउन सार्वजनिक सहयोगसँग संयोजन गर्नु हो । यी सहकार्यहरूको लक्ष्य अन्य साझेदारको सहभागिता बिना प्राप्त गर्न नसकिने केही थप सुसंगतता (coherence) विकास गर्नु हो । यसरी PADS ले निजी क्षेत्रलाई व्यवसायमा संलग्न गराउन र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन आकर्षक प्रोत्साहन प्याकेजहरू सिर्जना गर्नेछ । साथै मसिनो धान/चामल, औद्योगिक मकै, मह, र औषधीजन्य तथा गैरकाष्ठ वन पैदावर उत्पादनहरू जस्ता प्रमुख प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरूको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिस्पर्धा बढाई व्यापार अभिवृद्धि गर्न एवं माग अनुरूप आपूर्ति बढाउन लागत घटाउने, उत्पादनको मूल्य घटाउने, र गुणस्तर सुधार गर्नमा पदश केन्द्रित रहनेछ ।

१६६. उत्पादकत्व वृद्धि र व्यापार एवं बजारीकरणमा बढेको प्रतिस्पर्धात्मकताको समग्र परिणाम १७ वटा प्रतिफलहरू मार्फत प्राप्त गरिनेछ जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ:

मुख्य प्रतिफल (Outputs) हरू:

२.१ प्राथमिकता बाली/वस्तु/नस्ल पहिचान

१६७. यो प्रतिफल उपयुक्त/प्राथमिकताका बाली, वस्तु र नस्लहरू पहिचान गरी जोनिङका आधारमा तिनीहरूको खेती/व्यवसाय गरेर हासिल गरिनेछ । बजारमुखी उत्पादन योजना तयार गरी कृषक समुदायमाझ प्रचारप्रसार गरिनेछ । क्लस्टर/जोन अनुसार वस्तुहरू पहिचान गरी नीति तथा कार्यक्रमहरू र उपलब्ध सहयोगहरूको अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यी सूचनाहरू सञ्चार माध्यमबाट पनि प्रसारित गरिनेछ । प्राथमिकता प्राप्त वस्तुहरू पहिचान गर्न र उत्पादन योजनाहरू विकास गर्न क्लस्टर/पकेटहरूमा अन्तरक्रिया बैठकहरू आयोजना गर्नुको साथै प्राथमिकताका आधारमा वस्तुमा आधारित नीति/मार्गनिर्देशन र कार्यक्रमहरूको विकास र कार्यान्वयन गरिनेछ । जिल्लाहरूमा पहिचान गरिएका प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुहरू अनुसूची ९ मा दिइएको छ ।

१६८. सडक आसपास (करिडोर) केन्द्रित प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुहरू छनौट गरी उनीहरूको तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धात्मक लाभलाई ध्यानमा राखी प्रवर्द्धन गरिनेछ । भारतीय कृषि उत्पादनहरूसँग गैर-प्रतिस्पर्धी हुने समुह (window) र बाली/वस्तुहरूमा केन्द्रित गरिनेछ ।

निर्यातयोग्य बाली/वस्तुलाई निर्यात बजारका लागि प्रवर्द्धन गरिनेछ । कृषक सहकारी मार्फत करार उत्पादन र बजारीकरण प्रणालीको विकास गरिनेछ ।

२.२ उपयुक्त भूमि एकीकरण दृष्टिकोण अवलम्बन

१६९. जग्गाको एकीकरण र उपलब्ध प्रविधिको प्रयोगलाई अझ प्रभावकारी बनाई जमिन खण्डीकरणको समस्या समाधान हुन सक्दछ । यो प्रतिफल जग्गा पुलिङ कार्यान्वयन र जग्गा एकीकरण प्रणाली अवलम्बन गर्न प्रोत्साहनका उपायहरू सहित नीतिहरू वा आवश्यक निर्देशिकाहरू/कार्यविधिहरू तर्जुमा गरी लागू गरेर हासिल गरिनेछ । PADS ले उद्यमीहरू विशेष गरी प्रदेशका युवा उद्यमीहरूका लागि जग्गा भाडामा दिने प्रणालीको दायरालाई उपयुक्त सहयोग (अनुदान सहित अन्य र नगदे बालीको एकीकृत खेतीका लागि प्रोत्साहन प्याकेज सहित) गरि फराकिलो बनाउनेछ । एकीकरण प्रारम्भिक वर्षहरूमा बाली एकीकरणबाट सुरु भई उत्पादन दक्षता हासिल गर्ने सन्दर्भमा बाली र भूमि एकीकरण दुवै मिश्रित दृष्टिकोणको रूपमा परिणत हुनेछ ।

२.३ कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरण

१७०. प्रदेश सरकार विशेष गरी MoLMAC ले पारदर्शी कृषि सहयोग प्रणाली स्थापना गरि सम्पूर्ण कृषि उत्पादनको मूल्य शृङ्खलामा निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्न अनुकूल व्यापार र लगानीको वातावरण सिर्जना गर्नेछ । यो प्रतिफल हासिल गर्न मन्त्रालयले समयमै गुणस्तरीय बीउ र बिरुवा आपूर्ति प्रणाली सुनिश्चित गर्नेछ । बाली संरक्षण र माटो परिक्षणका साथै तरल नाइट्रोजन प्लान्ट (कृत्रिम गर्भाधानका लागि) सुसज्जित (well-equipped) प्रयोगशाला स्थापना गरिनेछ । तरल नाइट्रोजन प्लान्टको प्रयोगलाई अन्य प्रदेशसँग समेत समन्वय गरिनेछ । कृषि कर्जा, बीमा र अन्य स्रोतहरूमा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्दै निजी क्षेत्रको संलग्नता बढाइनेछ । उपकरणको उपलब्धता सहितको बीउ, बिरुवा र नस्लको वासलात (Balance sheet) तयार गरिनेछ । निजी क्षेत्रबाट श्रोत केन्द्रहरू विकास गर्न सहयोग उपलब्ध गराइने छ र उनीहरूको सीपमा पनि सुधार गरिनेछ । निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा ठोस नीति (Robust policy) तर्जुमा गरिनेछ ।

२.४ कृषि व्यवसायिकरणको लागि करार व्यवस्थाको विकास र कार्यान्वयन

१७१. स्पष्ट कार्यविधि, दिशानिर्देश, आवश्यक सहयोग (प्राविधिक, वित्तीय र बीमा), जमिन, गुणस्तरीय बीउ, बिरुवा, नस्ल, बजारीकरण, प्रशोधन र भण्डारण र अनुदान संयन्त्रसहितको व्यावसायिक किसानहरूका लागि करार खेती प्रणालीको विकास गरि यो प्रतिफल हासिल गरिनेछ । यसले फर्केका प्रवासी (Returnee migrants) र बेरोजगार युवाहरूमा पनि ध्यान केन्द्रित गर्नेछ । प्रदेशभरका उद्यमीहरूलाई भरपर्दो प्रोत्साहन प्याकेजसहित आकर्षित गर्न जग्गा भाडा प्रणाली (Land leasing system) लाई समेत प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

२.५ सिँचाइ क्षेत्र विस्तार र वर्षभरि सिँचाइ उपलब्धता सुनिश्चितता

१७२. हालको नहर सिँचाइ प्रणालीमा सुधार र विस्तार गरी सोलार लिफ्ट, थोपा र स्प्रिंकलर जस्ता गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रणालीलाई तीव्र बनाएर यो प्रतिफल हासिल गरिनेछ । खडेरीले अति प्रभावित र उत्पादन बढाउन सिँचाइ सेवा आवश्यक पर्ने स्थानहरूमा पोखरी र रिचार्ज बेसिनहरू निर्माण गरी जलस्रोतको बहुउपयोग र वर्षाको पानीको रिचार्ज, रिटेन्सन र पुनःप्रयोग प्रणालीलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । संभावित उपजहरूको बजारलाई ध्यानमा राखी उपयुक्त बाली ढाँचा विकास गरिनेछ । PADS ले कृषक समुदायमा पानीको उपयोग दक्षतामा चेतना जगाउनमा केन्द्रित हुनेछ र पानी प्रयोगकर्ता समूह/संघको क्षमता वृद्धि गरिनेछ । खानेपानी र सिँचाइका लागि प्रयोग गर्न सकिने पानीका स्रोतहरूको पनि संरक्षण गरिनेछ । गैरपरम्परागत सिँचाइ प्रविधिको प्रयोगमा आवश्यक सहयोग र अनुदान उपलब्ध गराइनेछ ।

२.६ कृषि बजार जानकारी र सूचना प्रविधि सेवा प्रवर्द्धन

१७३. निजी क्षेत्रको सहभागितामा डिजिटाइज्ड कृषि बजार सूचना प्रणाली लागू गरेर यो प्रतिफल हासिल गरिनेछ । विभिन्न सूचना तथा प्रविधि प्रविधिहरू जस्तै कृषि संचार सांचो (key) सहित सफ्टवेयर प्रयोगहरू, वेबमा आधारित सूचना र प्रयोगहरू, मोबाइल एपहरू, एसएमएस, जिंगलहरू आदि प्रविधि प्रसार र बजार बुद्धिमत्ताको प्रवर्द्धन लागि प्रयोग गरिनेछ । प्रमुख वस्तुहरूको बजार सूचनाको प्रसारका लागि एफएम रेडियो र स्थानीय टिभीहरूसँग संस्थागत सहकार्य प्रणाली स्थापना गरिनेछ ।

२.७ सक्रिय श्रमशक्तिको बसाइँसराइ कम गर्न सक्षम वातावरण निर्माण

१७४. युवा किसान मैत्री कृषि व्यावसाय प्याकेजहरू विकास गरि उनीहरूको विदेश पलायन कम गर्न र ग्रामीण पुनरुत्थानमा वृद्धि ल्याउन सकिन्छ । प्रदेशमा कृषिमा आधारित उद्यम र उद्योग लाई प्रवर्द्धन गर्न संघीय नीतिसँग नबाझिने गरी प्रादेशिक कृषि नीति र क्षेत्रगत नीति निर्माण गरिनेछ । PADS ले प्रविधि र बजारीकरणमा सहयोगको साथै कृषि, पशुपालन र माछापालनमा उद्यमशीलता विकासको लागि सीप प्रदान गर्नमा ध्यान केन्द्रित गर्नेछ । प्रदेशमा कृषि कार्यमा सक्रिय श्रमशक्ति कायम गर्न वित्त र बीमामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्नुका साथै सम्भावित क्लस्टर र मूल्य श्रृंखला प्रवर्द्धनका लागि छनौट गरिनेछ ।

२.८ स्थानीय तथा स्वदेशी बाली वस्तुको मूल्य स्थानीय प्रविधिमा सुधार

१७५. मूल्य अभिवृद्धिको सम्भाव्यता अध्ययन गरि यो प्रतिफल हासिल गरिनेछ; उदाहरणका लागि PADS ले पारिस्थितिकिय क्षेत्र र जलवायु परिस्थितिमा आधारित विभिन्न स्थानहरूमा बाली बीउ बैंक र पशुधन आनुवंशिक अनुसन्धान केन्द्रहरू स्थापना गर्नेछ । स्थानीय बाली प्रवर्द्धन र नस्ल सुधार गर्न बृहत् कार्यक्रमको विकास तथा कार्यान्वयन गरिनेछ । देशभित्रै स्थानीय तथा स्वदेशी बाली बीउ बैंक स्थापना गरी कृषि पर्यटन प्याकेजमा जोडिनेछ । छनौट गरिएका स्थानीय/स्वदेशी

बालीहरू (जस्तै आलु, सिमि, सिलाम, लट्टे) को प्राङ्गारिक उत्पादन र तिनको मूल्य अभिवृद्धिलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

२.९ विशिष्ट वस्तुहरूका लागि प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य श्रृंखलाहरू स्थापना (जस्तै, राईस मिल मोडेल)

१७६. प्रमुख निर्यातयोग्य वस्तुहरू सहित किसान समर्थक (pro-farmer) र दिगो मूल्य श्रृंखलाहरूको प्राथमिकता समूहको विकास गरि यो प्रतिफल हासिल गरिनेछ । प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य श्रृंखलाका लागि PADS को मुख्य कार्यमा किसान, एग्रोभेट, व्यापारी, प्रशोधनकर्ता, कृषि सहकारी, र FNCCI/DCCI जस्ता मूल्य श्रृंखला सरोकारहरूको क्षमता अभिवृद्धि, प्राविधिक सल्लाह र किसान-२ द्वारा परिक्षण (pilot) गरिएको धान मिल मोडेल (Rice Mill Model) जस्ता स्रोतहरूको सुदृढ गर्नु हुनेछ । PADS ले यी सबै मूल्य श्रृंखला सरोकारहरू बीच बलियो संजाल स्थापना गर्नेछ र ती संजाल र सम्बन्धहरू प्रवर्द्धन गर्दै खाद्य सुरक्षा र गुणस्तर क्षमता अभिवृद्धि गरि सम्भाव्य (viable) बजारहरूमा पहुँच सहज बनाउन फार्म बाट बजार जडान सुधार (improvement in farm to market connectivity) का साथै नियमित अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरू जारी राखेछ । यसका अतिरिक्त महिला र साना किसानहरूका लागि स्थानीय उत्पादन क्षमता र बजार अवसरहरूमा आधारित मूल्य श्रृंखलामा समावेश गर्न प्रस्ताव गरिएको छ । उदाहरणको लागि उद्योग को लागि हिउंदा (winter) तथा बर्षे मकै र मसुरोको खेती प्रवर्द्धन गर्नुको साथै True Potato Seeds (TPS)/Pre Basic Seeds (PBS) को प्रयोग गरी आलुको व्यावसायिक उत्पादन प्रवर्द्धन गरिनेछ । वार्षिक मूल्य श्रृंखला मेलाहरू, प्रदर्शनीहरू, सेमिनारहरू, कार्यशालाहरू/ सम्मेलनहरू आयोजना गरिनेछ र कृषि उद्यम नव-प्रवर्तन प्रवर्द्धन गर्न मिलदो अनुदान (matching grant) स्थापना गरिनेछ ।

२.१० कृषि सडक र विद्युतीकरण सञ्जाल विस्तार

१७७. भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय (MoPIT) र नेपाल विद्युत प्राधिकरण (NEA) सँगको सहकार्यमा वर्षभरि सडकको पहुँच विस्तार गर्न र सम्भावित पकेटहरूमा विद्युतीकरण गर्नमा यो प्रतिफल केन्द्रित रहेको छ । प्रदेश सरकारले सम्भावित उत्पादन पकेट र बजारका आधारमा सडक निर्माणलाई प्राथमिकता दिन स्थानीय सरकारसँग समन्वय गर्नेछ ।

२.११ प्रदेशभर माटोको उर्वरता नक्साहरू प्रयोग र अर्थतन्त्रको स्तर हासिल गर्न ऋप जोनिङ कार्य

१७८. बाली तथा वस्तु योजनाको लागि भौगोलिक अवस्था र माटोको विविधताको साथ माटोको उर्वरता नक्सा (MoALD द्वारा तयार गरिएको तथा अध्याबधिक गरिएको) को उपयोग मार्फत प्रतिफल हासिल गरिनेछ । नक्साको आधारमा आकार र उत्पादनको मात्राका आधारमा बाली तथा वस्तु क्षेत्रहरू विकास गरिनेछ । आवश्यक सहयोगि सेवाहरू जस्तै उत्पादन सामग्री, बजार र प्राविधिक सेवाहरू अर्थतन्त्रको स्तर (Economies of scale) प्राप्त गर्न प्रदान गरिनेछ ।

१७९. निजी माटो परीक्षण प्रयोगशाला र कृषि पशु चिकित्सक/कृषि क्लिनिकहरूलाई माटो परीक्षण गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । व्यावसायिक नगदे बाली उत्पादकहरूलाई आवधिक आधारमा माटो स्वास्थ्य कार्डको व्यवस्था गरिनेछ ।

२.१२ स्थानीय रूपमा उपलब्ध दाना सामग्री, डालेघाँस र घाँसेवाली प्रवर्द्धन

१८०. डालेघाँस र चरणबाट राम्रो गुणस्तरको पशु दानाको न्यून उपलब्धता हुनु पशुपालन क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाउने प्रमुख बाधकहरू मध्ये एक हो । कम खुवाउने र कुपोषणले पशुपंक्षीको आनुवंशिक क्षमतालाई सीमित गर्दछ । यसलाई जन्म तौल र वृद्धि दर, दूध उत्पादन, मृत्यु दर र प्रजनन कार्यसम्पादन जस्ता सूचकहरू मार्फत मापन गर्न सकिन्छ । तसर्थ PADS ले स्थानीय रूपमा उपलब्ध पोषक तत्वयुक्त खाद्य सामग्रीहरूको पहिचान, विस्तार र उपयोगमा ध्यान केन्द्रित गर्नेछ । स्थानीय रूपमा उपलब्ध पौष्टिक तत्वले भरिपूर्ण डाले घाँस र घाँसे बालीको नक्साङ्कन गरि खेतबारीमा र वन क्षेत्रमा खेती गरी उपयुक्त क्षेत्रमा विकास र प्रवर्द्धन गरिनेछ । स्थानीय कच्चा पदार्थको उत्पादन लगायत विशिष्ट बजारका लागि साना दाना उद्योग हरूलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । डाले घाँस र घाँसे बालीको खेती विस्तार गर्ने प्रयोजनका लागि प्रदेशभरका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह (CFUGs) सँग समन्वय अभिवृद्धि गरिनेछ । PADS ले पशुपालकहरूका लागि खर्कहरूमा पहुँचको लागि सहजिकरण गर्नेछ ।

२.१३ जुनोटिक एवं अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूको रोकथाम र नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउने

१८१. PPR र खोरेत (FMD) जस्ता रोगहरूले पशुपालन क्षेत्रमा ठूलो नोक्सान पुर्याएको छ । त्यसैगरी कतिपय जुनोटिक रोगहरूले पनि आजकल जनस्वास्थ्यमा चिन्ता थपिरहेको छ । यो प्रतिफल पशु स्वास्थ्य सेवाहरूको लागि जुनोटिक र अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोग अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गरी रोग निदान सहित गुणस्तरीय पशु स्वास्थ्य सेवाहरूको लागि सुसज्जित प्रयोगशालाहरू स्थापना गरेर हासिल गरिनेछ । एक स्वास्थ्य दृष्टिकोण (One-health approach) अपनाउनका साथै पशु स्वास्थ्य निगरानी, निदान, र प्रतिक्रिया क्षमता सुदृढ गरिनेछ । गुणस्तर सुनिश्चित गर्न मासु परीक्षण, दूध परीक्षण र रक्त परीक्षण प्रयोगशाला स्थापना गरिनेछ । पशु क्वारेन्टाइन प्रणालीलाई सुदृढ गर्दै माछामा लाग्ने रोग निदानका लागि प्रयोगशाला स्थापना गरिनेछ ।

२.१४ बजार पूर्वाधार, भण्डारण सुविधा र बजार संजाल विकास र न्यूनतम समर्थन मूल्य संस्थागत गर्ने

१८२. सहूलियतपूर्ण योजनाहरूको प्रावधान सहित PPP अवधारणा अनुरूप उपयुक्त केन्द्रहरूमा कोल्ड स्टोरहरू र कोल्ड चेनको साथ भण्डारण (warehouse) सुविधाहरू स्थापना गरि यो प्रतिफल हासिल गरिनेछ । PADS ले उत्पादनलाई बजार पहुँच बढाउन स्थानीय सरकारहरू, निजी क्षेत्रहरू र प्रादेशिक पहिचान सहितको समुदायको सहभागितामा थोक बजार, खुद्रा बजार, बिक्री केन्द्रहरू, सङ्कलन केन्द्रहरू जस्ता बजार पूर्वाधारहरूको विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्नेछ । बजार पूर्वाधार र भण्डारण सुविधा सञ्चालनमा सहकारीहरूलाई बृहत्तर रूपमा परिचालन गरिनेछ । कैलाली र कञ्चनपुरको सीमावर्ती क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्र (दार्चुला) मा हाटबजारको प्रवर्द्धन र सडक करिडोरमा संकलन केन्द्रको विकास/सुदृढीकरण गरिनेछ । धान (मसिनो धानसहित), मकै, गहुँ लगायत अन्य प्रमुख बालीका लागि कार्यात्मक न्यूनतम समर्थन मूल्य (MSP) प्रणाली सुरु गरि संस्थागत गरिनेछ । मुख्य उत्पादन समय (Flush season) मा दुधको सदुपयोग गर्न उपयुक्त स्थानमा दूध प्रशोधन केन्द्र स्थापना गर्न सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । बजारहरूको अवस्था अद्यावधिक गर्नका लागि बजार

सूचना प्रणाली ज्यादै महत्वपूर्ण भएकोले उत्पादकहरू र मूल्य श्रृंखला सरोकारहरूलाई सहयोग गर्ने गरि PADS को मुख्य घटकको रूपमा यो स्थापित हुनेछ । सँगठित संस्थागत व्यवस्थासँगै थोक बजार, खुद्रा बजार, सङ्कलनकर्ता, व्यापारी, सहकारी र उत्पादकहरू बीच बजार संजाल स्थापना गरिनेछ । स्थानीय उत्पादकहरूको कम लगानी क्षमता र बाह्य लगानीकर्ताहरू यस्ता पूर्वाधार सञ्चालन गर्न कम प्रोत्साहन भएको महसुस गर्ने ठाउँमा प्रमुख मूल्य श्रृंखला पूर्वाधारहरूको लागि निर्माण, सञ्चालन र व्यवस्थापन हस्तान्तरण मोडेल प्रयोग गरिनेछ ।

१८३. मुख्य बजार केन्द्रहरूको लागि सिफारिस गरिएका स्थानहरू तालिका २० मा प्रस्तुत गरिएका छन्।

तालिका २०. बजार केन्द्रका लागि सम्भाव्य स्थानहरू

जिल्ला	बजारका स्थानहरू
बाजुरा	मार्तडी, कोल्टी
बझाङ	चैनपुर, देउरा
दार्चुला	खलङ्गा, गोकुलेश्वर, मार्मा
बैतडी	गोठालापानी, पाटन, खोड्पे
डडेल्धुरा	डडेल्धुरा बजार, आलीताल, पर्शुरामधाम
डोटी	दिपायल, सिलगढी
अछाम	मंगलसेन, साँफेबगर
कैलाली	सहजपुर, अतरिया, धनगढी, टिकापुर
कञ्चनपुर	महेन्द्रनगर, झलारी, पुनर्बास, बेलौरी

२.१५ खाद्य पदार्थको स्वच्छता र गुणस्तर सुनिश्चिता

१८४. प्रदेशलाई गुणस्तरीय मापदण्ड अनुरूप ल्याउन धेरै नियामक, संस्थागत र क्षमता विकासका उपायहरू आवश्यक छन् । खानाको सुरक्षा र गुणस्तर सुनिश्चित गर्न PADS को प्रमुख रणनीति भनेको मासु परीक्षण ऐन २०५५ जस्ता ऐनको प्रदेशमा कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नु हो । यस प्रदेशमा व्यवस्थित बधशालाको अभाव भएकाले PADS ले केही सहरी स्थानहरूमा शीत भण्डारण सुविधा सहितको आधुनिक बधशाला स्थापना गर्न र माछा र मासु बजार सञ्चालन गर्न सहयोग गर्नेछ । कीरा र रोगको संक्रमण रोक्न कडा क्वारेन्टाइन (बिरुवा र जनावर) उपायहरू अपनाइनेछ र निगरानी राखिनेछ । प्रदेशभित्र प्रभावकारी नियम कानूनसहित खाद्य स्वच्छताका प्रावधान र गुणस्तरीय मापदण्ड अनुगमन र कार्यान्वयन गर्ने संस्था स्थापना गरिनेछ ।

२.१६ हैसियत बिग्रीएको जग्गाको पुनर्स्थापना तथा सुधार गरी कृषि-वनको लागि उपयोग

१८५. प्रदेश भित्रका हैसियत बिग्रीएका जग्गा (degraded land) को उपयोग गर्न भू-क्षय नियन्त्रण र तटबन्ध निर्माण गरी पुनःस्थापना र सुधार गरिनेछ । स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा समग्र हैसियत बिग्रीएको (degraded) भूमिको रेखाङ्कन गरी उपयुक्त कार्ययोजना तयार गरिनेछ । यस्ता जग्गाहरू कृषि-वन गतिविधि र बगर खेतीको लागि प्रयोग गरिनेछ । गरीब र जोखिममा परेका समुदाय

(कमैया, हलिया, कमलरी) लाई उत्पादन सामग्री आपूर्ति र उत्पादन बजारीकरण, प्रविधि र क्षमता निर्माणमा सहयोग गरी प्रयोग गर्न दिइनेछ ।

२.१७ MAPs/NTFPs खेती, प्रशोधन र व्यापार एवं संस्थागत सुधार

१८६. यो प्रतिफल सहकारी, किसान समूह र निजी क्षेत्र आधारित MAPs/NTFPs खेती अभ्यास प्रवर्द्धन गरि हासिल गरिनेछ । सम्भावित सहकारी, समूह र निजी क्षेत्रहरूलाई छनोट गरी NTFPs खेती, फसल र प्रशोधन गर्न तालिम दिइनेछ । PADS ले उपयुक्त स्थानहरूमा स्थानीय प्रशोधन केन्द्रहरू र मूल्य अभिवृद्धि ईकाइहरू स्थापना गर्न सहयोग गर्नेछ । कृषक, सङ्कलनकर्ता, प्रशोधनकर्ता र व्यापारीबीच बजार प्रवर्द्धन सञ्जालको विकास गरिनेछ । MAPs/NTFPs को लागि माथिका गतिविधिहरू प्रवर्द्धन गर्न समन्वयको लागि बहु-क्षेत्रीय तहको संयन्त्रहरू विध्यमान समेत छन् ।

६.३.३ परिणाम ३: खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार

१८७. खाद्य र पोषण सुरक्षा तब प्राप्त हुन्छ जब सबै व्यक्तिहरूले स्वस्थ जीवन जिउनको लागि पर्याप्त मात्रामा किफायती एवं पौष्टिक खानामा भरपर्दो पहुँच हुन्छ । खाद्य र पोषण सुरक्षाका चार आयामहरू छन् जसले दीर्घकालीन र अस्थायी (तीव्र) अवस्था दुवैलाई समेट्दछन । आयामहरूमा उपलब्धता, पहुँच, उपयोग र स्थिरता हुन् । नेपालमा भोकमरी, गरिबी र कुपोषणका आधारभूत कारणहरू आर्थिक, संस्थागत र सांस्कृतिक कारकहरूबाट आउँछन् जसले सुरक्षित खाना र जीविकोपार्जनका अवसरहरूको पहुँच र उपयोगलाई सीमित गर्दछ । जीविकोपार्जनका अवसरहरूको पहुँचले घरपरिवारलाई असामान्य अवस्था (shocks) को सामना गर्न दिगो र पर्याप्त आय समेत प्रदान गर्दछ । सुदूरपश्चिमको विविध भूगोल, जातीय संरचना र सामाजिक अभ्यासहरूले प्रदेशभरका विभिन्न जातजाति र जनजातिहरूबीच स्वास्थ्य र पोषण सूचकहरूमा भिन्नता बढाउँछ । कम कृषि उत्पादकत्व र कमजोर बजारले किसानको आम्दानीको सम्भावना, निजी क्षेत्रबाट लगानी, र विविध र पौष्टिक खाद्यान्नमा पहुँचलाई सीमित गर्दछ ।

१८८. कृषि क्षेत्र मात्र खाद्य सुरक्षाको निर्णायक क्षेत्र होइन, तर यो एक प्रमुख क्षेत्र भने हो । नेपालको कृषि क्षेत्रको दुरदृष्टि अतिरिक्त आम्दानीमा मात्र वृद्धि नभई विशेष गरी हाल खाद्यान्न असुरक्षामा परेकाहरूका लागि थप पोषणयुक्त खाद्यान्नको उपलब्धता, पहुँच र उपयोगमा समेत प्रतिविम्बित हुन्छ । खाद्य र पोषण सुरक्षाले पशु र बागवानी उत्पादनहरूको ठूलो भूमिकाको साथ अझ विविध कृषि उत्पादन प्रणाली समावेश गर्न सक्छ । ADS दुरदृष्टि बहु-क्षेत्रीय पोषण योजना (MSNP) र खाद्य र पोषण सुरक्षा योजना (FNSP) सँग सम्बद्ध छ । MoAD द्वारा अनुमोदित FNSP लाई खाद्य र पोषण सुरक्षा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न ADS को अभिन्न अंगको रूपमा लिईने र MSNP पनि पूरक हुनेछ ।

१८९. यस विषयको परिणाम भनेको सुरक्षित र पौष्टिक खाद्यमा पहुँच बढाई जनताको खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार गर्दै खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता ऐन र नियमको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने हो । यो उत्पादकत्व वृद्धि र कृषि उत्पादनको व्यापार र बजारीकरणमा प्रतिस्पर्धात्मकता बढाउन र

PPP/PPCP मोडेलमा रणनीतिक स्थानमा खाद्य भण्डारहरूको स्थापना र स्थानीय खाद्य प्रणालीको प्रवर्द्धन बाट हासिल गर्न सकिन्छ । यो नतिजा प्राप्त गर्नको लागि, निम्न प्रतिफलहरू परिकल्पना गरिएको छ ।

मुख्य प्रतिफल (Output) हरू:

३.१ उत्पादन र खाद्य व्यापार बढाएर खाद्यान्नमा भौतिक पहुँच सुधार

१९०. खाद्यमा पहुँच सुधार र उपलब्धता सुनिश्चित गर्नु खाद्य र पोषण सुरक्षाको एक आयाम हो । यसले खाद्यान्नमा भौतिक पहुँच सुधार गर्ने र कृषि उत्पादन बढाउने लक्ष्य राखेको छ । परिकल्पना गरिएका कृषकलापहरूले खाद्य उत्पादकत्व वृद्धि मार्फत उत्पादनको स्तर बढाई खाद्यान्न उपलब्धता बढाउने सोच राखेको छ । गुणस्तरीय सामग्रीको आपूर्ति, बाली तथा पशुपंक्षी ऋणको व्यवस्था, बजार र मूल्य सुनिश्चितता एवं नवप्रवर्तनको माध्यमबाट जलवायु अनुकूलन प्रविधि अपनाई उत्पादन बढाउन सकिने दृष्टिकोण लिएको छ । स्थानीय स्तरमा खाद्यान्नमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्न स्थानीय बाली/वस्तु उत्पादन र मासु तथा दूध उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणाली (NeKSAP) पनि लागू गरिनेछ । साथै सडक र भण्डारण सुविधाहरू जस्ता अतिरिक्त भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास एवं बिध्यमान पूर्वाधारहरूको सुधार गरि भौतिक पहुँच सुदृढ गरिनेछ ।

३.२ पौष्टिक र विविध खाद्य उपभोग प्रवर्द्धन

१९१. केही कार्यक्रमहरूमा पशु-स्रोत खाना, फलफूल, तरकारी र सिमी/दाल लगायत विविध पौष्टिक खाद्य पदार्थको खपत बढाएर घरायसी स्तरमा खाद्य उपभोगमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । ऊर्जायुक्त खानेकुराको तुलनामा पौष्टिक खानाहरू निकै महँगो हुने हुँदा गरिब र सीमान्तकृत मानिसहरूले उपभोग गर्न सक्दैनन् । यस सन्दर्भमा फार्म र फार्म बाहिर रोजगारी सिर्जना गर्न आवश्यक मूल्य अभिवृद्धि गतिविधिहरू (जस्तै, प्रशोधन) संचालन, जोखिममा परेका मानिसहरू र समुदायहरूलाई सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू विकास र कार्यान्वयन गर्ने र घरेलु बगैँचाको प्रवर्द्धन मार्फत कम लागतमा विविध पौष्टिक पदार्थहरूको उपलब्धता बढाउनु आवश्यक छ ।

१९२. घरेलु पोषणको लागि सम्वृद्ध विविधता सहितको घर बगैँचाको प्रवर्द्धन मार्फत उत्पादन हासिल गरिनेछ । जोखिममा परेका समुदायहरूमा नियमित आहार विविधता अनुगमन संयन्त्र स्थापना गरिनेछ । साथै स्थानीय स्तरमा उत्पादित खाद्य वस्तु प्रयोग गरी विद्यालय खुवाउने कार्यक्रमलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ ।

३.३ आकस्मिक आवश्यकताहरूको लागि खाद्यान्नको मौज्जात (बफरस्टक) व्यवस्थापन

१९३. यस प्रदेशका पहाडी तथा हिमाली जिल्लाहरू बाढी, खडेरी र रोग कीराको प्रकोप जस्ता जलवायु जोखिमका कारण खाद्य असुरक्षित छन् । संकटको समयमा मानिसहरूलाई सहयोग गर्न खाद्यान्न र बीउको मौज्जात राख्न भण्डारण सुविधाहरूको पर्याप्त विकास गर्नु जरूरी छ । प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले स्थानीय रूपमा उपलब्ध बाली/वस्तुको उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी उत्पादकहरूबाट

सीधै खरिद गर्नु पर्दछ । स्थानीय उत्पादनको आवश्यकता र उपलब्धता बारे वासलात तयार गर्नुपर्छ । साथै स्थानीय उत्पादनको बजार/बिक्री गर्न प्रत्येक जिल्लामा कोसेली घर (उपहार पसल) स्थापना गर्न सहयोग गर्नाको साथै आवश्यकताको निश्चित प्रतिशत मौज्दात (बफर स्टक) को रूपमा राख्ने व्यवस्था गरिनेछ । साथै यी आपतकालीन कार्यहरू गर्नको लागि संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ गर्नुका अतिरिक्त आपतकालीन समयमा काम गर्न स्थानीय सरकारहरूसँग समन्वय/सहयोग संयन्त्रको विकास गर्नु आवश्यक छ ।

३.४ विविध खाद्यान्नको पोषण मूल्य बारे सचेतना सिर्जना

१९४. यस प्रदेशका जनतामा स्थानीय स्तरमा उपलब्ध पौष्टिक खाद्य वस्तुलाई कम ध्यान दिई उर्जायुक्त खाद्यपदार्थ बढी खाने प्रचलन छ । तसर्थ, स्थानीय समूहहरूलाई परिचालन गरी पोषण सचेतना अभियानहरू आयोजना गर्ने, विद्यालय शिक्षामा पोषण पाठ्यक्रम समावेश गर्ने, जनचेतना अभिवृद्धिका लागि आमसञ्चार माध्यमको प्रयोग गर्ने, विविध स्थानीय खाद्य पदार्थहरूको पोषण सम्भावना आंकलन गर्ने र तिनको प्रशोधन र मूल्य अभिवृद्धि जस्ता कृयाकलापहरू संचालन गरिनेछ ।

३.५ स्थानीय वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धिको लागि महिलामैत्री खाद्य प्रशोधन मेसिनरी र उपकरणहरूमा पहुँच सुनिश्चित

१९५. नेपाली परिप्रेक्ष्यमा महिलाहरू प्रायः खाना बनाउने र परिवारका अन्य सदस्यहरूलाई खुवाउने काममा संलग्न हुन्छन् । केही जातजाति र जातीय समुदायहरू बाहेक महिलाहरू बाली योजना, उत्पादन सामग्री खरिद तथा उत्पादनको बजारिकरण र खाना बनाउनका लागि खाद्यान्न खरिदको सन्दर्भमा प्रमुख निर्णयकर्ताहरू होईनन् । ज्ञान र प्रविधिहरूमा महिलाहरूको धेरै सीमित पहुँच छ । कृषिसँग सम्बन्धित निर्णय र घर परिवारमा खाना र पोषण सुधारको सन्दर्भमा महिला सशक्तिकरण पूर्व-आवश्यकता हो । यसर्थ, यो प्रतिफल हासिल गर्ने कृयाकलापहरूमा स्थानीय उत्पादनहरूको मूल्य अभिवृद्धि (प्रशिक्षण र ज्ञान बाँडफाँड मार्फत) का लागि महिलाको क्षमता अभिवृद्धि, घरायसी स्तर, सामुदायिक र स्थानीय तहमा खाद्य प्रशोधनका लागि महिलामैत्री मेसिनरी र औजारहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने र उपकरण र मेसिनरीको लागतमा अनुदान र आवश्यक सेवाहरू प्रदान गर्नु रहेको छ ।

३.६ खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर प्रवर्द्धनका उपायहरू अपनाउने

१९६. खाद्य स्वच्छता ती सबै खतराहरू चाहे पुरानो वा तीव्र (chronic or acute) सँग सम्बन्धित छ जसले खाद्यका कारण उपभोक्ताको स्वास्थ्य हानिकारक बनाउन सक्छ । यसमा नकारात्मक विशेषताहरू जस्तै बिग्रने, फोहोरसँग दूषित हुने, रङ्ग, दुर्गन्ध एवं सकारात्मक विशेषताहरू जस्तै खानाको उत्पत्ति, रंग, स्वाद, बनावट र प्रशोधन विधि समावेश हुन्छन । गुणस्तर र स्वच्छता सुनिश्चित गर्नका लागि कार्यान्वयन गरिने कृयाकलापहरूमा नियमहरू र खाद्य सुरक्षा मापदण्डहरूको तयारी र कार्यान्वयन एवं नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन समावेश छ । प्रदेशमा खाद्य गुणस्तर र स्वच्छता मापदण्ड लागू

गर्ने र अनुगमन गर्ने संस्था (खाद्यको अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता सहित) को क्षमताको अभाव/अपर्याप्तता रहेकोले यसलाई सुदृढ गर्नु जरुरी छ ।

६.३.४ परिणाम ४: संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासनमा सुधार

१९७. संस्थाहरू रूपान्तरण एजेन्डालाई सहजीकरण र गति दिने केन्द्रमा रहन्छन् । तिनीहरूको कार्यमा कृषिलाई आधुनिकीकरण गर्न र उत्पादन रूपान्तरणका लागि मुख्य उत्पादन सामग्रीहरू, स्रोतहरू र सेवाहरूको वितरण सुनिश्चित गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । साथै सरोकारवालाहरूका भिन्न समूहहरू बीच अत्युत्तम र वाञ्छनीय वितरण परिणाम सुनिश्चित गर्नु पनि आवश्यक छ जसबाट वृद्धि कारण हुने फाइदाहरू समान रूपमा बाँड्न सकियोस । संस्थाहरूको सुदृढिकरणको प्रश्न भनेको कृषि आधुनिकीकरणलाई सम्बोधन गर्ने, प्रदेशमा कमजोर मूल्य-श्रृङ्खलाहरूलाई बढावा दिने र चरम गरिबीको 'प्रादेशिक विरोधाभास (provincial paradox) समाधान गर्ने नै हो । PADS भित्र कृषि रूपान्तरणका लागि संस्थाहरूको सुदृढिकरण भनेको सार्वजनिक संस्थाहरू-राष्ट्रिय र उप-राष्ट्रिय, निजी क्षेत्रका सेवा प्रदायकहरू र सहकारीहरू, कृषक समूह, NGO/CBOs, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नयाँ संस्थागत ढाँचाका साथै क्षमता सुदृढ गर्नु हो ।

१९८. PADS मा संस्थागत विकासले विस्तारित योजना, वितरण, र सम्पत्ति मर्मत क्षमताहरू मार्फत दिगो रूपमा परिणामहरू प्रदान गर्न क्षेत्रीय संस्थाहरूको क्षमतालाई सुदृढ गर्नका लागि गरिएका गतिविधिहरूलाई जनाउँछ । जबकि शासन भन्नाले "नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने र कार्यसम्पादन गर्ने सरकारको क्षमता" लाई जनाउँदछ । क्षमताले PADS सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न सुनिश्चित गर्नेछ । शासनका मुख्य तत्वहरूमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता (TAP) समावेश छन् ।

१९९. कार्यक्रमको तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि सन्दर्भ सर्तहरू (ToR), सान्दर्भिक क्षमता र सरोकारवालाहरू बीच समन्वयको आवश्यकता पर्दछ । यसरी PADS ले सरकारको तीन तहको स्पष्ट TOR सहितको संयन्त्र विशेष गरी कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना गर्नेछ । साथै PADS ले AKCs, VHLSECs, PMAMP को TOR दायराको सीमितता हटाउनका लागि कृषि तथा पशुपालन संस्थाहरूको स्पष्ट भूमिका, उत्तरदायित्व, जवाफदेहिता उल्लेख गर्ने र पृष्ठपोषण संयन्त्र समेत विकास गर्नेछ ।

२००. किसानको प्रकार, व्यवसाय र स्थानीय सन्दर्भहरू परिभाषित नगरी अनुदान र सेवाहरू प्रबन्ध गर्ने एकांकी दृष्टिकोण (Blanket approach) समेत यस प्रदेशको अर्को समस्या हो । स्रोत बाँडफाँट, अनुदान प्रशासन र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको कमजोर तालमेल, स्रोत बाँडफाँटमा दोहोरोपन जस्ता कार्यले तालमेललाई थप खण्डित गरेको छ । नियामक प्रावधानहरूको कार्यान्वयन र उचित अनुगमन एवं शैक्षिक संस्थाहरू र NARC बीचको कमजोर समन्वय प्रदेशमा कृषि विकासका थप व्यवधानहरू हुन् । यसरी PADS ले विभिन्न निकायहरू, विभिन्न तहहरू (संघ, प्रदेश र स्थानीय) र विभिन्न सरोकारवालाहरू (सरकार, नागरिक समाज, विकास साझेदारहरू) बीच समन्वय र प्रभावकारी योजनाका लागि आवश्यक पर्ने कृषि क्षेत्रको जटिलतालाई पहिचान गर्नेछ ।

प्रभावकारी समन्वय र योजनाले सुशासन हासिल गर्न आवश्यक प्रमुख प्रतिफलहरू सुनिश्चित गर्नेछ । साथै PADS को समावेशी पक्षहरू (लैंगिक, पिछडिएको समूह, भौगोलिक रूपमा विपन्न) लाई उपयुक्त संयन्त्र मार्फत ध्यानमा राखिनेछ जसले PADS को योजना, कार्यान्वयन र अनुगमनमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सहभागिता सुनिश्चित गर्दछ । सरकार र नागरिक समाजका छनौट गरिएका संस्थाहरू (जस्तै, कृषक सँगठन र सहकारी संस्थाहरू) भित्र रहेको जनशक्तिको क्षमताले PADS को संस्थागत सुशासनको समग्र सुदृढीकरणमा योगदान पुर्याउनेछ ।

२०१. सुदृढ संस्था र सुशासनको समग्र परिणाम १४ प्रतिफलहरू मार्फत हासिल गरिनेछ जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ:

मुख्य प्रतिफल (output) हरू:

४.१ तीन तहका सरकारहरूको स्पष्ट TOR सहितको संयन्त्र स्थापना

२०२. प्रतिफल ४.१ विभिन्न तहमा कसले के गर्छ भन्ने सपष्ट कायदिश सहित प्रदेशदेखि स्थानीय तहसम्मको वर्तमान कृषि र पशुपालन संस्थागत संरचनाको पुनर्संरचना एवं निर्देशनालय, AKCs/ VHLSEC र स्थानीय तहका अन्य कार्यालयहरूको भूमिका र जिम्मेवारी सहितको TOR निर्दिष्ट गरी हासिल गरिनेछ । कृषि विकास कार्यक्रमको सन्दर्भमा प्रदेश र स्थानीय तहका लागि स्पष्ट कार्यक्रमगत क्षेत्र परिभाषित गरिनेछ । कार्यक्रमको तर्जुमा, योजना, कार्यान्वयन र अनुगमनका क्रममा स्रोतको दोहोरोपन र निर्दिष्ट विधिको अबज्ञा नहुने गरी तीनवटा सरकारी तह र सम्बन्धित निकायहरू बीच समन्वय संयन्त्रको विकास गरिनेछ । स्थानीय तहमा कृषि क्षेत्रका लागि बजेट विनियोजन एकदमै नगण्य मात्रामा रहेको छ । PADS ले प्रत्येक नगरपालिका र गाउँपालिकाको कुल बजेटको १५-२०% कृषि क्षेत्रमा विनियोजन गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ ।

४.२ विभिन्न तहमा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने सार्वजनिक संस्थाहरू बीचको तालमेल वृद्धि

२०३. नियमित सुपरिवेक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि प्रभावकारी योजना र संयन्त्रको विकास गर्न सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारी निकायहरूबीच तालमेल सुनिश्चित गरी प्रतिफल ४.२ हासिल गरिनेछ । PADS ले प्रदेशका सबै कृषि विकास कार्यक्रमहरूलाई MoLMAC, AKC/VHLSEC, निर्देशनालयहरू, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन सहयोग र तालिम केन्द्र, फलफूल विकास फार्म, तरकारी विकास फार्म, माटो विश्लेषण प्रयोगशाला, बीउ र बाली संरक्षण प्रयोगशालाहरू बीच पर्याप्त बजेट विनियोजन र सुसंगत (harmonize) गर्न सहज बनाउनेछ । हालका नीति र अभ्यासहरू, मूल्य निर्धारण, उत्पादन सामाग्रीमा अनुदान र सेवाहरूको पुनर्संरचनाको सन्दर्भमा सुसंगत PADS को केन्द्रमा रहनेछ ।

४.३ विभिन्न तहका संस्थाहरूबीचको समन्वयमा एकीकृत कृषि विकास योजना तर्जुमा

२०४. PADS को प्रतिफल ४.३ ले बहु-क्षेत्रीय योजना र नीतिहरूको कार्यान्वयनको निरीक्षण गर्न स्थानीय सरकारहरूको आवश्यकता र क्षमता अनुरूप एकीकृत योजना प्रक्रियालाई सुसंगत गराउनेछ । बहु-मन्त्रालयका योजनाहरू जस्तै MoLMAC र भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय (MoPID), AKC र

VHLSEC कार्यक्रमहरू र स्थानीय स्तरका कार्यक्रमहरू योजना तर्जुमाको क्रममा एकीकृत हुनेछन् । आगामी आर्थिक वर्ष वा अवधिका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच प्रदेशमा संयुक्त योजना तर्जुमा गरी दुर्लभ स्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोग गर्न र कार्यक्रम तथा गतिविधिमा हुने दोहोरोपनलाई हटाउने गरी योजना बनाइनेछ । तीन तहका सरकारहरूद्वारा एउटै इलाका/नगरपालिका र जिल्लामा विद्यमान कार्यक्रमहरू दोहोरिन नदिन स्रोत योजना र नक्साङ्कन (जस्तै, बीउ, नस्ल, प्राङ्गारिक मल, औजार आदि) गरिनेछ । PADS ले सबै दीर्घकालीन कृषि योजनाहरू र बजेटहरूसँग संयोजन/मिलान गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

२०५. ठोस वा बलियो तालमेलको लागि तलको तालिका २१ मा उल्लेख गरिए अनुसार दश चरणको सहभागितामूलक योजनाको दृष्टिकोण अपनाउनु उपयुक्त हुन सक्दछ ।

तालिका २१. योजना चरण र कार्यहरू

चरण	चरणहरूको बर्णन	समय
चरण -१	किसान समूह, सहकारी, निजी फर्महरूबाट आगामी आर्थिक वर्षको लागि कृषि विकास कार्यक्रमको लागि आह्वान गर्ने र प्राथमिकता सूची सहित सबै सांसद, गाउँपालिकाका सदस्यहरूलाई अनुरोध पत्र लेख्ने । समय अवधि: ४५ दिन	आश्विन १०
चरण -२	प्राप्त गतिविधिहरूको लामो सूची तयार गर्ने, र छोटो सूची बनाउने (MOLMAC ToR, सम्भावित लगानी, प्राविधिक सम्भाव्यता, वर्तमान नीति, प्राथमिकता र नियम र नियमहरू) -सार्वजनिक गर्ने र दायरा बाहिरका अनुरोधहरूको बारेमा जानकारी गराउने । - छोटो सूचीबद्ध गतिविधिहरूको सन्दर्भमा क्षेत्र प्रमाणिकरणमा जाने ।	मार्ग १५
चरण -३	प्रमाणिकरण, प्राविधिक सम्भाव्यता र अनुमानित लगानी सम्पन्न गर्ने ।	माघ १५
चरण -४	सम्भाव्य कार्यक्रमहरूको अन्तिम सूची बनाउने (नीति, प्राथमिकता, प्राविधिक र वित्तीय सम्भाव्यता ढाँचा), अस्वीकृत वा दायरा बाहिरका कार्यक्रमहरू सार्वजनिक गर्ने ।	माघ ३०
चरण -५	कार्यक्रम लागत र समय सीमाको अन्तिम सूची तयार गर्ने - (एक र बहुवर्ष) र वर्गीकरण गर्ने - कार्यक्रमहरू संघीय मन्त्रालयलाई सिफारिस गर्ने - स्थानीय तहमा कार्यक्रम गर्न सिफारिस गर्ने - MoLMAC द्वारा कार्यान्वयन गरिने कार्यक्रमहरू	फाल्गुन ३०
चरण -६	MoLMAC मार्फत उप-परियोजनाहरू (सशर्त अनुदान वा संघीय कार्यान्वयनको लागि) सहित संघीय स्तरमा अनुरोध गर्ने स्थानीय स्तरमा MoLMAC मार्फत अनुरोध गर्ने (सशर्त अनुदान, मिल्दो अनुदान वा आफ्नै लगानी) अन्तिम नामावली, सङ्घीय तह, प्रदेश र स्थानीय तह र समयसीमाबारे सम्बन्धित सांसदलाई जानकारी गराउने ।	चैत्र १५

चरण	चरणहरूको बर्णन	समय
चरण -७	जिल्ला स्तरका एजेन्सीहरूद्वारा MoLMAC लाई आवश्यक पर्ने कार्यक्रम/उपपरियोजना/क्रियाकलापहरू र अनुमानित बजेट र जनशक्तिको अन्तिम सूची पेश गर्ने ।	चैत्र ३०
चरण -८	MoLMAC द्वारा अन्तिम सूची बनाउने (नीति, प्राथमिकता, लगानी, लागत लाभ र अन्य मापदण्डहरू, सरोकारवालाहरूबाट प्रतिक्रिया र संसद सदस्यलाई सञ्चार)	बैसाख १५
चरण -९	गतिविधिहरू/उपपरियोजनाहरूको सूचीलाई अन्तिम रूप दिने (आउँदो आर्थिक वर्षको नीति र कार्यक्रम ढाँचासहित)	जेष्ठ १५
चरण -१०	सम्बन्धित कार्यालयहरूद्वारा LMBIS प्रविष्ट गर्ने	जेष्ठ २०

२०६. सुदृढ र एकीकृत योजनाका लागि सार्वजनिक क्षेत्र, विकास साझेदार, निजी क्षेत्र र स्थानीय स्तरका सरोकारवालाहरूलाई समावेश गरी स्पष्ट समयसिमा सहितको तल्लो तहको सहभागितामूलक योजना मार्गनिर्देशनहरू विकास गरिनेछ । स्पष्ट आधार (थ्रेसहोल्ड) को साथ परियोजना मूल्याङ्कन प्रणाली स्थापित गरिनेछ र मार्गनिर्देशनहरूको पालना सुनिश्चित गरिनेछ ।

४.४ लक्षित अनुदान/समर्थन योजना लागू गरी पारदर्शी अनुदान वितरण संयन्त्रको विकास

२०७. प्रतिफल ४.४ पारदर्शी तरिकाले अनुदान वितरण विधि पालन गराउने कुराको सुनिश्चितता गर्न केन्द्रित छ । किसान र तिनका संस्थाहरूलाई उत्प्रेरित गर्न कृषि सहायता प्रणाली सुदृढ हुनुपर्छ । उत्पादन सामग्री, मेसिनरी, पूर्वाधार स्थापना, सिँचाइ र प्रविधिहरूमा अनुदान उपलब्ध गराइने भएकाले कृषि क्षेत्रमा अनुदानको व्यवस्था एक प्रमुख सहयोगीको रूपमा रहेको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेश सरकारले 'कृषि विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७६' तर्जुमा गरेको छ, जसमा अनुदानको बारेमा व्याख्या गरिएको छ । यसमा मल, बीउ, बिरुवा र बिरुवाको मूल्य, ढुवानी, लक्षित समूहका कार्यक्रमहरू (तालिम, कार्यशाला, अवलोकन भ्रमण/भ्रमण) लगायत अन्य कार्यक्रम (सफ्टवेयर) मा शतप्रतिशत अनुदान दिने व्यवस्था रहेको उल्लेख छ । त्यस्तैगरि साना सिँचाइ पूर्वाधार निर्माण, प्लाष्टिक घर, नेट हाउस, टनेल, शेड हाउस, साना उपकरण, कृषि बजार संरचना निर्माणमा ८५% अनुदान छ भने कार्यक्रमको लक्ष्य अनुसार स्रोत बीउ, मेसिनरी उपकरण, मौरी/उपकरण, शित भण्डार स्थापनामा ५० प्रतिशत अनुदान उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । यस बाहेक सहूलियत ऋण र बाली बीमा प्रब्याज (प्रिमियम) मा ७५% अनुदानको व्यवस्था छ ।

२०८. पशुपालन एवं मत्स्यपालन र कृषि बजार, सङ्कलन केन्द्र, शीत भण्डार, र रष्टिक/सेलार स्टोर पूर्वाधार संरचनाको लागि अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । उद्यमीहरूको आवश्यकता अनुसार अनुदान उपलब्ध गराउनको लागि PADS ले योजना, स्रोत बाँडफाँड र कार्यक्रम कार्यान्वयनको शुरु देखि नै दोहोरोपन नहोस् भन्नका लागि सरकारका तीन क्षेत्रहरू बीचको अनुदानको ढाँचाको समीक्षा गर्नेछ र कार्यान्वयन गर्न स्पष्ट परिचालन पुस्तिका र मार्गनिर्देशनहरू तयार गरिनेछ । कृषक दर्ता र वर्गीकरण तीन वर्षभित्र सम्पन्न गरिनेछ । कृषकको बारेमा स्पष्ट र भरपर्दो तथ्यांक आधार (database) पूरा भएपछि प्रदेशभित्र उत्पादनमा आधारित अनुदान संयन्त्र स्थापना गरिनेछ ।

४.५ निजी क्षेत्रको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चितता

२०९. प्रतिफल ४.५ ले प्रविधिको प्रवर्द्धन र प्रसार, क्षमता अभिवृद्धि, आयातित उपकरणको भन्सार शुल्क, कृषि व्यवसाय केन्द्रको स्थापना एवं मुल्य शृङ्खला अभिवृद्धि, स्रोत केन्द्र र मूल्य लगायतका विभिन्न प्रकारका प्रोत्साहनको बलियो प्रावधान सहित निजी क्षेत्रहरूलाई कृषि व्यवसाय तर्फ उत्प्रेरित र आकर्षित गर्ने रणनीति विकास गर्नेछ । PADS ले एग्रोभेट्स, धान मिल, प्रशोधनकर्ता, निजी फार्महरू, बीउ कम्पनीहरू, निजी प्रयोगशालाहरू, बजार एजेन्ट, वस्तुगत संघ, FNCCIs/DCCLs र अन्य उद्यमीहरूको संलग्नता सुनिश्चित गर्न सुदृढ समन्वय संयन्त्र स्थापना गर्नेछ । प्रदेश सरकारले निजी क्षेत्रका सफल व्यवसायिक मोडलहरू अवलम्बन गर्ने र त्यस्ता मोडलहरू अपनाउन नगरपालिकासँग समन्वय गर्नेछ ।

२१०. निजी क्षेत्रको संलग्नता "कृषि व्यवसायमा निजी क्षेत्र संलग्नता मार्गनिर्देशन २०२१ (Private Sector Engagement Guideline in Agribusiness, 2021)"^१ मा आधारित हुनेछ । निजी क्षेत्रको संलग्नताको क्षेत्र निम्नानुसार हुनेछ (क) भूमि उपयोग र व्यवस्थापन (भाडामा, करार खेती र भूमि बैंक) (ख) बीउ उत्पादन, वितरण र बजार (ग) नस्ल सुधार र कृत्रिम गर्भाधान सेवा (घ) मल आपूर्ति प्रणाली - मल बिक्री वितरण गर्न तथा ब्लेन्डेड (blended) मल व्यवस्थापनका लागि निजी क्षेत्रको प्रवर्द्धन (ङ) कृषि यान्त्रीकरण (छ) प्रविधि विकास (ज) प्रविधि हस्तान्तरण (झ) कृषि वित्तीय व्यवस्था (ञ) कृषि प्रशोधन र मूल्य अभिवृद्धि र (ट) कृषि बजार, कृषि बजार पूर्वाधार र सहयोग प्रणाली । यस व्यवस्थाले कृषि उत्पादनको माग र आपूर्तिलाई सम्बोधन गर्दै प्राविधिक सामग्री र अन्य सेवाहरूमा सहजीकरण गर्नेछ । कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी गराउन प्रदेश सरकारले "कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनका लागि निजी क्षेत्रको सहभागिता नीति" तर्जुमा गर्नेछ । बाली र क्षेत्र अनुसार सन्तुलित मलको प्रयोग एवम् मलको उच्चतम उपयोगका लागि प्रदेश सरकारले "ब्लेन्डेड (Blended) मल व्यवस्थापन कार्यविधि" तयार गर्ने छ ।

४.६ सजिलैसँग पहुँचयोग्य र लागत-प्रभावी कृषि सामग्री र सेवाहरू सुनिश्चितता/उपलब्धता

२११. PADS को प्रतिफल ४.६ निजी क्षेत्रका लागि अनुदान, बीमा र कार्यान्वयन संयन्त्र जस्तै कृषि प्रोत्साहन व्यवस्थापन गर्न भरपर्दो र पारदर्शी संयन्त्रको स्थापना गर्ने तर्फ केन्द्रित हुनेछ । MoLMAC ले अनुदान र अन्य कृषि सामग्री र सेवाहरू र यसको कार्यान्वयन विधिका बारेमा मिडिया/वेबसाइट मार्फत द्रुत सञ्चारको लागि मन्त्रालय, निर्देशनालय, AKC र VHLSEC मा सूचना डेस्क स्थापना गर्नेछ ।

२१२. प्रत्येक वडास्तरमा कृषि सामग्री डिपो/एग्रो-भेटहरू स्थापना गरि प्रतिफल हासिल गरिनेछ । इजाजतपत्र प्राप्त निजी सेवा प्रदायकहरूको प्रवर्द्धन, सहकारी तथा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत ऋण सुविधा, LRP परिचालन र किसानमैत्री सूचना प्रविधिको स्थापना गरिनेछ ।

^१ Private Sector Engagement Guideline in Agribusiness, 2021 (draft), MoALD, Government of Nepal

४.७ सहकारीलाई सुदृढिकरण गरी सक्षम बनाउने

२१३. PADS मा प्रतिफल ४.७ ले संस्थागत विकास, व्यवसाय योजना तयारी, र लेखापरीक्षण, अभिलेख राख्ने र लगानीको सम्भाव्यता सम्बन्धि कुराहरूमा सहकारीहरूको व्यवस्थापन र व्यवसाय विकास सीपहरू बढाउनेछ । सहकारीहरूलाई प्राविधिक मानव श्रोतको व्यवस्था पन, एग्रो-भेट र सूचना प्रविधि जस्ता पक्षहरूमा सशक्त बनाई कृषि उत्पादन र बजारीकरणको स्तर (Economies of scale) बढाउन कृषि मूल्य श्रृंखलाहरूमा संलग्न गराईनेछ । PADS ले सहकारी मार्फत कृषिमा लगानी तथा अनुदानलाई संस्थागत गर्नेछ ।

२१४. प्रत्येक स्थानीय तहमा एक महिलासहित कम्तीमा दुई जना सहकारी प्रशिक्षकहरू विकास गरिनेछ । MoLMAC ले प्रादेशिक स्तरमा सहकारी तालिम केन्द्र (CTC) स्थापना गर्न र सहकारी सदस्यहरूलाई निर्धारित आधारमा तालिम दिन सहजीकरण गर्नेछ । सहकारीको पूर्वाधार विकासमा टेवा पुर्याउन बलियो संयन्त्रको विकास गरिनेछ ।

४.८ वित्तीय सेवामा सुधार गरी सहज र किफायती पहुँच सुनिश्चितता

२१५. राष्ट्र बैंकको निर्देशन कार्यान्वयन गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नियमित अनुगमनबाट प्रतिफल ४.८ हासिल गरिनेछ । PADS ले हाल विद्यमान वित्त र बीमाको लामो प्रक्रिया र अव्यावहारिक आवश्यकतालाई संबोधन गरी हटाउनेछ । साना किसानलाई ऋण उपलब्ध गराउन सहकारीलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । त्यसैगरी प्रदेशमा कृषि तथा पशुपन्छी सेवाका लागि नेपाल बिमा समितिले दिएको निर्देशन अनुसार विद्यमान बीमा नीति अनिवार्य रूपमा लागू गर्न बीमा कम्पनीहरूलाई अभिमुख गरिनेछ ।

४.९ CBOs/NGOs, कृषक समूह, वस्तुगत संस्था र विकास साझेदारहरूको सामंजस्यपूर्ण परिचालन

२१६. प्रदेशमा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने CBO र गैरसरकारी संस्थाहरूबीच सुसंगत (harmonize) प्रवर्द्धन गरी उत्पादन ४.९ हासिल गरिनेछ । महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविका (FCHV), CFUG, युवा क्लब र किसान समूह र किसान सञ्जललाई आधारभूत सेवामा आफ्नो क्षमता बढाई कृषि व्यवसायमा परिचालन गर्न बलियो संयन्त्रको विकास गरिनेछ । PADS मा प्रदेश सरकारले विकास साझेदारहरूको लागि एक ढोका नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने परिकल्पना गरेको छ । त्यस्तै सम्बन्ध र समन्वयलाई सुदृढ गर्न प्रादेशिक अनुसन्धान र विस्तार मञ्च पनि स्थापना गरिनेछ । त्यसैगरी कृषि विकासका गतिविधिमा तालमेल मिलाउन प्रादेशिक कृषि विकास सहयोग इकाई (PADSU) गठन गरिने छ ।

४.१० प्रभावकारी अनुगमन, समिक्षा र मूल्याङ्कन प्रणाली अवलम्बन

२१७. कार्यक्रमको नतिजा र सूचकहरूलाई ध्यानमा राखी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली बनाई प्रतिफल हासिल गरिनेछ । छोटकरीमा प्रदेशमा अनुगमन समिक्षार मूल्याङ्कन प्रणालीका लागि देहायका कार्यहरू गरिनेछन्:

- क) प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीय तहमा M&E र रिपोर्टिङ प्रणालीको क्षमतालाई सुदृढ गर्ने ।
- ख) अनुगमनमा नीतिगत स्थिरता र कार्यक्रमको निरन्तरताका सवालहरूलाई दृष्टिगत गर्ने ।
- ग) सरकार, विकास साझेदार र दातृ समुदायद्वारा लागू गरिएको कृषि क्षेत्रमा नीति र कार्यक्रम गतिविधिहरूको समीक्षा गर्न संयुक्त क्षेत्र समीक्षा (JSR) दृष्टिकोण अपनाउने ।
- घ) क्लस्टर स्तरमा सहभागितामूलक अनुगमन र मूल्याङ्कन (PME) संयन्त्रको स्थापना गर्ने ।
- ङ) प्रगतिको नियमित अनुगमन सुनिश्चित गर्ने ।
- च) कार्यक्रम स्थलहरूमा नियमित रूपमा सार्वजनिक सुनुवाइ र सार्वजनिक लेखापरीक्षणको आयोजना गर्ने ।

४.११ कृषि डाटाबेस सुधार / स्थापना

२१८. कार्यक्रम योजना र अनुगमन तथा मुल्यांकनका लागि प्रदेशमा कृषि तथ्यांक आधार (डाटाबेस) को स्थापना आवश्यक छ । यो प्रतिफल कृषि व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (AMIS) को स्थापना र सुदृढीकरण गरेर हासिल गरिनेछ । यसले उद्यम, बजार, मूल्य, पूर्वाधार, बाली, पशुपालन र मत्स्यपालन बारे विश्वसनीय डाटाबेस सिर्जना गर्नेछ । GESI तथा अन्य पछाडि परेका समुहमा आधारित कृषि तथ्याङ्क पनि प्रदेशमा विकास गरि अध्याबधिक गरिनेछ । डाटाबेसलाई मासिक, त्रैमासिक र वार्षिक आधारमा सङ्कलन, विश्लेषण र प्रसारित गरिनेछ । प्रादेशिक सरकार (विशेष गरी MoLMAC) ले डाटा सङ्कलन प्रणालीको विकास गर्ने, विभिन्न किसिमका तथ्यांक अलग गर्ने एवं स्थानिय तह, PPPC र CBS सँग समन्वय गरी तथ्यांक एकीकरण गर्ने छ । प्रादेशिक सरकारले PADS कार्यान्वयनको पहिलो वर्षमा डाटाबेस कार्यदल बनाउनेछ ।

४.१२ कृषिका कार्यहरूमा लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिकोण अपनाउने

२१९. GESI को लागि नीति, कार्यक्रम योजना, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बृहत् संयन्त्र स्थापना गरी प्रतिफल ४.१२ हासिल गरिनेछ । हलिया, मुक्त कर्मैया, एकल महिला र जोखिममा परेका समुदायका उत्पीडित समूहका लागि विशेष कार्यक्रम र कार्यक्रमहरू विकास गरिनेछ । GESI संलग्नताका लागि निम्न पक्षहरूलाई विचार गरिनेछः

- क) प्रदेशमा PADS कार्यान्वयन समितिमा महिला र पिछडिएका समूहहरूको सहभागिता
- ख) थप अनुदानित सामग्री, मेसिनरी, औजार, र शुल्कहरू ।
- ग) उद्यमी-महिला र विपन्न वर्गको क्षमता वृद्धि ।
- घ) महिलामैत्री उपकरण, मेसिनरी र उपकरणको उपलब्धता ।
- ङ) सस्तो र सहूलियतपूर्ण कृषि ऋण र बीमामा सहज पहुँच ।

४.१३ नीतिगत प्रतिबद्धताको विश्वसनीयता कायम एवं प्रवर्द्धन

२२०. सबै स्थानीय सरकार ईकाइहरूमा PADS को बारेमा सचेतना जगाउने र सो को प्रचार प्रसार गरि PADS अनुरूप स्थानीय योजना तर्जुमा गर्न लगाई प्रतिफल ४.१३ प्राप्त गरिनेछ । यसको मतलब सबै स्थानीय तहले PADS लाई आफ्नो कृषि विकास योजनाको जगको रूपमा लिने र सहयोग र

सेवाको पहुँचका लागि नीतिमा परिवर्तनसँगै नीति र कार्यक्रमको एकरूपता सुनिश्चित गर्ने भन्ने हो । PADS को समन्वय र कार्यान्वयनमा संलग्न प्रमुख सरोकारवालाहरूको अभिमुखीकरण, तालिम र अन्तरक्रिया मार्फत क्षमता वृद्धि गरिनेछ ।

४.१४ मानव संसाधनको आवश्यकताहरू मूल्याङ्कन/पुनरावलोकन

२२१. आवश्यक मानव संसाधनको उपलब्धता प्रदेशमा चिन्ताको विषय हो । हालको रिक्त पदहरू पूर्ति गर्ने एवं PADS कार्यान्वयनको पहिलो वर्षमा आवश्यकता मूल्याङ्कनका आधारमा MoLMAC, निर्देशनालय, AKC, VHLSEC, फार्म सेन्टरहरू र स्थानीय स्तरमा थप प्राविधिक विशेषज्ञहरू सिर्जना गरि विशेषज्ञता र परिमाणका आधारमा आवश्यक मानव संसाधन पूर्ति गर्न जोड दिइनेछ (जस्तै, बागवानी विज्ञ, प्रसार विज्ञ, बाली संरक्षण विज्ञ, बजार प्रवर्द्धन विज्ञ, भेटेरिनरी डाक्टर र पशुपंक्षी तथा दुग्ध विज्ञ, आदि) । जिल्ला र स्थानीय तहको सम्भाव्यताका आधारमा विज्ञहरूलाई खटाईनेछ ।

विज्ञ/कर्मचारीहरूको पदोन्नति र सीप विकास मार्फत वृत्ति विकासका अवसरहरू दिइनेछ । महत्त्वपूर्ण पेशागत क्षेत्रहरूमा अल्पकालीन विशेषज्ञको प्रावधान राखिनेछ । विद्यमान मानव संसाधन र LRP को क्षमता आवश्यकताको आधारमा अभिवृद्धि गरिनेछ ।

६.४ स्रोत आवश्यकता र लगानी योजना

२२२. PADS को लगानी योजनाले २०७९/८०-२०९३/९४ सम्मको १५ वर्षको अवधिलाई समेट्दछ । पहिलो पाँच वर्ष (२०७९/८०-२०८३/८४) र अर्को १० वर्ष (२०८४/८५-२०९३/९४) को लागि PADS कार्य योजना लागू गर्न लाग्ने लागत तालिका २२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सबै कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न कुल लागत रु १ खर्ब ७६ अरब ३४ करोड ८९ लाख हुनेछ । प्रत्येक कार्यक्रमहरू ४९ वटा प्रतिफल अन्तर्गत समूहवद्ध गरि लागत अनुमान गरिएको छ । यस अध्यायमा उल्लेख गरिएको लागत प्रचलित मूल्यमा अनुमान गरिएको छ । लागतहरू प्रायः तलबाट माथि (Bottom-up) पद्धति अनुरूप अनुमान गरिएको छ, उदाहरणका लागि:

- क) किसानको उत्पादन प्रणाली र उत्पादनहरू जस्तै, बाली लगाउने ढाँचा (cropping pattern) र उत्पादकत्वमा आधारित ।
- ख) सार्वजनिक संस्थाहरूका हालका योजनाहरू (जस्तै, सतह सिँचाइ विस्तारको लागि रानी-जमरा-कुलरिया योजनाहरू) र प्रदेश मन्त्रालयहरूका उत्पादन र उत्पादनोपरान्त योजनाहरू ।
- ग) सार्वजनिक संस्थाहरूको आकांक्षा (aspiration) को स्तर (जस्तै, प्रत्येक नगरपालिका/गाउँपालिकामा कृषि प्रसार सेवाहरू) ।
- घ) जनसंख्या (ग्रामीण/शहरी), महिला र पिछडिएका समूहहरूको जानकारी ।

ईकाइ लागत नेपाल भित्र प्राप्त प्रमाणलाई आधार बनाएर वा प्रमाण उपलब्ध नभएमा विदेशका उस्तै सन्दर्भलाई आधार मानेर वा विज्ञको भनाई वा अनुभवलाई आधार मानेर अनुमान गरिएको छ, उदाहरणका लागि:

- प्रचलित मूल्यहरू (जस्तै, कृषि सामग्री र कृषि औजारहरू) ।

- ऐतिहासिक लागतहरू (जस्तै, सम्पन्न वा जारी परियोजनाहरूमा सिँचाई निर्माणको लागत) ।
- सामान्य लागतहरू (जस्तै, सरकारी अधिकारीहरूको लागि मासिक तलब र कार्यक्रम लागत) ।
- विशेषज्ञ अनुमान (जस्तै, प्रजनन बीउ उत्पादन र DISPRO को लागत) ।
- सामान्य अनुमान (जस्तै, प्रशिक्षण पाठ्यक्रम वा अनुसन्धान केन्द्र स्थापना गर्ने लागत) ।

२२३. परिणाम र प्रतिफल अवयवको कार्यक्षेत्र उनीहरूको स्रोत आवश्यकताको आधारमा मूल्याङ्कन गरि सोही अवधिको लागि वित्तिय योजना प्रस्ताव गरिएको छ । PADS को अवयव (component) कार्यक्रम लागतहरूको सारांश तालिका २२ मा दिईएको छ ।

तालिका २२. जम्मा वित्तिय आवश्यकता

परिणामहरू	परिणाम सूचकहरू	बजेट (रु दश लाखमा)
परिणाम: १	मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रवाह	१९,३६७.५
परिणाम: २	उत्पादकत्व अभिवृद्धि र बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि	१३२,१६२.२
परिणाम: ३	खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि	१०,१२३.९
परिणाम: ४	संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासन सुधार	१४,६९५.३
जम्मा		१७६,३४८.९

२२४. पहिलो पाँच वर्षका लागि कुल ४९,३४७.९ मिलियन रुपैयाँ आवश्यक छ जसमा परिणाम १ (मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार) का लागि ४२५१.६ मिलियन रुपैयाँ, परिणाम २ (उत्पादकत्व अभिवृद्धि र बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि) का लागि रु ३९,३८२.६ मिलियन, परिणाम ३ (खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि) का लागि रु २,४६६ मिलियन र परिणाम ४ (संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासन सुधार) का लागि रु ३२४६.७ रहेको छ जुन तालिका २३ मा दिईएको छ ।

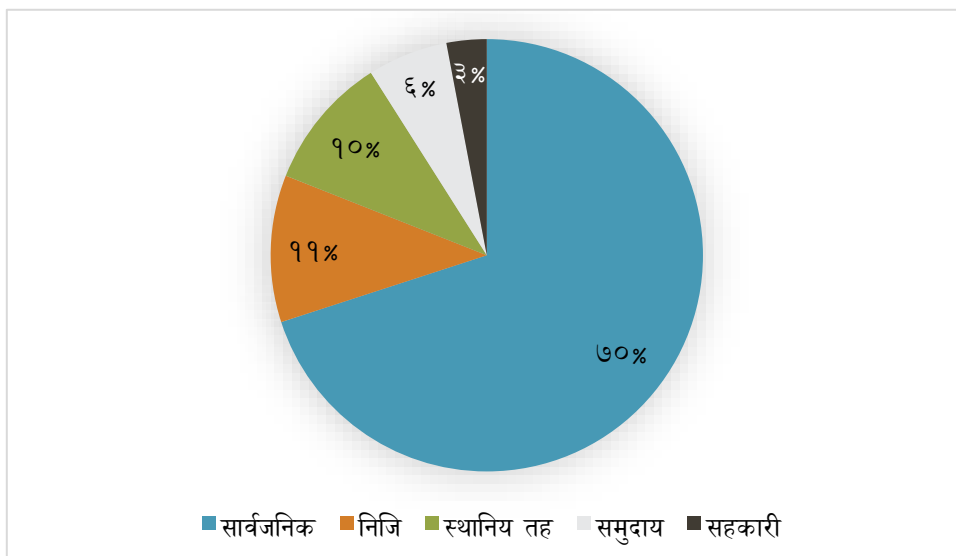
२२५. परिणाम २ प्राप्त गर्नका लागि समग्र लागतको ठूलो हिस्सा आवश्यक पर्दछ । यस अन्तर्गत कृषि पूर्वाधारहरू जस्तै कृषि सडक निर्माण, विद्युतीकरण, बजार पूर्वाधार, गोदाम, कोल्ड चेन र सिँचाई योजनाहरू समावेश छन् ।

तालिका २३. पहिलो पाँच वर्षको वित्तिय आवश्यकता (दश लाख)

परिणाम	परिणाम सूचकांक	आ.व.	आ.व.	आ.व.	आ.व.	आ.व.	जम्मा (दश लाख)
		२०८०/ ८१	२०८१/ ८२	२०८२/ ८३	२०८३/ ८४	२०८४/ ८५	
१	मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रवाह	९७४.३	८७८.८	८८३.८	८०१.५	७१३.३	४,२५१.६
२	उत्पादकत्व अभिवृद्धि र बजार र व्यापारमा	८,४६४.९	८,६१३.६	७,६७६.२	७,३०९.५	७,३१९.४	३९,३८३.६

परिणाम	परिणाम सूचकांक	आ.व. २०८०/ ८१	आ.व. २०८१/ ८२	आ.व. २०८२/ ८३	आ.व. २०८३/ ८४	आ.व. २०८४/ ८५	जम्मा (दश लाख)
	प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि						
३	खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि	४३६.१	४८७.६	४८०.१	५३३.७	५२८.५	२,४६६.०
४	संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासन सुधार	६६१.५	६६३.१	६४५.५	६३१.१	६४५.५	३,२४६.७
जम्मा							४९,३४७.९

२२६. पहिलो पञ्चवर्षीय लगानी योजनामा सार्वजनिक क्षेत्र (संघ र प्रदेश), निजी क्षेत्र, सहकारी, स्थानीय तह र कृषक समुदायको योगदान आवश्यक हुन्छ । PADS को PPP को रणनीतिक दृष्टिकोणको आधारमा पहिलो पाँच वर्षमा सार्वजनिक क्षेत्रको लगानी जम्मा आवश्यकताको ७०% छ । लगानीमा स्थानीय तहहरूको भूमिका समेत महत्त्वपूर्ण हुन्छ । PADS कार्यान्वयनमा स्थानिय तहले कुल बजेटको १०% लगानी गर्नेछन । यो तिनीहरूको नियमित गतिविधिहरूका अतिरिक्त आवश्यकता हो । सामुदायिक योगदान ६% र सहकारीहरूले कुल वित्तीय आवश्यकताको ३% लगानी गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

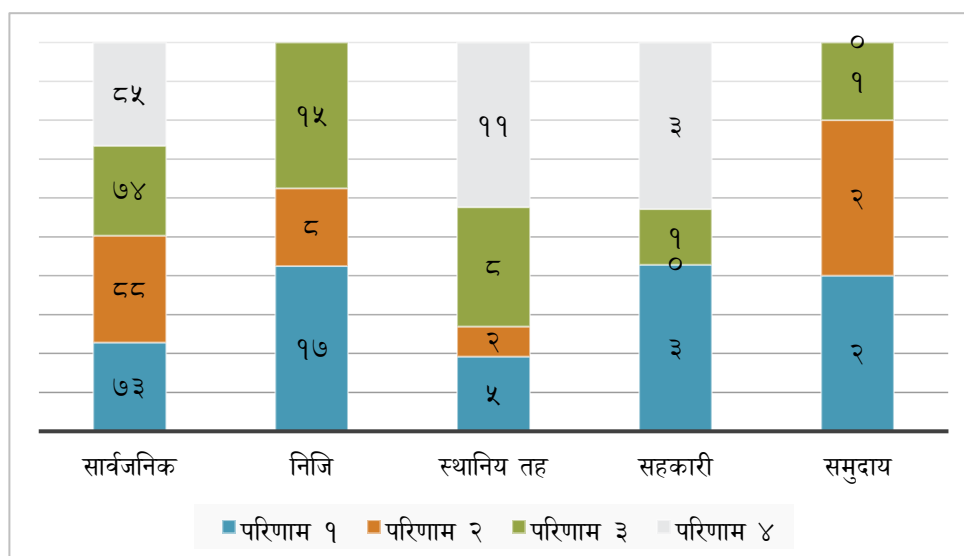
चित्र ११. पहिलो पाँच वर्षको लागि लगानी स्रोतहरू

२२७. PADS को कार्यान्वयनको लागि अर्को दश वर्षमा कुल रु १२७,००१.० मिलियन आवश्यक छ । जसमा परिणाम १ को लागि रु १५,११५.९ मिलियन, परिणाम २ को लागि रु ९२,७७८.६ मिलियन, परिणाम ३ को लागि रु ७६५७.९ मिलियन र परिणाम ४ को लागि रु ११,४४८.६ मिलियन आवश्यक छ (तालिका २४) ।

तालिका २४. अर्को दश वर्षको वित्तीय आवश्यकता (२०८५/८६ देखि २०९३/९४)

परिणाम	परिणाम सुचकांक	जम्मा बजेट (रु दश लाख)
१	मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रवाह	१५,११५.९
२	उत्पादकत्व अभिवृद्धि र बजार तथा व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि	९२,७७८.६
३	खाद्य र पोषण सुरक्षा अभिवृद्धि	७६५७.९
४	संस्थागत सुदृढीकरण र सुशासन सुधार	११,४४८.६
	जम्मा	१२७,००९.०

२२८. आगामी दश वर्षका लागि परिणामका आधारमा वित्तीय आवश्यकता पहिलो पाँच वर्षको आवश्यकतासँग मिल्दोजुल्दो छ । पहिलो पाँच वर्षको तुलनामा वित्तीय आवश्यकतामा सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको हिस्सा बढेको छ । समुदाय, सहकारी र स्थानीय तहको वित्तीय आवश्यकता चित्र ८ मा देखाईए अनुसार केही घटेको छ ।

चित्र १२. अर्को दश वर्षको लागि लगानी स्रोतहरू

६.५ कार्यान्वयन संयन्त्र

२२९. PADS भनेको मागमा आधारित कृषि प्रविधिको विकास र प्रसार, उत्पादकत्व वृद्धि र व्यापार तथा बजारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता अभिवृद्धि, खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा सुधार र संस्थागत सुदृढीकरण एवं सुधारिएको सुशासनसँग सम्बन्धित चारवटा परिणामहरूमा आधारित बृहत् दस्तावेज हो । PADS ले "दक्ष, प्रतिस्पर्धी र दिगो कृषि क्षेत्रको विकास गरी आयस्तर वृद्धि र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने" लक्ष्यसहित सुदूरपश्चिम प्रदेशको समृद्धिका लागि आत्मनिर्भर, समावेशी, प्रतिस्पर्धी र समानुकूलित कृषि क्षेत्रको विकास गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

२३०. कृषि क्षेत्र र यसको दायरा विशिष्टकृत संगठनहरू र विभिन्न क्षेत्रहरूमा फैलिएको छ र धेरै सरोकारवालाहरू संग सम्बन्धित छ। तसर्थ PADS को सफल कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन विभिन्न समूह र सरोकारवालाहरूको समन्वय र रुपान्तरणकारी विधि तथा प्रक्रियाहरू आवश्यक पर्दछ । PADS को कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन प्रदेश सरकारले पञ्चवर्षीय कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नेछ र ती कार्ययोजनालाई अवधिक योजनासँग आवद्ध गरिनेछ । यसैले प्रदेशमा PADS को कार्यान्वयन गर्न नवीन प्रविधिहरू र सहकार्य महत्त्वपूर्ण छ । नीति तथा कार्यक्रममा एकरूपता नहुनु, समन्वयको प्रणाली संवेदनशील हुनु, एकीकृत योजनाको अभाव, कमजोर कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन जस्ता बिध्यमान बाधाहरूलाई PADS कार्यान्वयनका लागि ज्ञानको स्रोत र मार्गनिर्देशनको रूपमा लिइनेछ ।

६.५.१ PADS संगठनात्मक संरचनाको सिंहावलोकन

२३१. PADS कार्यान्वयन गर्न संघ, प्रदेश, स्थानीय तह, निजी क्षेत्र, सहकारी, नागरिक समाज र विकास साझेदारहरूका विविध संस्थाहरूको सघन प्रयास आवश्यक छ । प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (PPPC) ले ठोस नीति तथा योजना समन्वय सुनिश्चित गर्नेछ भने कार्यान्वयनको नेतृत्व MoLMAC ले गर्नेछ । PADS कार्यान्वयनको क्रममा सबै सम्बन्धित संस्थाहरूले सहकार्य र साझेदारी गर्नेछन् । धेरै सार्वजनिक, निजी र सहकारी संस्थाहरूले PADS को कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नेछन् । बिध्यमान प्रादेशिक सरकारी संरचनाहरू मार्फत PADS लागू गरिनेछ । PADS कार्यान्वयनको जटिलता र बहु-एजेन्सी आवश्यकताहरू स्वीकार गर्दै योजना, समन्वय, कार्यान्वयन र अनुगमनमा सहयोग गर्न बिध्यमान निकायहरूलाई सुदृढ बनाईनेछ ।

२३२. प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा बिध्यमान समन्वय संयन्त्रमा आधारित PADS समन्वय समिति (PADSCC) मार्फत कृषि नीति तथा कार्यक्रमहरूको समग्र समन्वय गरिनेछ । PPPC उपाध्यक्षको अध्यक्षतामा PADSCC गठन हुने र यसले PADS कार्यान्वयनको समन्वय गर्नेछ । MoALD ले केन्द्रीय स्तरबाट PADS को समन्वय र कार्यान्वयन गर्न, योजना, नीति र समन्वय संयन्त्रमा सामञ्जस्यता स्थापना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ ।

२३३. प्रादेशिक एडीएस कार्यान्वयन समिति (PADSIC) को निर्देशनमा कार्यक्रम र आयोजनाहरूको समग्र कार्यान्वयन गरिनेछ । PADSIC ले PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई (ADSISU) को लागि संचालन समितिको रूपमा काम गर्नेछ जुन MoLMAC अन्तर्गत स्थापित हुनेछ । PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई PADS कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने जिम्मेवार निकाय हुनेछ । PADSIC को अध्यक्षता MoLMAC को माननिय मन्त्रीले गर्ने छन् जसमा प्रदेशका अन्य सम्बन्धित मन्त्रालय, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज र शैक्षिक र अनुसन्धान संस्थाहरूको समेत प्रतिनिधित्व हुनेछ । जिल्ला स्तरका संस्थाहरू, नगरपालिका/गाउँपालिका, DCCI का प्रतिनिधि, किसान संगठनहरू, कृषि तथा पशुपंक्षीसँग सम्बन्धित शैक्षिक संस्थाहरू, परियोजनाहरू तथा कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने विकास साझेदार र नागरिक समाज सम्मिलित गरी जिल्ला समन्वय समितिको अध्यक्षको अध्यक्षतामा जिल्लास्तरीय

PADS समन्वय समिति (PADS DCC) गठन गरिने छ । PADS DCC को सदस्य सचिव AKC/VHLESC को प्रमुख हुनेछन् । नगरपालिका/गाउँपालिका स्तर कार्यान्वयन समिति (PADS M/RM IC) समेत गठन गरिनेछ, जसको अध्यक्षता नगरपालिका/गाउँपालिकाको मेयर/अध्यक्ष गर्नेछन् । कृषि शाखा/पशुशाखा शाखा/इकाई प्रमुखले सदस्य-सचिवको रूपमा काम गर्नेछन् । PADS M/RM IC मा वार्ड अध्यक्ष, किसान सँगठनका प्रतिनिधि, उपभोक्ता समिति(हरू), कृषि सम्बन्धि शैक्षिक/ट्रेड स्कूलहरू, कृषि उद्यमीहरू र निजी क्षेत्र, गै.स.स. तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरू एवं कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने विकास साझेदारको प्रतिनिधित्व हुने गरि गठन हुनेछ ।

२३४. PADS को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि बलियो संयन्त्र प्रस्ताव गरिएको छ । संयन्त्र बिध्यमान संस्थागत संरचनाको आधारमा संयन्त्र निर्माण गरिएको छ जसलाई आवश्यक विशेषज्ञ/विशेषज्ञताको उपलब्धता र PADS कार्यान्वयनको लागि बिध्यमान मानव संसाधनको क्षमतालाई स्तरोन्नति गर्ने सन्दर्भमा थप सुदृढ गर्नु आवश्यक छ । PPPC, MoLMAC र अन्य सम्बन्धित एजेन्सीहरूका अतिरिक्त PADS को कार्यान्वयन नयाँ सँगठनहरू, प्रदेशका कार्यक्रमहरू, र प्रमुख सरोकारवालाहरूको संयोजनमा निर्भर रहन्छ ।

२३५. निम्नानुसार प्रमुख सरोकारवालाहरूसँगको समन्वयमा विविध कार्यक्रमहरूका साथ विभिन्न संस्थाहरू मार्फत (Box १) PADS कार्यान्वयन गरिनेछ:

Box १:

संस्थाहरू

१. प्रदेश एडीएस कार्यान्वयन समिति (PADSIC)
२. प्रदेश एडीएस समन्वय समिति (PADSCC)
३. PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई (PADSISU)

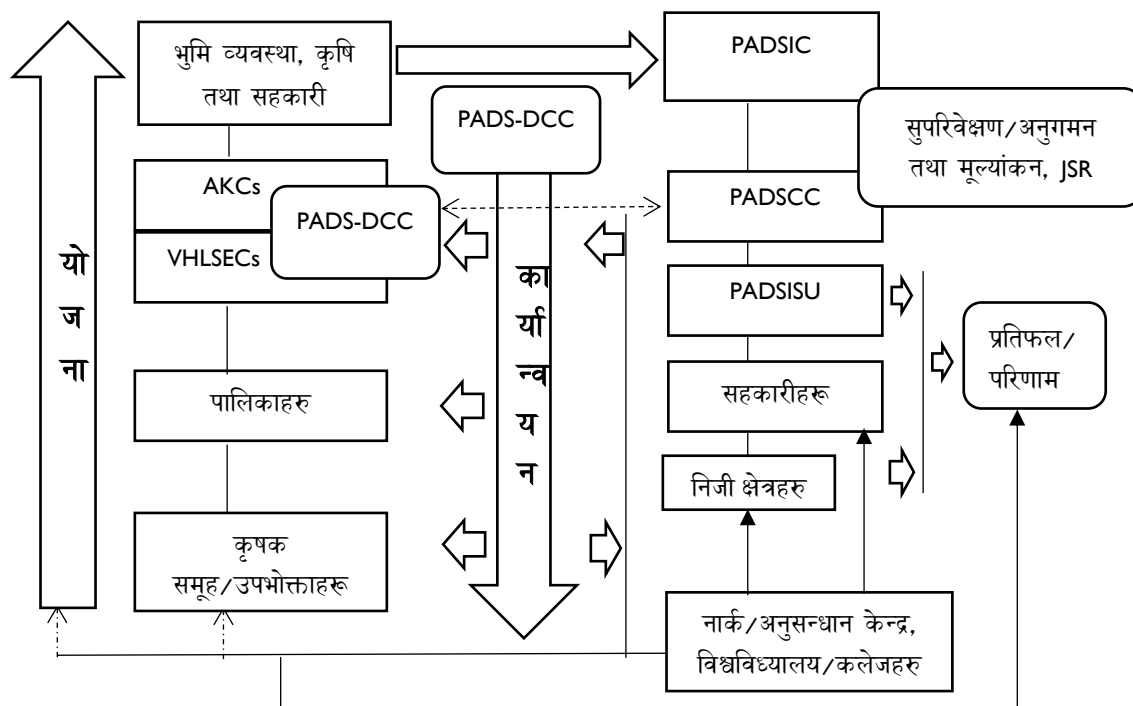
संघिय/प्रादेशिक कार्यक्रमहरू

१. प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना
२. मुख्यमन्त्री एकिकृत कृषि र पशु विकास कार्यक्रम
३. नमुना गाउँ आफैं बनाऔं कार्यक्रम
४. एक सहकारी एक उत्पादन कार्यक्रम

महत्वपूर्ण सरोकारवालाहरू

१. भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
२. प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
३. अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयहरू र सरकारी निकायहरू
४. निजी क्षेत्र, कृषक सँगठनहरू, र वस्तुगत संघ तथा संस्थाहरू
५. सहकारी संस्थाहरू
६. शैक्षिक संस्थाहरू (विश्वविद्यालय/कलेजहरू)
७. नागरिक समाज
८. विकास साझेदारहरू

PADS संयन्त्र

चित्र १३. संस्थागत एवं समन्वय संयन्त्र

२३६. PADS को कार्यान्वयन तलको तालिका २५ मा उल्लेख गरिए अनुसार विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागिता र तिनीहरूको प्रभावकारी भूमिकामा निर्भर गर्दछ।

तालिका २५. PADS कार्यान्वयनमा मुख्य सरोकारवालाहरू र तिनीहरूको भूमिका

सरोकारवालाहरू	PADS मा भूमिका	कैफियत
मुख्यमन्त्री	PPC र MoLMAC बाट PADS को प्रगति बारे नियमित जानकारी प्राप्त गर्ने र उच्च स्तरको समाधान आवश्यक पर्ने कुनै पनि समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्ने। PADS को प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि निर्देशन दिने।	वार्षिक PADS सम्मेलनमा प्रमुख अतिथि
प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (PPPC)	समग्र नीति समन्वय गर्ने। PADS को एकीकृत योजना र बजेट सुनिश्चित गर्नुका साथै अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने।	नीतिहरूको कार्यान्वयन र सरोकारवालाहरूबीच समन्वय गर्ने।
PADSIC	PADS लाई निर्देशन का साथै समग्र कार्यान्वयन सुनिश्चिता गर्ने।	MoLMAC का मन्त्रीले अध्यक्षतामा गर्ने।
PADSCC	PADS सँग सुनिश्चितता हुने गरी निरन्तर रूपमा नीति र योजनाहरूसँग सम्बन्धित एजेन्सीहरूबीच उच्चस्तरीय समन्वय गर्ने।	PPPC का उपाध्यक्षले अध्यक्षता गर्ने।

सरोकारवालाहरू	PADS मा भूमिका	कैफियत
MoLMAC	PADS को प्रमुख कार्यान्वयन निकायको रूपमा कार्य गर्ने। मन्त्रीले PADSIC को अध्यक्षता गर्ने हुँदा PADS को वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्ने ।	कृषि बि. निर्देशनालय, पशुपंक्षी तथा मत्स्य बि. निर्देशनालय र NARC केन्द्र कार्यान्वयनमा सहभागी हुने ।
PADSCC उपसमितिहरू	विभिन्न उपसमितिहरू गठन गरिने र सो मार्फत PADS को समग्र समन्वय: <ul style="list-style-type: none"> • कृषि व्यवसाय, निजी क्षेत्र, सहकारी • अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षा • खाद्य र पोषण सुरक्षा • कृषि पूर्वाधार • किसान सँगठन/नागरिक समाज/ गै.स.स.हरू • विकास साझेदारहरू 	PADSCC मा कृषि बि. निर्देशनालय र पशुपंक्षी तथा मत्स्य बि. निर्देशनालय सदस्यको रूपमा रहनेछन् ।
PADSISU	क्षमता विकास, समन्वय, सहयोगी सेवाहरू, र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सहयोग मार्फत PADS को कार्यान्वयनलाई सहज बनाउने । PADSCC, अन्य समन्वय समिति, कार्यान्वयन निकायहरूलाई सहयोग प्रदान गर्ने ।	PADSCC को निर्देशन अनुरूप PADS को समग्र कार्यान्वयन
निर्देशनालयहरू	प्रदेश स्तरमा कृषि गतिविधिहरूको समग्र समन्वय	कृषि बि. निर्देशनालय र पशुपंक्षी तथा मत्स्य बि. निर्देशनालय ले योजनाहरू र नीतिहरूको कार्यान्वयनका लागि समन्वय गर्ने
जिल्ला समन्वय समिति	जिल्ला स्तरमा कार्यक्रम तथा नीति कार्यान्वयनको समन्वय, कृषाकलाप/कार्यक्रमको अनुगमन गर्ने ।	PADS DCC को अध्यक्षता गर्ने ।
नगरपालिकाहरू/गाउँपालिकाहरू	PADS सँग वार्षिक योजना/कार्यक्रमको एकीकरण गर्ने, सम्बन्धित नगरपालिका/गाउँपालिका मा PADS कार्यान्वयन समन्वय गर्ने ।	नगरपालिकाहरू/गाउँपालिकाहरू को प्रादेशिक संघले PADSCC मा सदस्यको रूपमा भाग लिने । PADS M/RM IC को रूपमा काम गर्ने ।
किसान संघ	किसानहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्ने र अनुदान कार्यान्वयन गर्न मार्ग निर्देशन गर्ने	PADSCC मा किसानहरूको प्रतिनिधित्व रहने ।
कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन सहयोग तथा तालिम केन्द्र	क्षमता आवश्यकता विश्लेषण तथा क्षमता विकास	PADSCC सँगको समन्वयमा कृषि व्यवसाय सहयोग र प्रशिक्षण प्रदान गर्ने ।

सरोकारवालाहरु	PADS मा भुमिका	कैफियत
पशुसेवा तालिम केन्द्र	क्षमता आवश्यकता विश्लेषण तथा क्षमता विकास	PADSCC सँगको समन्वयमा पशु सेवा व्यवसाय सहयोग र प्रशिक्षण प्रदान गर्ने ।
NARC केन्द्र/निर्देशनालय	PADS लाई सहयोग गर्न अनुसन्धान योजना र कार्यक्रमहरू विकास एवं कार्यान्वयन गर्ने ।	PADSCC मा प्रतिनिधित्व गर्ने ।
कृषि ज्ञान केन्द्रहरू	सम्बन्धित जिल्ला भित्र PADS -कृषि क्षेत्रको समग्र समन्वय र DCC लाई सहयोग गर्ने ।	सबै स्थानीय तहका कृषि ईकाइहरू सहभागी हुने ।
भेटरिनरि अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्रहरू	सम्बन्धित जिल्ला भित्र PADS – पशु तथा मत्स्य क्षेत्रको समग्र समन्वय र DCC लाई सहयोग गर्ने ।	सबै स्थानीय तहका पशु सेवा ईकाइहरू सहभागी हुने ।
बाली संरक्षण प्रयोगशाला	PADS कार्यान्वयनलाई सहयोग गर्न बाली संरक्षण (गुणस्तर अनुगमन) मा प्रयोगशाला सेवाहरू प्रदान गर्ने ।	
माटो तथा मलखाद परिक्षण प्रयोगशाला	PADS कार्यान्वयनलाई सहयोग गर्न मलको गुणस्तर र माटो विश्लेषण सेवाहरू (माटोको उर्वरता अनुगमन) मा प्रयोगशाला सेवाहरू प्रदान गर्ने ।	
बिउबिजन प्रयोगशाला	PADS कार्यान्वयनलाई सहयोग गर्न बीउ बिजन परीक्षण गुणस्तर अनुगमनमा प्रयोगशाला सेवाहरू प्रदान गर्ने ।	
मत्स्य विकास केन्द्र गेटा, कैलाली	कृषकको माग अनुसार फ्राई, भुरा उत्पादन र प्रविधिको प्रसारमा किसानलाई सहयोग गर्ने	
सुख्खा फलफूल विकास केन्द्र, सतबांझ, बैतडी	सुख्खा फलफूल र अन्य समशीतोष्ण फलफूलहरूको बिरुवा उत्पादन; समशीतोष्ण फल उत्पादनको वैज्ञानिक प्रविधिको प्रदर्शन र प्रसारमा सहयोग	
तरकारी जर्मप्लाज्म सम्बर्धन तथा बीउ विकास केन्द्र, डडेल्धुरा	तरकारी जर्मप्लाज्म सङ्कलन, तरकारीको बीउ उत्पादन र प्रविधिको प्रदर्शनी र तरकारीको प्रचार प्रसारमा सहयोग ।	
प्रदेश सहकारी संघ	कृषि व्यवसाय मूल्य श्रृंखलामा कृषि सहकारीहरूको परिचालन	प्रदेश अध्यक्षले सदस्यको रूपमा PADSCC मा सहभागी हुने ।
जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघहरू	कृषि व्यवसाय मूल्य श्रृंखला/MAPs/NTFPs मा निजी क्षेत्रको संलग्नता सुनिश्चित गर्ने ।	प्रदेश अध्यक्षले सदस्यको रूपमा PADSCC मा सहभागी हुने ।
विकास साझेदारहरू	कृषि विकास गतिविधिहरूको डिजाइन र कार्यान्वयन गर्न PADSCC सँग समन्वय गर्ने ।	

६.५.१.१ मुख्य मन्त्री

२३७. कृषि क्षेत्रलाई निर्वाहमुखीबाट व्यावसायिक क्षेत्रमा रूपान्तरण गरी प्रदेशको आर्थिक वृद्धि र विकासका लागि PADS महत्वपूर्ण हुने हुँदा यो मुख्यमन्त्रीको प्रमुख चासोको विषय हो । यसरी मुख्यमन्त्रीले PPPC र MoLMAC बाट PADS को कार्यान्वयनमा प्रगतिको बारेमा नियमित जानकारी प्राप्त गर्नेछन् र उच्चस्तरबाट समाधान आवश्यक पर्ने कुनै पनि समस्यालाई सम्बोधन गर्नेछन् । प्रदेशमा हुने वार्षिक PADS सम्मेलन/बैठकमा प्रमुख अतिथिको रूपमा सहभागी हुनेछन् । सुदूरपश्चिम प्रदेशमा सुरु भएको मुख्यमन्त्री कृषि तथा पशुपन्छी विकास कार्यक्रम (CMALDP) लाई पनि PADS ढाँचाभिन्न एकीकृत गरी MoLMAC द्वारा कार्यान्वयन गरिने अन्य कार्यक्रमहरूमा समावेश गरिनेछ ।

६.५.१.२ प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (PPPC)

२३८. PADS को समग्र नीति समन्वय र PADS सिद्धान्तहरू र दृष्टिकोणहरू अनुरूप आवधिक र वार्षिक योजनाहरूको एकीकरण र बजेटको लागि PPPC जिम्मेवार हुनेछ । PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाईले PPPC मा प्रतिवेदन (reporting) गर्नेछ । PADS को लागि समन्वय गर्ने उच्च निकाय - PADS समन्वय समिति (PADSCC) मा PPPC को उपाध्यक्षले अध्यक्षता गर्नेछन् ।

६.५.१.३ प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति कार्यान्वयन समिति

२३९. PADS कार्यान्वयन समिति (PADSIC) को गठन गरिनेछ जसको अध्यक्षता MoLMAC का मन्त्रीले गर्नेछन् । सह-अध्यक्षको रूपमा PPPC का उपाध्यक्ष रहनेछन् । अन्य सदस्यहरूमा PPPC का कृषि क्षेत्र हेर्ने सदस्य, कृषि कलेज (हरू) का डीन, सचिवहरू-आर्थिक मामिला मन्त्रालय, भौतिक पूर्वाधार (सिँचाई), उद्योग, पर्यटन, वन र वातावरण मन्त्रालय, सामाजिक विकास मन्त्रालय, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय; FNCCI का प्रदेश अध्यक्ष, राष्ट्रिय किसान गठबन्धनको प्रतिनिधि रहने र सदस्य-सचिवको रूपमा MoLMAC का सचिवले कार्य गर्नेछन् ।

६.५.१.४ प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति समन्वय समिति

२४०. PADCC सँग PADS को समग्र समन्वय भूमिका हुनेछ । PADCC ले देहाय बमोजिम उपसमितिहरू गठन गरी सञ्चालन गर्नेछ ।

- कृषि व्यावसाय, कृषि बजार, निजी क्षेत्र, सहकारी
- अनुसन्धान, प्रसार र शिक्षा
- खाद्य र पोषण सुरक्षा
- कृषि पूर्वाधार
- कृषक अधिकार, किसान सँगठन/नागरिक समाज/ गै.स.स.हरू
- विकास साझेदारहरू ।

६.५.१.५ भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

२४१. MoLMAC ले PADS को कार्यान्वयनको नेतृत्व गर्नेछ । PADSIC को अध्यक्षता MoLMAC का मन्त्रीले गर्नेछन् भने MoLMAC का सचिव सदस्य सचिव हुनेछन् । PADSCC र PADSIC को सदस्य

सचिवको साथै MoLMAC को सचिवले PADS वार्षिक प्रतिवेदन तयार गर्न जिम्मेवार हुनेछन् । MoLMAC ले सबै PADS कार्यक्रमहरूको बोर्डमा सदस्यहरू मनोनीत गर्नेछ । ADD र LFDD र NARC स्टेशनहरू PADS को प्रसार कार्यक्रमहरू र अनुसन्धान कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा संलग्न हुनेछन् । यस बाहेक MoLMAC र यसका निर्देशनालयहरूले PADS कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा अन्य निकायहरू र सरोकारवालाहरूसँग समन्वय गर्नेछन् ।

६.५. १.६ PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई (PADSISU)

२४२. PADS को कार्यान्वयनका लागि धेरै निकायहरू र सरोकारवालाहरू बीचको सहकार्य आवश्यक भएता पनि हाल नीति, कानुनी र विश्लेषणात्मक विशेषज्ञता समेत अभाव रहेको छ । कार्यान्वयनयोग्य योजना निर्माण तथा नीति तर्जुमा र अनुगमन सबै प्रभावकारी समन्वयको जगमा आधारित हुन्छन् । नीति तर्जुमा र विश्लेषणात्मक क्षमता भएको ईकाइले नीतिदेखि कार्यान्वयनको खाडललाई कम गर्न महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउंदछ । उक्त ईकाइ MoLMAC मा स्थापना गरिनेछ र PADS को कार्यान्वयनका साथै PADS कार्यान्वयन र समन्वयमा संलग्न सम्बन्धित सरोकारवाला र एजेन्सीहरूको क्षमता विकासमा समेत यस ईकाइले सहयोग गर्नेछ । PADS को उचित समन्वय र कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न PADSISU ले PADS को उप-ईकाइहरूसँग काम गर्नेछ ।

२४३. PADS कार्यान्वयनमा संलग्न प्रदेश, जिल्ला र पालिका स्तरका संस्थाहरूलाई उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न PADSISU ले सहयोग जारी राखेछ । PADS कार्यान्वयन समितिले प्रदेशमा PADS कार्यान्वयन सहयोग परियोजना संचालन समितिको रूपमा काम गर्नेछ ।

२४४. समयको दौरानमा प्रस्तावित ईकाइ र उप-ईकाइहरू MoLMAC र अन्य मन्त्रालयहरूको नियमित गतिविधिहरूका अंगको रूपमा संस्थागत हुनेछन् । PADSISU का निम्न कार्यहरू समावेश गरिएका छन्:

- क) PADS को सहज कार्य सुनिश्चित गर्न PADSCC लाई सहयोग गर्ने ।
- ख) प्रदेशका सम्बन्धित कार्यान्वयन निकायहरूको नीति विश्लेषण, नीति अनुगमन, र एकीकृत योजना तर्जुमाका लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
- ग) PADS अनुगमनको लागि डाटाबेस प्रणाली व्यवस्थापन विकासको लागि सहयोग गर्ने ।
- घ) PADS को कार्यान्वयनकालागि नीति नियमहरूको तर्जुमा र संशोधनमा सहयोग गर्ने ।
- ङ) एकीकृत आवधिक योजनाहरू (वार्षिक र ५-वर्षीय योजनाहरू, र PADS योजनाको संशोधन/अध्यावधिक) को निर्माणमा सहयोग गर्ने ।
- च) क्षमता, लजिष्टिक्स र विश्लेषणात्मक ईकाइहरूको सन्दर्भमा समन्वय संयन्त्र (PADSCC, प्रादेशिक निर्देशनालय-कृषि र पशुधन, ABSTC, LSTC) मा सहयोग गर्ने ।
- छ) सम्बन्धित नीतिहरूको अनुगमन सहित PADS कार्यान्वयन र संस्थागत अनुगमनमा सहयोग गर्ने ।
- ज) राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने ।

- झ) PADS को लागि कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन प्रणालीको विकास र संस्थागत गर्न र PADS कार्यान्वयन संस्थाहरूको लागि कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहनहरूलाई संस्थागत गर्न मद्दत गर्ने ।
- ञ) PADS कार्यान्वयनको लागि रणनीतिक महत्वको डाटा सङ्कलन र विश्लेषण गर्ने एवं आवश्यकता अनुरूप विद्यमान डाटा सङ्कलन प्रणालीहरूसँग तालमेल मिलाउने ।
- ट) PADS ढाँचा भित्रका गतिविधिहरूलाई सुव्यवस्थित गर्न विकास साझेदारहरू बीच समन्वय गर्ने ।

६.५.१.७ निर्देशनालय - कृषि विकास; पशुपंक्षी तथा मत्स्य विकास

२४५. निर्देशनालयहरूको प्रमुख भूमिका सम्बन्धित जिल्ला र स्थानीय तहसँग समन्वय गरी PADS योजना र कार्यक्रमहरूमा सुसंगतता सुनिश्चित गर्नु हुनेछ । निर्देशनालयहरूले जिल्ला र स्थानीय तहबाट मागहरू सङ्कलन गर्ने र PADS ढाँचामा सबै प्रकारका योजनाहरू समावेश गर्न PADSCC लाई प्रस्ताव गर्नेछन ।

६.५.१.८ जिल्ला समन्वय समिति (DCC)

२४६. DCC को प्रमुख भूमिका भनेको गाउँपालिका र नगरपालिकाले सम्पन्न गर्ने काममा संघीय र प्रादेशिक सरकारसँग समन्वय गर्नु हो । यसका अलावा जिल्लाभर समानुपातिक विकासको अध्ययन र अनुसन्धानका साथै विकास र निर्माणमा प्रभावकारीता सुनिश्चित गर्न सन्तुलन कायम गर्नु हो । DCC का अध्यक्ष र उपाध्यक्षहरू प्रादेशिक समन्वय परिषद्का सदस्यहरू हुनेछन जसले प्रदेश र स्थानीय सरकारको काममा नीतिगत समन्वय, योजना व्यवस्थापन, वितरण र प्राकृतिक स्रोतको प्रयोगमा समन्वय ल्याउँदछ । PADS कार्यान्वयनमा DCC ले नीतिगत सुसंगत कार्यहरू (योजना, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन) ल्याउन संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारहरूसँग समन्वय गर्नेछ ।

६.५.१.९ नगरपालिका/गाउँपालिकाहरू

२४७. स्थानीय सरकार स्तरमा PADS को कार्यान्वयन धेरै हदसम्म नगरपालिका र गाउँपालिका (M/RMs) को प्रतिवद्धतामा निर्भर गर्दछ । सामान्यतया, M/RMs सँग PADS कार्यान्वयनको लागि निम्न प्रतिवद्धताहरू रहनेछन्:

- क) PADS कार्यान्वयन इकाईको स्थापना ।
- ख) कृषि विकासको लागि कुल बजेटको १५ देखि २० प्रतिशतको दायरामा बजेट विनियोजन ।
- ग) योजना र कार्यान्वयनको लागि PADSCC सँग समन्वय गर्ने ।
- घ) अनुदान तथा प्रोत्साहनहरू PADS को खाका भित्र रहि कार्यान्वयन ।
- ङ) दक्ष कर्मचारीहरूको उपलब्धता र तिनीहरूको क्षमता विकासका साथै PADS को लागि आवश्यकता अनुसार OVOT र LRPs को व्यवस्था ।

६.५.१.१० किसान सँगठनहरू

२४८. किसान सँगठनहरू (FOs) ले लैङ्गिक र समावेशी आधारमा कृषि सेवाहरूमा किसानहरूको अधिकार सुनिश्चित गर्नेछन । FOs को मुख्य भूमिकाले PADS दृष्टिकोण, प्रविधिहरू, जलवायु परिवर्तन प्रभाव

जागरूकता, बजारीकरण आदिमा किसान समुदायहरूलाई सशक्त बनाउनेछ र सम्बन्धित स्थानीय सरकार (वार्ड र M/RMs) ईकाइहरूसँग समन्वय सुनिश्चित गर्नेछ। किसानहरूलाई कुनै पनि प्रकारको अनुदान र कृषि प्रोत्साहन उपलब्ध गराउन FOs को सिफारिस एक पूर्व शर्त हुनेछ ।

६.५.१.११ कृषि व्यवसाय सहयोग र प्रशिक्षण केन्द्र (ABSTC)

२४९. यसले AKC सँग समन्वय गरी प्रदेशका कृषि व्यवसायीहरूको क्षमताको मूल्याङ्कनका आधारमा तालिम पदान गर्नेछ । वार्षिक योजना र गतिविधिहरू प्रक्षेपण गर्ने सन्दर्भमा ABSTC को क्षमता मूल्याङ्कन PADSCC सँगको समन्वयमा गरिनेछ । प्रदेशमा PADS कार्यान्वयन रणनीतिको एक भागको रूपमा लिई ABSTC को सुदृढीकरण गरिनेछ ।

६.५.१.१२ पशु सेवा तालिम केन्द्र

२५०. पशु सेवा तालिम केन्द्र (LSTC) प्रदेशमा पशुपालन प्रविधिलाई सशक्त बनाउने प्रमुख निकाय हुनेछ । तालिम केन्द्रले पशुपंक्षी उद्यमी र VHLSECs को क्षमता मूल्याङ्कन गर्नेछ र तदनुसार क्षमता अभिवृद्धि गर्नेछ । प्रदेशमा PADS कार्यान्वयन रणनीतिको एक भागको रूपमा लिई LSTC को क्षमता सुदृढ गरिनेछ ।

६.५.१.१३ नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्

२५१. प्रदेशमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क) को एउटा मात्र अनुसन्धान केन्द्र रहेको छ । PADS ले विभिन्न पारिस्थितिकिय क्षेत्रहरूमा आधारित रहि थप NARC स्टेशनहरू स्थापना गर्न सुझाव दिएको छ । NARC स्टेशनहरूले प्राविधि, बाली र पशुपंक्षी सेवाहरूमा PADSCC सँगको सहकार्यमा अनुसन्धान तथा प्रसार सेवाहरू सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ ।

६.५.१.१४ कृषि ज्ञान केन्द्र (AKC)

२५२. PADS ले AKC को सुदृढीकरण गर्ने लक्ष्य राखेको छ । प्रदेशका AKC हरूले स्थानीय तहसँग समन्वय गर्ने र PADS ढाँचा अनुसार वार्षिक योजनाहरू प्रस्ताव गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । AKC हरूले स्थानीय स्तरका योजना र प्रस्तावहरू सङ्कलन गर्नेछन् र कृष्याकलापहरूमा एकरूपता र नीति आवश्यकताहरूको पालना गर्नको लागि PADSCC मा प्रस्ताव गर्नेछन् ।

६.५.१.१५ भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशु सेवा विज्ञ केन्द्र (VHLSEC)

२५३. प्रदेशहरूमा भेटेरिनरी अस्पताल र पशु सेवा विज्ञ केन्द्र (VHLSEC) ले पशुपालक कृषकहरूको मागलाई महत्त्वपूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्नेछ । VHLSEC को कार्यक्षेत्र अनुरूप क्षमता सुदृढीकरण गर्न प्रतिबद्ध हुनेछ । प्रदेशका VHLSEC हरूले स्थानीय तहहरूसँग समन्वय गरी PADS ढाँचा अनुरूप वार्षिक योजनाहरू प्रस्ताव गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । VHLSEC ले स्थानीय स्तरका योजनाहरू सङ्कलन समेत गर्नेछ ।

६.५.१.१६ मत्स्य विकास केन्द्र, कैलाली

२५४. मत्स्य विकास केन्द्र कैलालीले प्रदेशका विभिन्न पारिस्थितिकिय क्षेत्र (इकोलोजिकल जोन) का मत्स्य व्यवसायीहरूको फ्राइ र भुराहरूको माग सम्बोधन गर्नेछ । केन्द्रले PADS अन्तर्गत मत्स्य विकास क्षेत्रमा प्राविधिक क्षमता र पहुँच बढाउनेछ ।

६.५.१.१७ प्रादेशिक सहकारी महासंघ

२५५. सहकारीहरूलाई PADS कार्यान्वयनका लागि प्रमुख सरोकारवालाहरू मध्ये एक महत्वपूर्ण सरोकारवालाको रूपमा मान्यता दिएको छ । प्रादेशिक सहकारी महासंघ (पीएफसी) को प्रतिवद्धता यस मार्फत कृषि व्यवसाय अभिवृद्धि र कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्न सहयोग र सहकार्य सुनिश्चित गर्नु हुनेछ । PFC ले PADSCC सँग सहकार्य गर्नेछ र कृषि अनुदान वितरण एवं प्रविधिको प्रसारणमा पनि सहजीकरण गर्नेछ ।

६.५.१.१८ जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ

२५६. जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ (DCCI) ले नीति तथा कार्यक्रम प्रोत्साहन मार्फत निजी क्षेत्रलाई कृषि व्यवसाय, कृषि-उद्योग र NTFPs/MAPs मा उत्प्रेरित गर्ने प्रतिवद्धता गर्नेछ । प्रदेश सरकारले निजी क्षेत्रलाई उत्प्रेरित गर्न र कृषि क्षेत्रमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न सक्षम वातावरण सिर्जना गर्नेछ ।

६.५.१.१९ विकास साझेदारहरू

२५७. प्रदेशमा कृषि क्षेत्रमा काम गरिरहेका विकास साझेदारहरूले PADS ढाँचा अनुरूप PADSISU सँगको समन्वयमा आफ्नो कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नेछन् । MoLMAC को मन्त्रीको अध्यक्षतामा एक संयुक्त क्षेत्र समीक्षा (JSR) संयन्त्र स्थापना गरिनेछ । यस संयन्त्र मार्फत सरकारी र विकास साझेदारका कार्यक्रम र बजेट वार्षिक रूपमा समीक्षा गरि आगामी आर्थिक वर्षको लागि प्रस्ताव गरिनेछ । PADSCC ले प्रदेशका विकास साझेदारका लागि एकद्वार नीति सुनिश्चित गर्नेछ ।

६.५.१.२० प्रयोगशाला र स्रोत केन्द्रहरू

२५८. प्रदेशको कञ्चनपुरमा बाली संरक्षण प्रयोगशाला, माटो तथा मल परीक्षण प्रयोगशाला, र बीउबिजन प्रयोगशाला रहेका छन् भने बैतडीमा सुख्खा फलफूल विकास केन्द्र र डडेल्धुरामा तरकारी जर्मप्लाज्म संवर्धन तथा बीउ विकास केन्द्र रहेका छन् । यस बाहेक प्रदेशमा MoLMAC अन्तर्गत पशुरोग निदान प्रयोगशाला, क्वारेन्टाइन कार्यालय र खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण प्रयोगशालाहरू पनि स्थापना भएका छन् । यी सबै प्रयोगशालाहरू र स्रोत केन्द्रहरू MoLMAC को अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत रहेका छन् । PADS कार्यान्वयनको लागि तिनीहरूको प्रतिवद्धता PADS को कार्यक्षेत्रको आधारमा MoLMAC मार्फत नियमन हुनेछ ।

७ अनुगमन, मूल्याङ्कन र समिक्षा ढाँचा (फ्रेमवर्क)

७.१ परिचय

२५९. दुरदृष्टि, परिणाम, प्रतिफल र कृयाकलापहरू सबै PADS का अभिन्न अंगहरू हुन् । सामान्यतया दुरदृष्टि र प्रभावहरूको प्रगति मुल्यांकन गर्न विभिन्न स्तरहरूमा विभिन्न सूचकहरू प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी परिणामको लक्ष्य र सूचकहरू मार्फत प्रगति मुल्यांकन गरिन्छ । यस अध्यायमा प्रतिफलका अनुगमनका सूचकहरूबारे उल्लेख गरिनेछ ।

२६०. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन PADS को मुख्य पक्षहरू मध्ये एक हो जसले योजनाहरूको प्रगति परीक्षण गर्न र कृयाकलापहरूको कार्य सम्पादन सुधार गर्न रणनीतिक निर्णयहरू लिन मद्दत गर्ने तथ्यांक र जानकारी समेत उपलब्ध गराउँछ । PADS को प्रारम्भमा प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा अनुगमन र मूल्याङ्कन योजनाको विशेष प्रणाली विकास गरिनेछ । सबै तहका संस्थाहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन क्षमता सुदृढ गरिनेछ ।

७.२ PADS को अनुगमन, मूल्याङ्कन र समिक्षा

२६१. PADS को नियमित, व्यावसायिक र सहभागितामूलक आधारमा अनुगमन गरिनुपर्दछ । PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाईले MoLMAC, निर्देशनालय, जिल्ला र स्थानीय तह स्तरमा अनुगमन ईकाईहरूको क्षमता निर्माणमा सहयोग गर्दछ । PADSISU ले प्रादेशिक मन्त्रालय स्तर (MoLMAC) मा अनुगमन संयन्त्रको विकास र नियमन गर्नेछ । साथै वार्षिक कार्यसम्पादन अनुगमन PADSCC मा समीक्षा गरिनेछ । वार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र PPPC मा पेस हुनेछ ।

२६२. PADSISU अन्तर्गत PADS योजना र अनुगमन ईकाईले PADS कार्यान्वयनको सुनिश्चित गर्न नियमित नीति अनुगमनक गर्दछ । PADS कार्यक्रमहरूको लक्ष्य र डिजाइन गरिएको अनुगमन ढाँचा अनुसार परिणाम र प्रभावका साथै उत्पादन सामाग्री र प्रतिफलको सन्दर्भमा समेत अनुगमन गरिनेछ । अनुगमन प्रतिवेदनलाई नेपाली र अंग्रेजी दुवै भाषामा उपलब्ध गराइनेछ र प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहमा समीक्षा गरिनेछ । मन्त्रालय स्तरमा MoLMAC ले अनुगमन ढाँचा र क्षमता अभिवृद्धिको जानकारी दिन सहजीकरण गर्नेछ ।

२६३. कृषि विकास रणनीति को संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा (Agriculture Development Strategy [ADS] Joint Sector Review [JSR]) कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयले विकास साझेदारसँग संयुक्त रूपमा विकास गरिएको कृषि क्षेत्रको संस्थागत व्यवस्था उन्नत चरणमा छ । MoLMAC को नेतृत्वमा विकास साझेदार र कृषि विकासमा संलग्न अन्य सरोकारवालाहरूले संयुक्त रूपमा JSR अवलम्बन गर्ने हुँदा यसबाट विश्वसनीय आधार बन्न सक्ने र यस क्षेत्रको कार्य सम्पादन र संयुक्त रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सूचनाको स्रोतको रूपमा समेत काम गर्नेछ । यसबाट विभिन्न मुद्दाहरूमा सरोकारवालाहरूको जवाफदेहिता जाँच गर्दै प्रदेश र राष्ट्रिय स्तरहरू बीच क्षेत्रगत विकासका पहलहरूलाई पारस्परिक

रूपमा सहयोग गरि व्यवहारिक समाधान खोज्न सकिन्छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशले यस प्रदेशको कृषि क्षेत्रको विकासमा सहयोग गर्ने विकास साझेदार र अन्य सरोकारवालाहरूसँग MoLMAC को नेतृत्वमा JSR संयन्त्र अवलम्बन गर्नेछ र यो राष्ट्रिय JSR को बलियो अंग (strong part) र योगदानकर्ता समेत बनेछ ।

७.३ अनुगमन दुरदृष्टि, परिणाम, र प्रतिफलहरू

२६४. PADS दुरदृष्टि र यसका लक्ष्यहरू तालिका १९ मा प्रतिविम्बित भएको छ । यसका सूचकहरू तालिका १८ मा दिईएको छ र प्रतिफलका लागि प्रारम्भिक सूचकहरू तालिका २६ देखि तालिका २९ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २६. परिणाम १ का लागि प्रतिफल सूचकहरू - मागमा आधारित कृषि प्रविधिहरू उत्पादन र प्रसार

सि.नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	अनुगमन सूचकहरू (Monitoring Indicators)
१.१	किसान र कृषि उद्यमहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली विकास	<ul style="list-style-type: none"> अनुसन्धान सम्बन्धि नीति र निर्देशनहरूको विकास । बाह्य फार्म सेक्टरको स्थापना । शैक्षिक संस्थाहरूको सहकार्यमा शिक्षा-प्रसार-अनुसन्धान मोडेल साइटहरूको स्थापना । पारिस्थितिकिय क्षेत्रहरूमा आधारित NARC स्टेशनहरू विस्तार ।
१.२	बीउ/बिरुवा, नस्ल, दाना र माछाको फ्राइ र भुराहरूका लागि पारिस्थितिकिय अनुरूप स्रोत केन्द्रहरू निजी क्षेत्र, सहकारी र कृषि व्यवसायीहरू संलग्न गरी स्थापना	<ul style="list-style-type: none"> बीउ र बिरुवाको लागि स्रोत केन्द्र स्थापना । नस्लका लागि स्रोत केन्द्रको स्थापना । दानाका लागि स्रोत केन्द्रको स्थापना । फ्राइ र भुराहरूको लागि स्रोत केन्द्र स्थापना । स्रोत केन्द्रमा निजी क्षेत्र/सहकारीको संलग्नता ।
१.३	सहभागितामूलक प्रविधि विकास	<ul style="list-style-type: none"> विकसित, प्रसारित र अवलम्बन गरिएका प्रविधिहरूको सङ्ख्या । प्रजनक बीउ, आधार बीउ, र प्रमाणित बीउ उत्पादन । सामुदायिक बीउ बैंक स्थापना । बाली तथा पशुपंक्षीको आनुवंसिक स्रोत केन्द्र स्थापना ।
१.४	स्रोत र क्षमता निर्माणमा पर्याप्त लगानी मार्फत बीउ दुरदृष्टि २०१३-२०२५ लगायत बिध्यमान बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन	<ul style="list-style-type: none"> बीउ नीति र बीउ दुरदृष्टि २०१३-२०२५ को कार्यान्वयन । दर्ता नगरिएका बीउको अनौपचारिक आयातमा प्रतिबन्ध लगाउन क्वारेन्टाइन प्रणालीको प्रभावकारिता ।
१.५	किसानमैत्री कृषि मेसिनरी तथा औजारको विकास र उपलब्धता सुनिश्चितता	<ul style="list-style-type: none"> महिलाहरूको कार्यबोझ कम गर्ने मेसिनरी र उपकरणहरूको प्रयोग । उपकरण, मेसिनरी र औजारहरूमा ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था । यान्त्रिकीकरण र माग बढाउनमा जागरूकता वृद्धि ।

सि.नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	अनुगमन सूचकहरू (Monitoring Indicators)
		<ul style="list-style-type: none"> किसान र प्राथमिक उत्पादकहरूको हितमा कर र शुल्कमा लचिलो नीति लागू गर्ने।
१.६	गैर परम्परागत सिँचाइ प्रणालीको पर्याप्त व्यवस्था	<ul style="list-style-type: none"> सिँचाइयोग्य जमिनको क्षेत्रफलमा वृद्धि। पानीको रिचार्ज, रिटेन्सन र पुनः प्रयोग। गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रणाली प्रयोग गर्ने किसानहरूको सङ्ख्या। गैर-परम्परागत सिँचाई प्रविधि अन्तर्गतको क्षेत्रफल।
१.७	विभिन्न सरोकारवालाहरूबीच सहकार्य र साझेदारी प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> संयुक्त योजना र कार्यान्वयन। संयुक्त क्षेत्र समीक्षा बैठक। MoLMAC, AKC/VHLSEC र स्थानीय तहहरू बीच सूचना आदान-प्रदानको आवृत्ति (communication frequency)।
१.८	अनुसन्धान र विस्तारमा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> AKC, VHLSEC, M/RM मा प्रशिक्षार्थीहरूको संख्या प्रशिक्षित OVOT को उपलब्धता। तालिम प्राप्त LRPs को संख्या।
१.९	प्रविधिहरू हस्तान्तरण र ग्रहण (adoption) प्रवर्द्धन तथा विस्तार	<ul style="list-style-type: none"> किटहरू (कृषि र पशुपंक्षी) प्राप्त गर्ने लाभग्राहीको सङ्ख्या। प्रभावकारी बहुलवादी प्रसार सेवाहरू। फार्महरूमा अपनाइएका नवीनतम प्रविधिहरू। माटो परीक्षण अभियान। प्रविधिहरू प्रवाहका लागि संचार माध्यम परिचालन।
१.१०	स्रोत संरक्षण प्रविधि (RCT) को प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> मेसिनरीहरूको सञ्चालन र मर्मतका लागि अपरेटरहरू विकास। स्थानीय प्रविधि प्रवर्द्धन। रासायनिक तथा जैविक मलको सन्तुलित प्रयोग। RCT अन्तर्गतको क्षेत्रफल।
१.११	NTFPs र कृषि-वनको लागि उपयुक्त प्रविधिको विकास र वढावा (scale up)	<ul style="list-style-type: none"> NTFPs उत्पादन अभ्यास प्याकेज को प्रयोग। प्रदर्शन साइटहरू विकास। NTFPs को संख्या र खेती गरिएको क्षेत्रफल।
१.१२	जलवायु अनुकूलन / समानुकूलन प्रविधिहरू विकास र अबलम्बन	<ul style="list-style-type: none"> तनाव (stress) सहन सक्ने नस्ल र प्रजातिहरूको प्रयोग। Real time मौसम डाटा प्राप्त गर्ने स्टेशनहरू। जलवायु सिर्जित जोखिम सम्बन्धि अभियान आयोजना। मौसम पूर्वानुमान प्रणालीको विकास।

तालिका २७. परिणाम २ को लागि प्रतिफल सूचकहरू- उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि

सि. नं	प्रतिफलहरू (Outputs)	अनुगमन सूचकहरू (Monitoring Indicators)
२.१	प्राथमिकता बाली/वस्तु/नस्ल पहिचान	<ul style="list-style-type: none"> बाली/वस्तुहरूको क्षेत्र/क्लस्टर पहिचान प्राथमिकताका बालीका बारेमा सचेतना उत्पादन योजनाको विकास
२.२	उपयुक्त भूमि एकीकरण दृष्टिकोण अवलम्बन	<ul style="list-style-type: none"> भूमि एकीकरण अवलम्बन (संख्या) जग्गा भाडा प्रणालीको विस्तार Land pooling/crop pooling प्रणालीको प्रयोग
२.३	कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरण	<ul style="list-style-type: none"> किसानलाई गुणस्तरीय र समयमै बीउको उपलब्धता बाली संरक्षण र बीउको लागि प्रयोगशाला स्थापना ऋण र बीमामा पहुँच निजी क्षेत्रको संलग्नता
२.४	कृषि व्यवसायीकरणको लागि करार व्यवस्थाको विकास र कार्यान्वयन	<ul style="list-style-type: none"> करार खेती ऐन र नियमहरू लागू गर्ने करार खेतीमा संलग्न किसानहरू जग्गा भाडामा लिने खेतीको विस्तार
२.५	सिँचाइ क्षेत्र विस्तार र वर्षभरि सिँचाइ उपलब्धता सुनिश्चितता	<ul style="list-style-type: none"> सिँचाइयोग्य जमिनको क्षेत्रफलमा वृद्धि बिध्यमान सिँचाई प्रणालीको मर्मतसम्भार पानीको रिचार्ज, रिटेन्सन र पुनः प्रयोग परम्परागत सिँचाइ प्रणाली प्रयोग गर्ने किसानहरू
२.६	कृषि बजार जानकारी र सूचना प्रविधि सेवा प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> डिजिटाइज्ड बजार सूचना प्रणाली उपयोग आईसीटी उपजहरूको सञ्चालन FM रेडियो मार्फत सूचना सञ्चार
२.७	सक्रिय श्रमशक्तिको बसाइँसराइ कम गर्न सक्षम वातावरण निर्माण	<ul style="list-style-type: none"> युवा मैत्री कृषि व्यवसाय प्याकेजहरूको प्रयोग वित्त र बीमामा पहुँच प्राविधिक ज्ञानका लागि कृषकहरूलाई तालिम किसान-मैत्री बजार
२.८	स्थानीय तथा स्वदेशी बाली वस्तुको मूल्य स्थानीय प्रविधि/प्रथामा सुधार	<ul style="list-style-type: none"> बाली बीउ बैंक स्थापना पशुधन आनुवंशिक केन्द्रहरूको स्थापना स्थानीय बाली र नस्ल सुधार कृषि-पर्यटनसँग बाली/नस्लीको आवद्धता
२.९.	विशिष्ट वस्तुहरूका लागि प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य श्रृंखलाहरू स्थापना (जस्तै राईस मिल मोडेल)	<ul style="list-style-type: none"> मूल्य शृंखलाहरूको प्राथमिकता समूहको विकास मूल्य श्रृंखला सरोकारवालाहरूको क्षमता विकास मूल्य श्रृंखला विकासको लागि उत्पादन साधनहरूको उपलब्धता मूल्य श्रृंखला सरोकारवालाहरूबीच कार्यगत सम्बन्ध

सि. नं	प्रतिफलहरू (Outputs)	अनुगमन सूचकहरू (Monitoring Indicators)
२.१०	कृषि सडक र विद्युतीकरण सञ्जाल विस्तार	<ul style="list-style-type: none"> खेती गरिएको क्लस्टर/जोनहरूसँग जोडिने सडक सञ्जाल विकास स्थानीय तह, MoPIT र NEA सँग समन्वय कृषि क्लस्टर/जोनहरूमा बिजुलीको उपलब्धता
२.११	प्रदेशभर माटोको उर्वरता नक्साहरू प्रयोग र अर्थतन्त्रको स्तर हासिल गर्न ऋप जोनिङको सुरुवात	<ul style="list-style-type: none"> माटोको उर्वरता नक्साको तयारी र प्रयोग बाली/वस्तु जोनको स्थापना
२.१२	स्थानीय रूपमा उपलब्ध दाना सामग्री, डालेघाँस र घाँसेबाली प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> स्थानीय स्तरमा उपलब्ध पोषक तत्वको प्रयोग स्थानीय डालेघाँस र घाँस बालीको प्रवर्द्धन गाईवस्तु पाल्ने कृषकहरूका लागि खर्कहरूको उपलब्धता
२.१३	जुनोटिक लगायत अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूको रोकथाम र नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउने	<ul style="list-style-type: none"> पशु स्वास्थ्य सेवाका लागि जुनोटिक तथा अन्य रोगहरूको अनुसन्धान/स्रोत केन्द्रको स्थापना गुणस्तरीय पशु स्वास्थ्यका लागि सुसज्जित प्रयोगशालाको उपलब्धता रोग निदानका लागि सुसज्जित प्रयोगशालाहरू
२.१४	बजार पूर्वाधार र भण्डारण सुविधा एवं बजार संजाल विकास र न्यूनतम समर्थन मूल्य संस्थागत गर्ने	<ul style="list-style-type: none"> शित भण्डार र कोल्ड चेन सहितको गोदाम/भण्डार सुविधाको स्थापना बजार पूर्वाधार निर्माण हाट बजार स्थापना र MSP को उपयोग बजार सूचना प्रणालीको उपयोग Flush सिजनमा दूधको मूल्य अभिवृद्धि
२.१५	खाद्य उत्पादनहरूको स्वच्छता र गुणस्तर सुनिश्चितता	<ul style="list-style-type: none"> मासु परीक्षण ऐन २०५५ को कार्यान्वयन आधुनिक वधशालाको स्थापना प्रभावकारी क्वारेन्टाइन उपायको उपयोग खाद्य स्वच्छता र गुणस्तरको लागि नियमन
२.१६	हैसियत बिग्रीएको जग्गाको पुनर्स्थापना तथा सुधार गरी कृषि-वनको लागि उपयोग	<ul style="list-style-type: none"> पुनर्स्थापना/सुधारिएको भूमिको क्षेत्रफल कृषि-वन अन्तर्गतको क्षेत्रफल
२.१७	MAPs/NTFPs खेती, प्रशोधन र व्यापार एवं संस्थागत सुधार	<ul style="list-style-type: none"> MAPs/NTFPs व्यवसायमा संलग्न सहकारी र कृषक समूह प्रशोधन प्लान्टहरू स्थापना र सञ्चालन व्यापारीहरूसँग सम्बन्ध स्थापना

तालिका २८. परिणाम ३ को लागि प्रतिफल सुचकहरू- खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार

सि.नं	प्रतिफलहरू (Outputs)	अनुगमन सुचकहरू (Monitoring Indicators)
३.१	उत्पादन र खाद्य व्यापार बढाएर खाद्यान्नमा भौतिक पहुँच सुधार	<ul style="list-style-type: none"> खाद्य उत्पादकत्व र उत्पादनमा वृद्धि खाद्यान्न भण्डारण सुविधाको विकास सडक सम्पर्क विस्तार र सुधार
३.२	पौष्टिक र विविध खाद्य उपभोग प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> घरबारी बगैँचा (करेसाबारी) स्थापना महिलामैत्री खाद्य प्रशोधन प्रविधिहरू उपयोग कमजोर समुदायका लागि सामाजिक सुरक्षा योजनाहरू कार्यान्वयन
३.३	आकस्मिक आवश्यकताहरूको लागि खाद्यान्नको बफरस्टक (मौज्जात) राख्ने	<ul style="list-style-type: none"> गोदाम/भण्डार सुविधाहरूको विकास स्थानीय उत्पादनमा वृद्धि स्थानीय तहहरूसँग समन्वय
३.४	विविध खाद्यान्नको पोषण मूल्य बारे सचेतना सिर्जना	<ul style="list-style-type: none"> पोषण सचेतना अभियान विद्यालय शिक्षामा पोषण सम्बन्धि विषय पाठ्यक्रममा समावेश स्थानीय खाद्य पदार्थको मूल्य अभिवृद्धि
३.५.	स्थानीय वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धिको लागि महिलामैत्री खाद्य प्रशोधन मेसिनरी र उपकरणहरूमा पहुँच सुनिश्चितता	<ul style="list-style-type: none"> घरायसी स्तर, समुदाय र स्थानीय तहमा खाद्य प्रशोधनका लागि महिलामैत्री मेसिनरी र उपकरणको उपलब्धता खाद्य प्रशोधनमा महिलाको क्षमता अभिवृद्धि
३.६	खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर प्रवर्द्धन उपायहरू अपनाउने	<ul style="list-style-type: none"> खाद्य स्वच्छता नियमहरूको अवलम्बन खाद्य स्वच्छता समीक्षा अभियान/कार्यशाला तथा बैठकहरू

तालिका २९. परिणाम ३ को लागि प्रतिफल सूचकहरू - सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार

सि.नं	प्रतिफल (Outputs)	अनुगमन सुचकहरू (Monitoring Indicators)
४.१	तीन तहका सरकारहरूको स्पष्ट TOR सहितको संयन्त्र स्थापना	<ul style="list-style-type: none"> प्रदेशदेखि स्थानीय तहसम्म कृषि तथा पशुपालन संस्थाहरूको पुनर्संरचना निर्देशनालयहरू, AKC/VHLSEC र स्थानीय तहहरूका कार्यालयहरूका लागि निर्दिष्ट गरिएको TOR स्थानीय तहसँग समन्वय गर्ने संयन्त्र
४.२	विभिन्न तहमा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने सार्वजनिक संस्थाहरू बीचको तालमेल वृद्धि	<ul style="list-style-type: none"> संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सरकारबीचको संयुक्त योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन नीति र योजनाहरूको अनुपालन (compliance) स्रोतहरूको दोहोरोपन रोक्ने
४.३	विभिन्न तहका संस्थाहरूबीच एकीकृत कृषि विकास योजना तर्जुमा	<ul style="list-style-type: none"> योजनामा स्थानीय तहको आवश्यकतालाई प्रतिबिम्बित गर्ने PADS ढाँचामा स्थानीय स्तरको योजना तर्जुमा स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने MoLMAC र जिल्लाहरू बीचको संयुक्त योजना तर्जुमा
४.४	लक्षित अनुदान/सहयोग योजना लागू गरी पारदर्शी अनुदान वितरण संयन्त्रको विकास	<ul style="list-style-type: none"> अनुदानको दोहोरोपन र गैर-अनुपालन (non-compliance) हटाउने अनुदान नीतिहरूमा सुसंगतता (harmonization) विकास अनुदान वितरणमा पारदर्शिता
४.५	निजी क्षेत्रको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चितता	<ul style="list-style-type: none"> प्रोत्साहन प्याकेजको निष्पक्ष रूपमा प्रयोग कृषि व्यवसाय/मूल्य श्रृंखलामा निजी क्षेत्रको संलग्नता एग्रोभेट, निजी फार्म, FNCCI/DCCI बीच समन्वय
४.६	पहुँचयोग्य र लागत-प्रभावी कृषि सामग्री र सेवाहरूको सुनिश्चितता/उपलब्धता	<ul style="list-style-type: none"> प्रक्रिया सरलीकरण मार्फत वित्त र बीमामा सहज पहुँच MOMLAC, निर्देशनालय, AKC, VHLSEC र स्थानीय स्तरहरूमा सूचना डेस्क स्थापना मिडिया परिचालन
४.७	सहकारीलाई सुदृढ गरी सक्षम बनाउने	<ul style="list-style-type: none"> सहकारीको क्षमता अभिवृद्धि कृषि व्यवसाय मूल्य श्रृंखलामा सहकारीहरूको संलग्नता सहकारीसँग मानव संसाधन, कृषि पशु चिकित्सक, ICT को उपलब्धता सहकारी मार्फत अनुदान वितरण संयन्त्र स्थापना
४.८	वित्तीय सेवामा सहज र किफायती पहुँच सुधार र सुनिश्चितता	<ul style="list-style-type: none"> कृषि ऋण र बीमामा सहज पहुँच ऋण र बीमा प्राप्तिमा अव्यवहारिक आवश्यकता (impractical requirement) हटाउने
४.९	CBOs/NGOs, कृषक समूह, वस्तुगत संस्था र विकास साझेदारहरूको सामंजस्यपूर्ण परिचालन	<ul style="list-style-type: none"> CBOs र NGOs बीच कार्यान्वयनयोग्य कृषि गठबन्धन विकास विकास साझेदारहरूको लागि एक द्वार नीतिको अवलम्बन FGs र CFUGs-आधारभूत सेवाहरूको लागि क्षमता विकास FGs, CFUGs, युवा क्लबहरूको परिचालन
४.१०	प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली अवलम्बन	<ul style="list-style-type: none"> M&E सफ्टवेयर/प्रणालीको सिर्जना प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीय तहमा M&E क्षमता विकास

सि.नं	प्रतिफल (Outputs)	अनुगमन सुचकहरू (Monitoring Indicators)
		<ul style="list-style-type: none"> क्लस्टर/जोन स्तरमा सहभागितामुलक अनुगमन तथा मुल्यांकन पद्धती विकास र उपयोग आवधिक सार्वजनिक सुनुवाई र लेखा परीक्षण
४.११	कृषि डाटाबेस सुधार / स्थापना	<ul style="list-style-type: none"> वेबमा आधारित कृषि डाटाबेस स्थापना नियमित समीक्षा र डाटाबेस अद्यावधिक प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीय तहको योजना तर्जुमामा डाटाबेसको उपयोग
४.१२	कृषिका कार्यहरूमा लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिकोण अपनाउने	<ul style="list-style-type: none"> GESI आधारित डाटाबेस प्रणाली स्थापना नीति निर्माण, योजना, अनुगमन र मूल्याङ्कनमा महिला र उत्पीडित समूहको संलग्नता
४.१३	नीतिगत प्रतिवद्धताको विश्वसनीयता कायम एवं प्रवर्द्धन	<ul style="list-style-type: none"> नीति र निर्देशनमा समन्वय प्रदेशभर PADS को प्रसार PADS कार्यान्वयन संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि PADS ढाँचाभित्र स्थानीय योजना तर्जुमा
४.१४	मानव संसाधनको आवश्यकताहरू मूल्याङ्कन/पुनरावलोकन	<ul style="list-style-type: none"> MOMLAC/AKC/VHLSEC, फार्म/केन्द्र र स्थानीय स्तरमा पदहरूको पदपूर्ति अतिरिक्त HR/विशेषज्ञहरूको पद सिर्जना मानव संसाधन र LRPs को सीप विकास

द योजना र बजेट

द.१ कार्यक्रम लागत

२६५. शीर्षक ६.५ मा प्रतिविम्बित भए अनुरूप २०७९/८० देखि २०९३/९४ सम्म १५ वर्षको अवधिको लागि PADS लगानी योजना बनाईएको छ । PADS मा प्रतिविम्बित कृषाकलापहरूको लागि कुल रु १७६३४८.९ मिलियन प्रक्षेपण गरिएको छ । यो रकम सबै निर्धारित प्रतिफल र कृषाकलापहरू कार्यान्वयन गर्न पर्याप्त हुने अनुमान गरिएको छ । समूहमा आवद्ध प्रत्येक प्रतिफलको परिणामको लागि लाग्ने लागत मूल्याङ्कन गरिएको छ । लागतहरू प्रचलित मूल्यमा आधारित छन् । सार्वजनिक क्षेत्र (संघिय र प्रदेश) बाहेक, किसान, सहकारी, निजी क्षेत्र र स्थानीय तहहरूले लागतमा योगदान पुऱ्याएका छन्, जुन मुख्यतया तल्लो तहबाट (bottom-up) र हिस्सा लिने (shared) आधारमा अनुमान गरिएको छ ।

२६६. बजेटलाई चारवटा परिणाम र तिनको आ-आफ्नो प्रतिफलमा बाँडफाँड गरिएको छ । प्रत्येक प्रतिफलहरू तिनीहरूको दायरा र स्रोत आवश्यकताको आधार एवं विद्यमान बजार अवस्थालाई विचार गरि बजेट अनुमान गरिएको छ । यो अनुमान PMAMP र अन्य प्रचलित परियोजनाहरूको अनुमानसँगै नेपाल भित्रका प्रमाणहरूमा आधारित छ । प्रत्येक प्रतिफलको परिणाम अन्तर्गत लागतको विवरण निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ:

द.१.१ योजना र बजेट- परिणाम १: मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार

तालिका ३०. विस्तृत बजेट, परिणाम १- मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार (बजेट रु दश लाखमा)

सि.नं	प्रतिफल सुचकहरु	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
१.१	किसान र कृषि उद्यमहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली विकास	७१.३	११८.६	१०१.६	११६.४	४५.९	४५३.८	१,५५१.८	२,००५.६
१.२	बीउ/बिरुवा, नस्ल, दाना र माछाका फ्राइ र भुराहरूका लागि पारिस्थितिकियमा आधारित स्रोत केन्द्रहरू निजी क्षेत्र, सहकारी र कृषि व्यवसायीहरू संलग्न गरी स्थापना	२१०.०	४६.४	७०.१	३०.८	४५.७	४०२.९	१,९०२.१	२,३०५.१
१.३	सहभागितामूलक प्रविधि विकास	८९.५	८०.५	८२.०	८३.५	८५.१	४२०.६	१,४२७.५	१,८४८.१
१.४	स्रोत र क्षमता निर्माणमा पर्याप्त लगानी मार्फत बीउ दुरदृष्टि २०१३-२०२५ लगायत विद्यमान बीउ नीतिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन	५२.६	३९.९	३२.९	३२.१	२२.६	१७७.०	१,३६०.४	१,५३७.४
१.५	किसानमैत्री कृषि मेसिनरी तथा औजारको विकास र उपलब्धता सुनिश्चितता	८४.५	८४.५	८४.५	८४.५	८४.५	२९०.३	१,१७६.३	१,४६६.६
१.६	गैर परम्परागत सिँचाइ प्रणालीको पर्याप्त व्यवस्था	४५.०	६३.०	६४.०	१९.०	१.०	१९२.०	२३६.७	४२८.७

सि.नं	प्रतिफल सुचकहरु	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
१.७	विभिन्न सरोकारवालाहरुबीच सहकार्य र साझेदारी प्रवर्द्धन	२४.०	२४.०	२४.०	२४.०	२४.०	१२०.०	४२०.७	५४०.७
१.८	अनुसन्धान र विस्तारमा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि	५९.९	५९.९	५९.९	६०.१	५७.२	२९७.०	१०२९.१	१,३२६.१
१.९	प्रविधिहरु हस्तान्तरण र ग्रहण (adoption) प्रवर्द्धन तथा विस्तार	२१२.०	२२७.०	२२७.०	२१७.०	२१२.६	१०९५.६	३६०६.२	४,७०१.८
१.१०	स्रोत संरक्षण प्रविधि (RCT) को प्रवर्द्धन	७४.६	७५.१	७५.७	७६.३	७६.९	३७८.५	१२६०.५	१,६३९.०
१.११	NTFPs र कृषि-वनको लागि उपयुक्त प्रविधिको विकास र वढावा (scale up)	८.०	९.०	८.०	६.०	०.०	३१.०	१४९.०	१८०.०
१.१२	जलवायु अनुकूलन / समानुकूलन प्रविधिहरु विकास र अबलम्बन	४२.९	५०.९	५४.२	५१.८	५७.८	२५७.७	१,१३०.८	१,३८८.४
	जम्मा	९७४.३	८७८.८	८८३.८	८०१.५	७१३.३	४,११६.४	१५,२५१.१	१९,३६७.५

२६७. यस परिणाम अन्तर्गत १२ बटा प्रतिफलहरू छन् (तालिका ३०) । पहिलो पाँच वर्षमा योजनाबद्ध रूपमा १२ प्रतिफल प्राप्त गर्न जम्मा रु ४,११६.४ मिलियन र अर्को दश वर्षको लागि रु १५,२५१.१ मिलियन गरी सम्पूर्ण अवधिको लागि रु १९,३६७.५ मिलियन बजेट लाग्ने अनुमान गरिएको छ ।

२६८. कृषक मैत्री कृषि मेसिनरी तथा औजार र गैर परम्परागत सिँचाइ प्रविधि सम्बन्धि कृषकलापहरू समावेश गरिएको छ । तर सतह (परम्परागत सिँचाइ) सिँचाइ संरचनाका लागि बजेटको ठूलो हिस्सा परिणाम २ अन्तर्गत प्रक्षेपण गरिएको छ । अझ महत्त्वपूर्ण कुरा त बजेटले प्रविधि हस्तान्तरण र व्यापक अवलम्बनसँगै अनुसन्धान र विस्तार सेवाका लागि प्राविधिक क्षमतालाई प्राथमिकता दिएको छ ।

२६९. PADS मा स्रोत संरक्षणको प्रवर्द्धन, MAPs/NTFPs को लागि उपयुक्त प्रविधिको विकास र जलवायु समानुकुलन प्रविधिहरू बजेटका प्रमुख पक्षहरू हुन् । प्रत्येक परिणामको लागि अनुमानित बजेट तालिका २२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.१.२ योजना र बजेट- परिणाम २: उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि

२७०. PADS को कार्यान्वयनको क्रममा परिणाम २ प्राप्त गर्न चाहिने १७ प्रतिफलहरू समावेश छन् । योजनाबद्ध रूपमा १७ प्रतिफलहरू प्राप्त गर्न जम्मा रु १३२,१६२.२ मिलियन बजेट लाग्ने अनुमान छ । यसमध्ये पहिलो पाँच वर्षमा रु ३९,३२६ मिलियन खर्च हुनेछ भने त्यसपछिको दश वर्षको अवधिमा रु ९२८३६ मिलियन खर्च हुने अनुमान छ । प्रदेशको उत्पादकत्व र व्यापार बढाउन बजारमा प्रतिस्पर्धी हुने बाली, वस्तु र नस्लको पहिचानलाई बजेटले प्राथमिकतामा राखी रु ४६० बिनियोजन गरेको छ । भूमि एकीकरणका लागि रु १,४७३.२ मिलियन प्रस्ताव गरिएको छ ।

२७१. प्रदेशमा कृषिलाई व्यवसायिकरण गर्न लगानीको वातावरण सिर्जना गर्ने कुरा प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । करार खेती, भाडामा आधारित (लिजहोल्ड) खेती, वित्त र बीमामा सहज पहुँच मार्फत युवा उद्यमी र निजी क्षेत्रलाई कृषि व्यवसायतर्फ आकर्षित गर्न करिब रु ८४० मिलियन बजेट प्रक्षेपण गरेको छ । निजी क्षेत्रसँग साझा आधारमा कृषि व्यवसायिकरणका लागि करार व्यवस्थापन गर्न रु ६७५.९ मिलियन अनुमान गरिएको छ । त्यसैगरी सक्रिय श्रम शक्तिलाई प्रदेश भित्रै कृषि व्यवसायमा संलग्न गराई सक्षम वातावरण सिर्जना मार्फत बसाइँ सराइ कम गर्न रु १३,०५९ मिलियन बजेट बिनियोजन गरिएको छ । PADS ले स्थानीय प्रविधि र अभ्यासहरू सुधार गरि स्थानीय बाली र वस्तुहरूको मुल्य अभिवृद्धिलाई प्राथमिकता दिएको छ । यस प्रयोजनका लागि रु १०२९ मिलियन छुट्याइएको छ ।

२७२. सिँचाइ योग्य जमिनको विस्तार र वर्षभरी सिँचाइको उपलब्धतालाई बजेटमा व्यवस्था गरिएको छ । यसमा रिचार्ज पोखरी, रिटेन्सन र पुनः प्रयोग प्रणाली जस्ता कार्यक्रमहरू पनि समावेश गरी कुल रु २८,०४३ मिलियन बजेट विनियोजन गरिएको छ । बजेटमा रानी-जमरा-कुलरिया र महाकाली सिँचाइ आयोजना जस्ता सिँचाइ आयोजनाको लगानीको आवश्यकता पनि समावेश गरिएको छ ।
२७३. स्थानीय प्रविधि/अभ्यासलाई सुधार गरी स्थानीय तथा स्वदेशी बाली तथा वस्तुको संरक्षण, प्रवर्द्धन र मूल्य अभिवृद्धि लाई बजेटको प्राथमिकतामा राखिएको छ ।
२७४. विशिष्ट वस्तुहरूका लागि प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य श्रृंखला पद्धति (जस्तै, कैलालीमा MoLMAC द्वारा अभ्यास गरिएको राइस मिल मोडेल) स्थापना र विस्तार गरिनेछ । प्रतिफलले सबै उत्पादकहरू, प्रशोधनकर्ताहरू, उत्पादन सामग्री आपूर्तिकर्ताहरू र व्यापारीहरूको क्षमतालाई सुदृढ गर्नेछ । कृषि मूल्य श्रृंखलाका लागि कुल रु २३३९ मिलियन प्रस्ताव गरिएको छ ।
२७५. तलको तालिका ३१ मा प्रतिविम्बित भएजस्तै अन्य प्रतिफल र कार्यक्रमहरू बजेटले समेटेको छ ।
- क) कृषि सडक र विद्युतीकरण सञ्जाल विस्तार
 - ख) प्रदेशभरि माटोको उर्वरता नक्साको प्रयोग र बाली तथा वस्तुको जोनिङ गर्न
 - ग) स्थानीय दाना सामग्री, डालेघाँस र घांसेबाली प्रवर्द्धन
 - घ) जुनोटिक र अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूको रोकथाम र नियन्त्रण
 - ङ) बजार पूर्वाधार, प्रशोधन र भण्डारण सुविधाहरू र बजार संजाल विकास
 - च) गुणस्तरीय मासु लगायत खाद्य पदार्थको स्वच्छता र गुणस्तर
 - छ) हैसियत बिग्रीएको भूमिको पुनर्स्थापना/सुधार र कृषि-वनको लागि प्रयोग
 - ज) MAPs/NTFPs खेती, प्रशोधन र व्यापार

तालिका ३१. विस्तृत बजेट, परिणाम २. उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि (बजेट रु दश लाखमा)

सि.नं	प्रतिफल सुचकहरु (Output indicators)	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
२.१	प्राथमिकता बाली/वस्तु/नस्ल पहिचान	२१.६	२१.६	२१.६	२१.६	२१.६	१०८.०	३५२.४	४६०.४
२.२	उपयुक्त भूमि एकीकरण दृष्टिकोण अबलम्बन	७०.५	७०.०	७०.०	७०.०	७०.०	३५०.५	११२२.७	१४७३.२
२.३	कृषि व्यवसायीकरणका लागि सुधारिएको लगानी वातावरण	३४.६	५५.१	३५.१	३४.६	३६.६	१९६.१	६४३.७	८३९.८
२.४	कृषि व्यवसायिकरणको लागि करार व्यवस्थाको विकास र कार्यान्वयन	३०.०	३०.०	३०.०	३०.०	३०.०	१५०.०	५२५.९	६७५.९
२.५	सिँचाइ क्षेत्र विस्तार र वर्षभरि सिँचाइ उपलब्धता सुनिश्चितता	५,६१६.६	५,६१६.६	५,६१६.६	५,६१६.६	५,६१६.६	२८,०४३.०	५३,७८९.३	८१,८३२.३
२.६	कृषि बजार जानकारी र सूचना प्रविधि सेवा प्रवर्द्धन	१.९	०.९	०.०	०.०	०.०	२.८	७.०	९.८
२.७	सक्रिय श्रमशक्तिको बसाइँसराइ कम गर्न सक्षम वातावरण निर्माण	६०८.२	६०८.२	६०८.२	५२८.२	५२८.२	२,८८१.०	१०,१७७.८	१३,०५८.८
२.८	स्थानीय तथा स्वदेशी बाली वस्तुको मूल्य स्थानीय प्रविधि/प्रथामा सुधार	४.०	६३.५	६५.५	४३.५	३.५	१८०.०	८४९.१	१,०२९.१
२.९.	विशिष्ट वस्तुहरूका लागि प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य शृंखलाहरू स्थापना (जस्तै राईस मिल मोडेल)	१०२.५	११०.३	११८.०	९८.९	९९.७	५२९.४	१,८०९.९	२,३३९.३
२.१०	कृषि सडक र विद्युतीकरण सञ्जाल विस्तार	१,४५०.०	१,३२५.०	३२५.०	२००.०	२००.०	३,५००.०	१९,६९३.७	२३,१९३.७

सि.नं	प्रतिफल सुचकहरू (Output indicators)	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
२.११	प्रदेशभर माटोको उर्वरता नक्साहरू प्रयोग र अर्थतन्त्रको स्तर हासिल गर्न ऋप जोनिङको सुरुवात	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	०.८	१४.०	१८.०
२.१२	स्थानीय रूपमा उपलब्ध दाना सामग्री, डालेघाँस र घांसेवाली प्रवर्द्धन	४.५	४.५	४.५	४.५	४.५	२२.५	७८.९	१०१.४
२.१३	जुनोटिक लगायत अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूको रोकथाम र नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउने	५५.०	५४.०	२५.८	१७.३	१८.८	१६०.८	४५६.४	६१७.२
२.१४	बजार पूर्वाधार र भण्डारण सुविधा एवं बजार संजाल विकास र न्यूनतम समर्थन मूल्य संस्थागत गर्ने	४२.५	१२९.५	२२४.५	९१.५	११९.५	६०१.९	७६८.९	१,३७०.९
२.१५	खाद्य उत्पादनहरूको स्वच्छता र गुणस्तर सुनिश्चितता	४.८	८४.३	६९.३	६९.३	६९.३	२९४.७	२३५.५	५३०.२
२.१६	हैसियत विग्रिएको जग्गाको पुनर्स्थापना तथा सुधार गरी कृषि-वनको लागि उपयोग	३८१.६	४००.६	४२०.६	४४१.५	४६३.५	२,१०७.७	१,५९३.३	३,७०१.०
२.१७	MAPs/NTFPs खेती, प्रशोधन र व्यापार एवं संस्थागत सुधार	३५.८	३८.८	४०.८	४१.३	३६.८	१९३.४	७१७.८	९११.३
	जम्मा	८,४६४.९	८,६१३.६	७,६७६.२	७,३०९.५	७,३१९.४	३९,३२५.८	९२,८३६.४	१३२,१६२.२

८.१.३ योजना र बजेट- परिणाम ३: खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार

२७६. PADS ले प्रदेशको डरलाग्दो खाद्य र पोषण सुरक्षा स्थितिलाई सम्बोधन गर्न खाद्य र पोषण सुरक्षाका प्रमुख पक्षहरूलाई ध्यानमा राखेको छ । यो क्रस कटिङ परिणाम हो र प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा PADS को अन्य परिणामहरूको प्रतिफलहरूबाट समेत यो परिणाम प्राप्त गर्न सकिनेछ । PADS ले कृषि सडक, भण्डारण, गोदाम सुविधा आदि पूर्वाधारहरू एवं पौष्टिक र विविध खाद्य उपभोग, मूल्य अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू मार्फत फार्म भित्र र बाहिर रोजगारी सिर्जना गरी भौतिक पहुँच सहित छ वटा विशिष्ट प्रतिफलहरू मार्फत खाद्य र पोषण सुरक्षालाई सुधार गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।

२७७. उत्पादन र उत्पादकत्व बढाएर खाद्यान्नमा भौतिक पहुँच सुधार गर्न रु ३१८६ मिलियन प्रक्षेपण गरिएको छ । स्थानीय स्तरमा उत्पादित खाद्यान्न सहित विद्यालय दिवा खाजा कार्यक्रमलाई प्रवर्द्धन गर्न र प्रदेशभर करेसाबारी (किचेन गार्डेन) प्रवर्द्धन गर्न पनि बजेटले जोड दिएको छ । आकस्मिक आवश्यकताका लागि बीउ र खाद्यान्नको मौज्जात राख्न (बफरस्टक) रु २८१३ मिलियनको व्यवस्था गरिएको छ जसले मुख्य रूपमा प्रदेशका जोखिममा परेका समुदायहरूको आवश्यकता संबोधन गर्न योगदान पुऱ्याउनेछ ।

२७८. पोषण सचेतना अभियान (रु ७६ मिलियन), महिलामैत्री औजार र प्रविधि सहित खाद्य प्रशोधन संयन्त्र (रु १२४ मिलियन), र खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर प्रवर्द्धन (रु ८६ मिलियन) जस्ता कृष्याकलापहरू यस अन्तरगत प्रस्तावित (तालिका ३२) ।

तालिका ३२. विस्तृत बजेट, परिणाम ३ - खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार (बजेट रु दश लाखमा)

सि. नं	प्रतिफल सुचकहरू (Output Indicators)	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
३.१	उत्पादन र खाद्य व्यापार बढाएर खाद्यान्नमा भौतिक पहुँच सुधार	१०३.६	१३८.८	११४.२	१४९.९	१२५.९	६३२.५	२५५३.४	३१८५.९
३.२	पौष्टिक र विविध खाद्य उपभोग प्रवर्द्धन	२१६.०	२२६.८	२३८.१	२५०.०	२६२.५	११९३.५	२६४६.२	३८३९.८
३.३	आकस्मिक आवश्यकताहरूको लागि खाद्यान्नको बफरस्टक (मौज्जात) राख्ने	१०५.४	११०.५	११५.८	१२१.४	१२७.३	५८०.५	२२३२.४	२८१२.९
३.४	विविध खाद्यान्नको पोषण मूल्य बारे सचेतना सिर्जना	३.४	३.०	३.०	३.१	३.२	१५.७	६०.१	७५.८
३.५.	स्थानीय वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धिको लागि महिलामैत्री खाद्य प्रशोधन मेसिनरी र उपकरणहरूमा पहुँच सुनिश्चितता	४.२	५.०	५.२	५.४	५.६	२५.४	९८.७	१२४.१
३.६	खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर प्रवर्द्धन उपायहरू अपनाउने	३.५	३.६	३.७	३.७	३.८	१८.३	६७.०	८५.३
	जम्मा	४३६.१	४८७.६	४८०.१	५३३.७	५२८.५	२४८८.०	७६५७.९	१०१२३.९

८.१.४ योजना र बजेट- परिणाम ४: सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार

२७९. परिणाम ४ अन्तर्गत प्रतिफलहरू अन्तरगत संस्था र सुशासनलाई सुदृढ पार्ने कृष्याकलापहरू प्रस्ताव गरिएका छन् । प्रदेशमा संस्थाहरू भन्नाले कृषि विकास क्षेत्रमा संलग्न सार्वजनिक संस्थाहरू जस्तै MoLMAC, निर्देशनालयहरू, AKCs, VHLSECs, तालिम केन्द्रहरू, फार्म केन्द्रहरू र स्रोत केन्द्रहरू; र निजी क्षेत्र, किसान सँगठन र सहकारीहरू पर्दछन् । विभिन्न १४ प्रतिफलहरू मार्फत परिणाम हासिल गर्न जम्मा रु १४६९५.३ मिलियन बजेट प्रस्ताव गरिएको छ । कुल बजेटमा पहिलो पाँच वर्षको लागि ३२४७ मिलियन रुपैयाँ र बाँकी १० वर्षको अवधिका लागि ११४४९ मिलियन रुपैयाँ लाग्ने अनुमान गरिएको छ ।

२८०. प्रतिफलहरूका कृष्याकलापहरू प्रायः क्षमता विकास, समन्वय, कार्यशालाहरू जस्ता रहेका छन् । यस प्रदेशभरि प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्नका लागि तीन तहका सरकारहरूबीच स्पष्ट क्षेत्रगत शर्तहरू विकास गर्ने संयन्त्रलाई समेटिएको छ जसको लागि रु ३८ मिलियन प्रस्ताव गरिएको छ । यस परिणाम अन्तर्गत सरोकारवालाहरू बीचको बढ्दो सुसंगता (harmonization) अर्को प्रमुख प्रतिफल सूचक हो । प्रतिफलहरूका लागि जम्मा रु ११७२ मिलियन को योजना बनाईएको छ । योजनामा कृषि विकासको लागि एकीकृत योजना तर्जुमा गर्न रु १९४२ मिलियन बजेट व्यवस्था गरिएको छ । अनुदान वितरणको संयन्त्रलाई पारदर्शी बनाई सुदृढ गर्न रु २९ मिलियन बजेटको प्रस्ताव गरिएको छ ।

२८१. कृषि व्यवसाय क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सक्रिय संलग्नता र लागत प्रभावकारी कृषि सामग्री र सेवाहरूमा सहज पहुँचका लागि क्रमशः रु ५६ मिलियन र रु १८९ मिलियनको बजेट प्रस्ताव गरिएको छ ।

२८२. प्रदेशमा कृषि व्यवसायको विकासका लागि सहकारीको सुदृढीकरण तर्फ रु १९०४ मिलियन बजेट प्रस्तावित छ । बजेटले कृषि सहकारीको क्षमता अभिवृद्धि जस्तै व्यवसाय योजना तर्जुमा, प्रस्ताव लेखन, कर्मचारीको सीप विकास, कृषि क्षेत्रमा लगानी र सहकारी मार्फत सहूलियतपूर्ण ऋण/ब्याज मा तादाम्यता मिलाउने लक्ष्य राखेको छ ।

२८३. यस प्रदेशमा वैज्ञानिक योजना तर्जुमा र लगानी सुनिश्चित गर्न लैङ्गिक र समावेशी गतिशील कृषि डाटाबेसको स्थापना गर्न कार्यक्रमहरू प्रस्तावित छन् । कृषि डाटाबेस स्थापनाको लागि रु २४६९ मिलियन र प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि करिब रु १८४४ मिलियन प्रस्ताव गरिएको छ ।

२८४. कृषि कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिकोण समावेश गरिएको छ जसको लागि रु ६६३ मिलियन प्रस्तावित छ । प्रदेशमा कृषि क्षेत्रमा बलियो सुशासन सुनिश्चित गर्न नीतिगत प्रतिबद्धतामा सुसंगतता का लागि रु १५६५ मिलियन छुट्टयाईएको छ । त्यसैगरी रणनीतिले मानव संसाधन आवश्यकताको मूल्याङ्कन गरी सोही अनुसार प्रदेशमा रहेको प्राविधिक विज्ञ र कर्मचारीको अभावलाई पूर्ति गर्न रु ३५०२.४ मिलियन बजेट प्रस्ताव गरेको छ । बजेटले प्रस्तावित अतिरिक्त कर्मचारीहरूको चालु खर्चलाई समेत संवोधन गर्नेछ । बजेटको विवरण तल तालिका ३३ मा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका ३३. विस्तृत बजेट, परिणाम ४: सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार (बजेट रु दश लाखमा)

सि.नं	प्रतिफल सुचकहरू (Output Indicators)	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
४.१	तीन तहका सरकारहरूको स्पष्ट टीओआर सहितको संयन्त्र स्थापना	४.७	१.२	१.२	१.२	१.२	९.५	२८.४	३७.९
४.२	विभिन्न तहमा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने सार्वजनिक संस्थाहरू बीचको तालमेल वृद्धि	५२.०	५२.०	५२.०	५२.०	५२.०	२६०.०	९११.६	१,१७१.६
४.३	विभिन्न तहका संस्थाहरूबीच एकीकृत कृषि विकास योजना तर्जुमा	५३.०	५३.०	५३.०	५३.०	५३.०	२६५.०	९२९.२	१,१९४.२
४.४	लक्षित अनुदान/सहयोग योजना लागू गरी पारदर्शी अनुदान वितरण संयन्त्रको विकास	१.३	१.३	१.३	१.३	१.३	६.५	२२.८	२९.३
४.५	निजी क्षेत्रको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चितता	२.५	२.५	२.५	२.५	२.५	१२.५	४३.८	५६.३
४.६	पहुँचयोग्य र लागत-प्रभावी कृषि सामग्री र सेवाहरूको सुनिश्चितता/उपलब्धता	८.४	८.४	८.४	८.४	८.४	४२.०	१४७.३	१८९.३
४.७	सहकारीलाई सुदृढ गरी सक्षम बनाउने	७१.४	८५.८	८५.८	७१.४	८५.८	४००.२	१५०४.२	१,९०४.४
४.८	वित्तीय सेवामा सहज र किफायती पहुँच सुधार र सुनिश्चितता	०.५	०.५	०.५	०.५	०.५	२.५	८.८	११.३
४.९	CBOs/NGOs, कृषक समूह, वस्तुगत संस्था र विकास साझेदारहरूको सामंजस्यपूर्ण परिचालन	२.६	२.६	२.६	२.६	२.६	१३.०	४५.६	५८.६६
४.१०	प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली अवलम्बन	१११.७	१११.७	१११.७	१११.७	१११.७	५८५.५	१९१०.३	२,४६८.८
४.११	कृषि डाटाबेस सुधार / स्थापना	९५.०	८६.२	६८.६	६८.६	६८.६	३८७.०	१४५६.५	१,८४३.५
४.१२	कृषिका कार्यहरूमा लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिकोण अपनाउने	३०.५	३०.५	३०.५	३०.५	३०.५	१५२.५	५१०.४	६६२.९

सि.नं	प्रतिफल सुचकहरू (Output Indicators)	आव २०७९/८०	आव २०८०/८१	आव २०८१/८२	आव २०८२/८३	आव २०८३/८४	जम्मा लागत	पछिका १० वर्ष	१५ वर्षको लागत
४.१३	नीतिगत प्रतिवद्धताको विश्वसनीयता कायम एवं प्रवर्द्धन	७२.०	७२.०	७२.०	७२.०	७२.०	३६०.०	१,२०४.९	१,५६४.९
४.१४	मानव संसाधनको आवश्यकताहरू मूल्याङ्कन/पुनरावलोकन	१५५.९	१५५.४	१५५.४	१५५.४	१५५.४	७७७.५	२,७२४.९	३,५०२.४
	जम्मा	६६१.५	६६३.१	६४५.५	६३१.१	६४५.५	३,२४६.७	११,४४८.६	१४,६९५.३

८.२ वित्तिय स्रोतहरू

२८५. PADS कार्यान्वयन गर्न कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न सरोकारवालाहरू बीचको प्रभावकारी सहकार्य आवश्यक छ । बजेटको कुल ८४.७ प्रतिशत (वा रु १७६३४८.९ मिलियन) संघीय र प्रादेशिक सरकारबाट वित्तिय व्यवस्था हुने अपेक्षा गरिएको छ भने बाँकी १५.३ प्रतिशत निजी क्षेत्र, कृषक समुदाय, स्थानीय सरकार र सहकारी जस्ता अन्य सरोकारवालाहरूबाट आउने अपेक्षा गरिएको छ । प्रदेशमा स्थापना हुने एकद्वार प्रणाली मार्फत विकास साझेदारहरूको बजेट समेत खर्च हुने व्यवस्था गरिनेछ । सार्वजनिक-निजी-साझेदारी लगानी मार्फत निजी क्षेत्रले करिब ८.२% योगदान गर्नेछ, सहकारीको अंश १.१% रहनेछ भने स्थानिय तहको ३.६% र कृषक समुदायको २.४% योगदान रहनेछ जुन तालिका ३४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ३४. PADS को लागि वित्तिय स्रोतहरू (बजेट रु दश लाखमा)

वित्तिय स्रोतहरू	परिणाम:१	परिणाम:२	परिणाम:३	परिणाम:४	जम्मा बजेट (दश लाख)
	मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार	उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार एवं व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि	खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार	सुदृढ संस्थाहरू र सुशासनमा सुधार	
सार्वजनिक (संघ + प्रदेश)	१३,८६७.१	११५,३७७.६	७,६१४.३	१२,५०५.६	१४९,३६४.६
निजी क्षेत्र	३,०९८.८	९,९१२.२	१,४०२.१	०.०	१४,४१३.२
सहकारी क्षेत्र	५६१.७	७९३.०	११५.५	४९९.८	१,९७०.०
स्थानिय तह	१,३५५.७	२,६४३.२	७५३.८	१,६८९.८	६,४४२.५
कृषक समुदाय	४८४.२	३,४३६.२	२३८.१	०.०	४,१५८.५
जम्मा	१९,३६७.५	१३२,१६२.२	१०,१२३.९	१४,६९५.३	१७६,३४८.९
बजेटको हिस्सा					
सार्वजनिक (संघ + प्रदेश)	७१.६%	८७.३%	७५.२%	८५.१%	८४.७%
निजी क्षेत्र	१६.०%	७.५%	१३.८%	०.०%	८.२%
सहकारी क्षेत्र	२.९%	०.६%	१.१%	३.४%	१.१%
स्थानिय तह	७.०%	२.०%	७.४%	११.५%	३.६%
कृषक समुदाय	२.५%	२.६%	२.४%	०.०%	२.४%

९ PADS मार्गचित्र

२८६. PADS ले आगामी १५ वर्षको अवधिमा सुदूरपश्चिम प्रदेशको कृषि रूपान्तरणको लागि योजना बनाएको छ । यो एक लामो अवधि हो जसमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तनहरू निश्चित रूपमा हुनेछन् । PADS ले कृषि विकासको लागि एक रूपरेखा प्रदान गर्दछ जुन यस अवधिमा धेरै पटक सुधार र परिमार्जन गर्न आवश्यक समेत हुनेछ ।

२८७. अन्य धेरै यात्राहरूमा जस्तै, पहिलो चरण सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । PADS को यात्रा सफल हुनको लागि धेरै सर्तहरू पूरा गर्नुपर्छ जुन यस प्रकार छन् ।

- क) प्रदेश सरकारको प्रतिवद्धता
- ख) स्थानीय सरकारको प्रतिवद्धता
- ग) PADS कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमहरू तर्जुमा
- घ) प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहमति (consensus)
- ङ) विकास साझेदारहरूको सहयोग

२८८. यी प्रत्येक अवस्थाहरूलाई अवलोकन योग्य सूचकहरू मार्फत प्रमाणित गर्न आवश्यक छ । निम्न खण्डले PADS सफलताको लागि प्रारम्भिक आवश्यक सर्तहरूको प्रमाणीकरण गर्ने तरिकाहरू बारे व्याख्या गरेको छ ।

९.१ प्रदेश सरकारको प्रतिवद्धता

२८९. PADS मा प्रदेश सरकारको प्रतिवद्धतालाई वित्त, कानून, मानवस्रोत र संस्थासँग सम्बन्धित चार मुख्य सूचकहरूद्वारा निर्देशित गरिनेछ जसलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

क) बजेटमा प्रतिवद्धता गर्ने: PADS प्रति प्रतिवद्धता वित्तीय स्रोतको सर्तमा मात्र नभई कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनको लागि सहयोगको सन्दर्भमा पनि व्यक्त गरिएको छ । यसबाट सरोकारवालाहरूलाई उत्प्रेरित गर्न र निजी लगानी र विकासलाई प्रोत्साहन गर्न पर्याप्त योजना क्षितिज निर्माण र वित्तीय सुरक्षा समेत सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

ख) कर्मचारी/विज्ञको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने: PADS को अर्को प्रमुख प्रतिवद्धता भनेको प्रदेश र जिल्ला कार्यालय, तालिम केन्द्र र फार्म केन्द्रहरूमा हालको रिक्त पदहरू पूर्ण रूपमा पूर्ति गर्नुका साथै PADS को दायराको आधारमा नयाँ पदहरू सिर्जना र पूर्ति गर्नु आवश्यक छ ।

ग) प्रमुख पदको कार्यकाल (समयावधि): PADS को सही रूपमा कार्यान्वयन गर्नको लागि केही महत्त्वपूर्ण पदहरू जस्तै प्रदेशका कार्यक्रम प्रमुखहरू र PADS मा काम गर्ने वरिष्ठ कर्मचारीहरूको पर्याप्त कार्यकाल (कम्तिमा तिनीहरूको सम्बन्धित नियम(हरू) अनुसार) हुनुपर्छ । यसका लागि प्रादेशिक नीति वा नियमहरूको निर्माण र कार्यान्वयन आवश्यक हुन सक्छ ।

घ) केहि महत्त्वपूर्ण ईकाइहरूको स्थापना: PADS को कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न प्रादेशिक एडीएस कार्यान्वयन समिति (PADSIC), PADSCC को समन्वय उपसमिति र PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई (ADSISU) को स्थापना गर्नु आवश्यक छ ।

१.२ स्थानीय तहको प्रतिबद्धता

२९०. PADS को लागि स्थानीय सरकारको प्रतिबद्धता महत्वपूर्ण हुनेछ र तीन मुख्य सूचकहरू वित्त, कानून, र संस्थाहरू सँग सम्बन्धित सूचकहरूद्वारा निर्देशित हुनेछ ।

- क) प्रत्येक स्थानीय तह (नगरपालिका र गाउँपालिका) द्वारा बजेट प्रतिबद्धता: यस अन्तर्गत कृषि तथा पशुपन्छी प्रसार सेवा, प्रविधि हस्तान्तरण, अनुसन्धान तथा अध्ययन, स्रोत केन्द्र, कृषि अनुदान, सहकारी सुदृढीकरण, निजी क्षेत्रको सुदृढीकरण लगायतका क्षेत्रमा स्थानीय तहको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी कुल बजेटको कम्तीमा १५-२० प्रतिशत कृषि विकासका लागि छुट्याउनु पर्नेछ ।
- ख) कर्मचारी/विज्ञहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने: PADS को लागि स्थानीय स्तरको प्रतिबद्धता भनेको नगरपालिका कार्यालय र वडाहरूमा कृषि र पशुपन्छीको हालको रिक्त पदहरू पूर्ण रूपमा पूर्ति गर्नुका साथै PADS को कार्यक्षेत्रको आधारमा नयाँ पदहरू सिर्जना गर्नुका साथै OVOI र LRPs को प्रावधान समेत राख्नु हो ।
- ग) स्थानीय तहस्तरमा PADS कार्यान्वयन समितिको स्थापना: PADS ढाँचा अनुरूप कृषि विकास गतिविधिहरूको कार्यान्वयनमा सुसंगतता कायम गर्न प्रत्येक स्थानीय तहमा PADS कार्यान्वयन समिति (PADSIC) स्थापना गर्नु आवश्यक छ । PADSIC को अध्यक्षता नगरपालिका/गाउँपालिकाका मेयर/अध्यक्षले गर्ने र सदस्य-सचिवको रूपमा कृषि/पशुपन्छी ईकाइका प्रमुखले गर्नेछन् ।

१.३ PADS कार्यान्वयनका लागि नीति र नियमहरू

२९१. PADS को कार्यान्वयनको लागि धेरै नीति र नियमहरूको तर्जुमा र तिनको स्वीकृति आवश्यक छ । यी मध्ये केही नीति र नियमहरू, विशेष गरी सुशासन आयामसँग जोडिएकाको हकमा PADS प्रक्रियाको सुरुमै तर्जुमा गरिनुपर्छ । केही नीति तथा सन्दर्भहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

- क) PADS कार्यान्वयन सहयोग इकाई (PADSISU)
- ख) PADSCC र उप-समितिहरूको संरचना
- ग) PADS सूचना डेस्क
- घ) NARC पुनर्संरचना
- ङ) मूल्य श्रृंखला विकास गठबन्धन (Value Chain Alliance)
- च) गुणस्तर र स्वच्छता सम्बन्धि नियमहरू
- छ) जग्गा भाडा र करार खेती
- ज) बाली र पशु बीमा नियमहरू
- झ) अनुदान पालना सम्बन्धि नियम
- ञ) कृषि ऋण, बिमा नीति कार्यान्वयन तथा वित्तिय उपज नीति
- ट) सहकारी परिचालन नीति

ठ) सार्वजनिक-निजी साझेदारी नीति

९.४ प्रमुख सरोकारवालाहरूको सहमति

२९२. PADS लाई एक प्राविधिक अभ्यासको रूपमा मात्र बुझ्नु हुंदैन किनकि यो अर्को १५ वर्षको लागि तयार गरिएको प्रदेशको एक आधारभूत योजना हो । यस रणनीतिले कृषि क्षेत्रको समावेशी र दिगो विकासका साथै प्रदेशको कृषि क्षेत्रको संक्रमणलाई सम्बोधन गर्ने लक्ष्य राखेको छ । प्रमुख र प्रभावशाली सरोकारवालाहरू: सरकार, किसान, व्यावसायी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र र प्रमुख राजनीतिक र सामाजिक शक्तिहरू बीचको बलियो सहमति बिना यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन संभव देखिंदैन ।

९.५ विकास साझेदारहरूको सहयोग

२९३. PADS कार्यान्वयन धेरै हदसम्म कृषि र पूर्वाधार विकास क्षेत्रमा काम गर्ने विकास साझेदारहरू (DPs) को प्रभावकारी भूमिकामा निर्भर गर्दछ । PADS ले एकद्वार दृष्टिकोण मार्फत उनीहरूको सहयोग खोजेको छ । स्रोतको दोहोरोपनबाट बच्न र जनतालाई अधिकतम फाइदा पुर्याउनका लागि विकास साझेदारहरूले PADSIC/PADSCC सँग JSR संयन्त्र मार्फत काम गर्नेछन् । PADSCC ले PADS कार्यान्वयनको प्रारम्भमा बिध्यमान र भविष्यमा सहभागी हुन सक्ने विकास साझेदारहरूको पहिचान गर्नेछ र तिनीहरूलाई PADS खाका भित्र ल्याउँनेछ ।

अनुसुचिहरु

अनुसुची १: सन्दर्भ सामग्री (References)

- ADD (2019). Annual Programs and Achievements, 2018/19. Agriculture Development Directorate, Dipayal
- Byerlee, D., de Janvry, A., & Sadoulet, E. (2009). Agriculture for development: Toward a new paradigm. *Annual Review of Resource Economics* (Volume 1, PP. 15–31).
- Carter, M. R., & Barrett, C. B. (2006). The economics of poverty traps and persistent poverty: An asset-based approach. *The Journal of Development Studies*, 42(2), 178–199. <https://doi.org/10.1080/00220380500405261>
- CBS (2011). Nepal Sample Census on Agriculture 2010/11. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.
- CBS (2019). Nepal Labor Force Survey 2017/18. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.
- CBS (2019a). Regional (Provincial) National Account. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.
- CBS (2020). National Economic Census 2018, National Profile. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.
- CBS (2021). National Economic Census 2018, Analytical Report Food and Beverage Industry March 2021. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.
- DOC (2020). Glimpse of Cooperatives, 2020. Department of Cooperatives, Kathmandu.
- Dorward, A., Kydd, J., Morrison, J., & Urey, I. (2004). A policy agenda for pro-poor agricultural growth. *World Development*, 32(1), 73–89.
- Fafchamps, M. (2003). *Rural poverty, risk and development*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- FAO (2016). *The state of food and agriculture—Climate change, agriculture and food security*. Rome.
- Freebairn, D. K. (1995). Did the green revolution concentrate incomes? A quantitative study of research reports. *World Development*, 23(2), 265–279. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(94\)00116-G](https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)00116-G)
- Goldman, A., & Smith, J. (1995). Agricultural transformations in India and Northern Nigeria: Exploring the nature of Green Revolutions. *World Development*, 23(2), 243–263. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(94\)00115-F](https://doi.org/10.1016/0305-750X(94)00115-F)
- GoN (2074). Local Government Act 2074. Government of Nepal.
- ICIMOD, MOITFE, SAWTFE and RECAST (2020). Proceedings of the Workshop on Exploratory assessment of the export potential of Sudurpashchim Province, Nepal 24 December 2020. ICIMOD, Ministry of Industry, Tourism, Forest and Environment, SAWTEE and RECAST TU.
- Kebede, Y. (1992). Risk taking behaviour & new technologies: The case of producers in the Central Highlands of Ethiopia. *Quarterly Journal of International Agriculture*, 31, 269–289.
- MoAD (2014). Agricultural Development Strategy. Ministry of Agricultural development, Government of Nepal.
- MoALD (2018). Cereals Balance Sheet of Nepal 2017/18. Ministry of Agriculture and Livestock Development, Government of Nepal.
- MoEAP (2019). Budget Speech of FY 2076/77. Ministry of Economic Planning, Sudurpaschim Province.
- MoEAP (2020). Budget Speech of FY 2077/78. Ministry of Economic Planning, Sudurpaschim Province.
- MoEAP (2021). Budget Speech of FY 2078/79. Ministry of Economic Planning, Sudurpaschim Province.
- MoFAGA (2017). Local Government Operation Act, 2074. Ministry of Federal Affairs and General Administration.
- MoFE (2021). Vulnerability and Risk Assessment and Identifying Adaptation Options in the Agriculture and Food Security. Ministry of Forests and Environment, Government of Nepal.
- MoH, New Era & ICF (2017). Nepal Demographic and Health Survey 2016. Ministry of Health, New ERA, and ICF, Kathmandu, Nepal.

- MoLMAC (2020). Programs and Achievements in Sudurpaschim Province. Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives.
- MoLMAC (2021). Human Resource Statistics, Unpublished document. Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives, Sudurpaschim Province.
- MoLMAC (2021a). Agriculture Master Plan, Unpublished document. Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives, Sudurpaschim Province.
- MoLMAC (2021b). Agro-Tourism Feasibility Study and Investment Plan, Unpublished Document. Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives, Sudurpaschim Province
- MoLMAC (2021c). Livestock Master Plan, Unpublished Document. Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives. Sudurpaschim Province.
- MoPE (2017). Vulnerability and Risk Assessment Framework and Indicators For National Adaptation Plan (NAP) Formulation Process in Nepal. Ministry of Population & Environment, National Adaptation Plan Formulation Process, May 2017.
- Nepal Outlook (2021). Sudurpaschim Province: A Data Overview. Retrieved Sep 28, 2021, from : <https://nepaloutlook.com/sudurpaschim-province/>
- NPC & UNDP (2020). Nepal Human Development Report 2020. Beyond Graduation: Productive Transformation and Prosperity. National Planning Commission and United Nations Development Program
- NPC & UNICEF (2019). Multiple Indicator Cluster Survey 2019. National Planning Commission and UNICEF Nepal.
- NPC (2018). Nepal's Multidimensional Poverty Index: Analysis Towards Action. National Planning Commission
- NPC (2019). National Economic Census 2018, National Report July 2019. National Planning Commission, Government of Nepal.
- NPC (2020). The Fifteenth Plan (2019/20-2023/24) document. National Planning Commission, Government of Nepal.
- Pingali, P, Aiyar, A. & Abraham, M. (2019). Agricultural Technology for Increasing Competitiveness of Small Holders. Transforming Food Systems for a Rising India, 2019.
- PQPMC (2018). Annual Progress Report of 2017/18. Plant Quarantine & Pesticide Management Center, Hariharbhawan, Lalitpur.
- PQPMC (2019). Annual Progress Report of 2018/19. Plant Quarantine & Pesticide Management Center, Hariharbhawan, Lalitpur.
- Survey Department (2021). Cadastral Map of Sudurpaschim Province, Ministry of Land Management, Cooperatives and Poverty Alleviation, Government of Nepal.
- Walker, T., Kawasoe, Y., & Shrestha, J. (2019). Risk and Vulnerability in Nepal. Findings from the household risk and vulnerability. Survey. Report No: AUS0001213. World Bank Group. Social Protection & Jobs.
- WB (2008). World Development Report 2008 : Agriculture for Development. World Bank.

अनुसूची २. मुख्य खाद्यान्न बालीहरूको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व (२०६०/६१--२०७५/७६)

(क्षेत्रफल हे. मा, उत्पादन मे.टन मा र उत्पादकत्व मे.टन प्रति हे. मा)

वर्ष	धान			गाहूँ			मकै			कोदो			जौ		
	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व
२०६०	१३९८५०	३६२७३४	२.५९	८९०६९	१५४१२५	१.७३	४९११७	७५६४८	१.५४	१०८१५	१०९५१	१.०१	५४५७	५७२३	१.०५
२०६१	१४३७८१	३६२९८३	२.५२	९१६५४	१७५३५३	१.९१	५४८९२	८९६२१	१.६३	११८१०	१२०५८	१.०२	५७३३	५१८५	०.९०
२०६२	१४०२८२	३४५१०६	२.४६	९०६११	१७५४२९	१.९४	५४४०५	८२७२४	१.५२	१०९३०	११७२५	१.०७	५१६५	४८४०	०.९४
२०६३	१४३६६४	३५३९७३	२.४६	९०७८६	१७८२९२	१.९६	५३९६८	९७३२५	१.८०	१३७६५	१२६२६	०.९२	४९५७	४९५७	१.००
२०६४	१४६३९२	३६३७६०	२.४८	९०३२१	१६८५३४	१.८७	५४४१८	१०१०७४	१.८६	१४०६५	१३४८५	०.९६	४९१७	४७४०	०.९६
२०६५	१०४५०६	३६८१०३	३.५२	९०३३६	१२८८८२	१.४३	५४७२०	१०१००६	१.८५	१४०९८	१३९३८	०.९९	५०९५	३७६६	०.७४
२०६६	१४३५३१	३३८०८६	२.३६	८७९३०	१९२१०२	२.१८	५४६२३	९०४७९	१.६६	१५६२९	१५५००	०.९९	५४८०	४७१७	०.८६
२०६७	१४९५०१	४११२०२	२.७५	१३४८५४	२४५५३३	१.८२	५४५५०	९७३१२	१.७८	१६१८२	१६६३४	१.०३	५९०९	६७७६	१.१५
२०६८	१६०४९२	४७०५०५	२.९३	१३४४४५	२५६१५०	१.९१	४८९६२	९५९५४	१.९६	१६६६३	१६७८३	१.०१	५७८५	६८९५	१.१९
२०६९	१६०७०१	४४८४५४	२.७९	१४०८४४	२८६३६२	२.०३	४५८४६	८३९५२	१.८३	१६८५०	१६१९३	०.९६	८४४६	९२८८	१.१०
२०७०	१७५५००	४८५७९१	२.७७	१३८३४०	२८१०००	२.०३	४१७८४	७४४१४	१.७८	१६११९	१६७९२	१.०४	८३७३	८८९९	१.०६
२०७१	१७०११७	४८६७२५	२.८६	१३९७३८	३०५३२०	२.१८	४१७८४	७४४१४	१.७८	१६१६८	१८०५५	१.१२	८०००	९७३०	१.२२
२०७२	१७१३०६	५०६४५७	२.९६	१४१७४०	२५९२९३	१.८३	४२०२५	८४३०३	२.०१	१५२५४	१६१००	१.०६	८३१५	६९१५	०.८३
२०७३	१७६५६०	५९३३२७	३.३६	१४३२८९	२९४०३४	२.०५	४८०३३	९८९४७	२.०६	१५६१८	१५५०३	०.९९	८८९२	६७१३	०.७५
२०७४	१६७१२९	५८४४३३	३.५०	१४५५१६	३०८७३६	२.१२	५१०४९	१११९२७	२.१९	१५६४१	१५८९६	१.०२	८००३	६७१३	०.८४
२०७५	१६७०५३	६०५६२६	३.६३	१४७४५२	३२०१६९	२.१७	४९७७१	११२२२५	२.२५	१५६३५	१५६३२	१.००	७८७०	६६७८	०.८५

स्रोत: कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, विभिन्न वर्षहरू ।

अनुसूची ३. मुख्य नगदे बालीहरुको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व (२०६०/६१--२०७५/७६)
(क्षेत्रफल हे. मा, उत्पादन मे.टन मा र उत्पादकत्व मे.टन प्रति हे. मा)

वर्ष	तेलहन			उखु			दलहन			आलु		
	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व	क्षेत्रफल	उत्पादन	उत्पादकत्व
२०६०	३२२८९	२१५८३	०.६७	६३४६	२७९४८२	४४.०४	३५६३५	२६०१०	०.७३	८७३९	८२७३५	९.४७
२०६१	३२०४१	२३९१४	०.७५	६३०५	२७६३०५	४३.८२	५८०७८	४१९०७	०.७२	८७९०	६१००९	६.९४
२०६२	२६९७९	२१८५७	०.७४	६४४५	२७८६५२	४३.२४	३३६४०	२३९०६	०.७१	८८७०	९९२०४	११.१८
२०६३	२९१२५	२०२७६	०.७०	६९०६	३००७७२	४३.५५	३३७९१	२४१६०	०.७१	९३३५	१०१५०४	१०.८७
२०६४	२८८८०	२०२९२	०.७०	६७२६	२८०७७२	४१.७४	३३७९१	२४१६०	०.७१	८९९७	२२१०७९	२४.५७
२०६५	२९०७०	१९८९७	०.६८	५८७८	२३१५७१	३९.४०	३३७५१	२४७०७	०.७३	१२३८६	१७५२९५	१४.१५
२०६६	३०००७	२१७८६	०.७३	३९०९	१६३५३०	४१.८३	३४४१९	२५३८०	०.७४	१२७९१	१८४९१०	१४.४६
२०६७	३०८०१	२२३५५	०.७३	३१४६	१११५०१	३५.४४	३९०२९	३६४३१	०.९३	१२६११	१७३१९०	१३.७३
२०६८	३१०७८	२४८८२	०.८०	३१४७	१२५९७२	४०.०३	३९०४७	३६५६५	०.९४	१३२२७	१८५४१८	१४.०२
२०६९	३१४३८	२६७३६	०.८५	३७५४	१६११४४	४२.९३	४०६९९	४५०७३	१.११	१४५७५	१९८९३२	१३.६५
२०७०	३२७९७	२५१२७	०.७७	५७८५	२५६१७५	४४.२८	४२४७७	४४४७१	१.०५	१४९१८	२००३६८	१३.४३
२०७१	३२६१८	२६३००	०.८१	६२१२	२४४६५१	३९.३८	४२४७७	४४४७१	१.०५	१४५९६	१८९२३४	१२.९६
२०७२	२८१५२	२८८६६	१.०३	५७४२	२८२४२५	४९.१९	४११५५	४३२१३	१.०५	१३९९३	१९४८१३	१३.९२
२०७३	२८६६८	३०८०७	१.०७	५६६५	२४६४७०	४३.५१	४०२७४	५००५२	१.२४	१४९१८	२००३६८	१३.४३
२०७४	३०९५९	३५३२०	१.१४	५६२४	२४११५८	४२.८८	३७८६१	४८४०९	१.२८	१४९९४	२०७९८१	१३.८७
२०७५	३४९१७	३९६७४	१.१४	८३४७	४१०१८३	४९.१४	४६२७०	५९१२०	१.२८	१४३७५	२२०५५७	१५.३४

स्रोत: कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, विभिन्न वर्षहरू ।

अनुसूची ४. तरकारी र फलफूलको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व
(क्षेत्रफल हे. मा, उत्पादन मे.टन मा र उत्पादकत्व मे.टन प्रति हे. मा)

बालीहरु	वर्ष	२०६०	२०६२	२०६५	२०६८	२०७०	२०७१	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५
तरकारी	क्षेत्रफल	८२५५	८८३९	१७६९२	२१९९५	२२०५५	२८२२६	२७०७६	२५०९१	२५४०९	२६०९०
	उत्पादन	८५२००	१०२५४९	२०९७०४	२९१२०७	२९३१३८	३६१९८५	३५८५३१	३३९४६२	३४५१३५	३५१५५८
	उत्पादकत्व	१०.३२	११.६०	११.८५	१४.२४	१३.२९	१२.८२	१३.२४	१३.५३	१३.५८	१३.४७
सुन्तला	क्षेत्रफल	२१२८	२४०१.८	३२७५	३६१४	३२४२	३३१६	३१५४	२८३९	३३५२	३४९८
	उत्पादन हुने क्षेत्रफल	११०२	१३६५	२३२७	२४२०	२३७०	२२४९	१४५७	१८४२	१८५६	१९६४
	उत्पादन	१०४६६	१३३७४	२२९८०	२१७७४	२१०३०	१९८८५	११९१६	१६३००	१६५००	१७५५५
	उत्पादकत्व	९.५०	९.८०	९.८८	९.००	८.८७	८.८४	८.१८	८.८५	८.८९	८.९४
आँप	क्षेत्रफल	१२५३.३	१४३०.६	१६७४	२३६१	१६४८	२०६७	२११२	२१५७	१४२२	१४३६
	उत्पादन हुने क्षेत्रफल	६९४	७१५	१०८८	१८४६	११७०	१४९५	१५३५	१०९४	१०९९	१११३
	उत्पादन	४५८४	४७१९	६९१३	१२९२२	१५६४८	१०७५६	१११३७	७१४१	८३८४	९७६३
	उत्पादकत्व	६.६१	६.६०	६.३५	७.००	१३.३७	७.१९	७.२६	६.५३	७.६३	८.७७
केरा	क्षेत्रफल	४९४.४	१४३०.६	११००	१०५८	९९८	१०८६	१०७३	११९७	१३८७	१४०३
	उत्पादन हुने क्षेत्रफल	२२०	२७५	८८०	९४२	८६४	९९७	९७८	१११४	११६९	११८५
	उत्पादन	३०३९	३७९४	१४४९७	१५१०८	१६६७६	१६१५७	१६२४२	१७४८६	१८८४२	१८९६०
	उत्पादकत्व	१३.८१	१३.८०	१६.४७	१६.०४	१९.३०	१६.२१	१६.६१	१५.७०	१६.१२	१६.००
स्याउ	क्षेत्रफल	१००३.६	१०५९	११६२	१०६५	७३४	९५७	१०००	१०२६	८८६	९१२
	उत्पादन हुने क्षेत्रफल	४८९	५०४	५२३	५४३	४६२	४६५	४७७	४५२	४७२	५०६
	उत्पादन	४७७०	४५७२	४६००	४९३५	४४०७	४४३१.५	४२६७	१७३३	२३९८	२५६४
	उत्पादकत्व	९.७५	९.०७	८.८०	९.०९	९.५४	९.५३	८.९५	३.८३	५.०८	५.०७
ओखर	क्षेत्रफल				९५२	११५३	१२६७.५	१३२२	१४५०	१४९१.६	१५२०

बालीहरु	वर्ष	२०६०	२०६२	२०६५	२०६८	२०७०	२०७१	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५
	उत्पादन हुने क्षेत्रफल	२३३	२५०	३१५	३७१	४८६.७	५३४	५५३	५१६	५२८.५	५८४
	उत्पादन	९८९	१०५९	१३३५	२७७७	२४०२.५	२८५२.८	२९२७	२६७२	२२४७.५	२५५२
	उत्पादकत्व	४.२४	४.२४	४.२४	७.४९	४.९४	५.३४	५.२९	५.१८	४.२५	४.३७

स्रोत: कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, विभिन्न वर्षहरु ।

अनुसूची ५. मसला बालीहरुको क्षेत्रफल, उत्पादन र उत्पादकत्व
क्षेत्रफल हे. मा, उत्पादन मे.टन मा र उत्पादकत्व मे.टन प्रति हे. मा)

मसला बाली	विवरण	वर्ष									
		२०६६	२०६७	२०६८	२०६९	२०७०	२०७१	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५
अलैंची	क्षेत्रफल	१७	१७	१७	२२	१३	८	१२	१८	२२	२१
	उत्पादन हुने क्षेत्रफल	१२.५	१२.५	१४	१७	१२	७	२	७	८	१०
	उत्पादन	९.२३	९.२३	९	१३	५	४	१	३	४	५
	उत्पादकत्व	०.७४	०.७४	०.६४	०.७४	०.४२	०.५७	०.५०	०.४३	०.५०	०.५०
अदुवा	क्षेत्रफल	१५४४	१५७९	१७४२	१७७०	१८४४	१७५८	१६३०	१५९०	१६१८	१६२९
	उत्पादन	२००३७	१७९३५	२०६४४	२५२८७	२८१६८	२४८६५	२६८०६	२६४०८	२७०३३	२७१४१
	उत्पादकत्व	१२.९८	११.३६	११.८५	१४.२९	१५.२८	१४.१४	१६.४५	१६.६१	१६.७१	१६.६६
लसुन	क्षेत्रफल	५६३	६०६	५७०	६४६	१०४२	१६५३	१७३२	१६४७	१७९२	१८०६
	उत्पादन	३४७८	४४९६	५०२५	४६५२	८५१७	९८७३	१५६१२	१४९९१	१७७७९	१७८८७
	उत्पादकत्व	६.२	७.४	८.८	७.२	८.२	६.०	९.०	९.१	९.९	९.९
हलैदो	क्षेत्रफल	५५२	४५४	३८३	५०९	१३५७	१५३८	१३७०	१३५०	१३९८	१३९१
	उत्पादन	५२१९	३७३६	३७६४	४३६३	१३८०५	१६११७	१५६९७	१५७८१	१६९६४	१६८९९
	उत्पादकत्व	९.४५	८.२३	९.८३	८.५७	१०.१७	१०.४८	११.४६	११.६९	१२.१३	१२.१५
खुर्सानी	क्षेत्रफल	१५२५	१५४६	११३७	११७४	१९८४	९९३	१०६८	१०६५	११०७	११०८
	उत्पादन	६५०८	६४९१	४५८३	४७८५	१०२१०	३५६३	५७०६	३५४६	३७३०	३६५७
	उत्पादकत्व	४.२७	४.२०	४.०३	४.०८	५.१५	३.५९	५.३४	३.३३	३.३७	३.३०

स्रोत: कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, विभिन्न वर्षहरु ।

अनुसुची ६. पशुजन्य र मत्स्य उत्पादन

वस्तुहरु	वर्ष	२०६०	२०६२	२०६५	२०६८	२०७०	२०७१	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५
माछा (पोखरिमा पालन)	क्षेत्रफल (हे.)	१५०.३	१७२	१६९	२०२	२३०	२४५.५	२६५.४०	३१३	३४२	३४२
	उत्पादन (मे.ट/हे.)	४५६.३	६०५.८	५५४.९	३४६.२	९१२.९	१०२२.९	११६५.२	१३७६.७	१५११.३	१५१११.३
	उत्पादकत्व	३.०४	३.५२	३.२८	१.७१	३.९७	४.१७	४.३९	४.४०	४.४२	४.४२
दुध	उत्पादन (मे.ट)	१३५८२५	१५३४१४	१५९२५४	१५८९५३	१६१०७८	१९००३४	२००३७४	२०८८५४	२३५०७४	२४५२८१
रांगो	उत्पादन (मे.ट)	१४७४	१८१८२	१८५२३	१७४६३	१७३०५	१७३०५	१८१५४	१८६०५	१९०२९	१९३६९
भेडा	उत्पादन (मे.ट)	३३५	३२७	३३२	३०७	३०७	३०७	३३५	३३६	३३८	३३७
बाखा	उत्पादन (मे.ट)	४२११	४२४१	४५६०	४७२०	५२०१	५२०१	६८९३	७०१८	७३२५	७८४९
बंगुर	उत्पादन (मे.ट)	६०७	६६३	६६३	६६७	७१५	७१५	९८५	१०२४	१२६०	९६१
कुखुरा	उत्पादन (मे.ट)	५८२	५१६	५९१	२४९४	२८०६	२८०६	२७३४	२८०२	३१२९	३३८६
हांस	उत्पादन (मे.ट)	५	५	५	५	५	७	६	७	१०	१३
	जम्मा मासु	२९५१४	२३९३४	२४६७४	२५६५६	२६३३४	२६३४१	२९१०७	२९७९२	३१०९१	३१९१५
अण्डा	संख्या (दश लाख)	२१०२७	२२२७०	२६४३५	३२९७२	३६१७८	३६१७८	४१२४७	४८४१६	६४६६९	६४१७२

स्रोत: कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, विभिन्न वर्षहरु ।

अनुसूची ७. केही छानिएका भन्सार बिन्दुवाट कृषि वस्तुहरुको आयात (२०७४/७५ र २०७५/७६)
(परिमाण मे.टन. मा, मुल्य रु हजारमा)

वस्तुहरु	वर्ष	कृष्णनगर		भैरहवा		नेपालगञ्ज		गङ्गाचौकी	
		परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य
धान	२०७४-७५			१२२९	२८३४६	११०	२७७००		
	२०७५-७६	५२४	११५३०	२३६५	२२७९४९	७५१०५	३३७९७४२		
गहुँ	२०७४-७५			८८०१	२३७६२७	१२७७४३	३०६५८३.३	१७३६.७	४४८२८.६४
	२०७५-७६	६००	१४४४८	२११९४	५७२२३८	१७६६३	५२९८५५	१६९७४	६७९६२९
मकै (दानाको लागि)	२०७४-७५			३४८२७	६७४०५४	२१२४८	५०८४९९		
	२०७५-७६	८०	१७७०	३५०७२	६४४७६०	१०९४५३	११८६३५३		
जौ	२०७४-७५			१३	२६०	३६	९१२०		
	२०७५-७६			२	२५				
चामल	२०७४-७५	३८१७६	११३८६९	१२७५७२	४४६५०२०	११८५२१	४९७९२९२	३१४२	११६०८५
	२०७५-७६	११८०१	३४००२५	१५९३५१	५५७७२६९	११८०१	३४००२५	१७६३	७८०५६
कनिका	२०७४-७५			१५०६१	२४०९७६				
	२०७५-७६			१६७०७	२८५६२६	११५८	२७७९९		
सुजी (मकैको)	२०७४-७५					१२	७२४०		
	२०७५-७६					१०	३५०		
दाल	२०७४-७५	२९०	५४६०	२१४४	१५३६५५	५९३६	४२२१६३		
	२०७५-७६	१२८	४०९६	७१७	२५१८३	६०४७	५२७६२४		
तेलहन	२०७४-७५	१७६२२	५१८६४९	६१०	३५७९०	१११३३	५५३५८८	१५३३	४६६५९
	२०७५-७६	१८८७	७०८८५	५२	३२३०	९८१४	७३३५६१		
ताजा तरकारी	२०७४-७५	५९४७२	३९४३२८	५९६५	९३८०२	२४८	५५७५	५६४८	६९४५२
	२०७५-७६	५४७६	७१९०१	९४११	१३३५७४	७१०८	९४६९९	९७७१	२०१५५१
प्याज	२०७४-७५	३२७२६	३२२७३	५१३२२	१४८८३३८	६७०५	१४८९४१	२६०४	७५९३४
	२०७५-७६	१०५६	२३१८८	९८४७४	२८५५७४०	६७७४	१६९३४१	४०१४	११६०८३

वस्तुहरु	वर्ष	कृष्णनगर		भैरहवा		नेपालगञ्ज		गङ्गाचौकी	
		परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य
आलु	२०७४-७५	१०७०२	९५८१५	९९७९४	१८४३९६४	६६८२०	१२६९५८२.४	२०१८६	३८२४९६
	२०७५-७६	१८५४०	१८५५२	१०२७४४	१८६५१३९	६३१०१	१२१३१९३	१७३५४	५८६१४०
फलफूल	२०७४-७५	१५५४८९	६५५२०८	३६५३२	७१०४५२	१३६९७	३६६७०५	७६३३	३३३०६६
	२०७५-७६	२५९५२	१०९६६४६	६७८३३	१३०२२६९	२६७२६	९२२७७०	७४४६	३९११४०
विरुवा र फूल (संख्या)	२०७४-७५			२२७३४	७६६	१६०००	९२८		
	२०७५-७६			२९४२	३६८०९	११२०६८	१२९०८	७४८८१८	३४३७४
कफि दाना	२०७४-७५			२१	१२६०				
	२०७५-७६			४३	२७३८				
मसला	२०७४-७५	२०२१४	८२८३९	३६	२१६०	१३७	११७५६		
	२०७५-७६	२२७	२१९५०	३१	६२०	४४५५	१२५९८४	५	४१५
बिउ (तरकारी र फलफूल)	२०७४-७५					९९	१२७९८	१९	७२२
	२०७५-७६							५	२१९
पिना (तोरी र भटमास)	२०७४-७५	४९७	३३११४			२२७५४	५४८४९६		
	२०७५-७६								
दाना	२०७४-७५					१००	१८००	४३४१	८२६०३
	२०७५-७६								
अन्य	२०७४-७५	२४६	९६८	३६०९७	१४७९७७५				
	२०७५-७६	१०	५००	९७७७०	३६०८२२९				
जम्मा	२०७४-७५	७३३८७	१९३२५२३	४२००४८	११४५६२४५	२९६३३१	९१८०७६७	४६८५६	११५५२१८
	२०७५-७६	६६२८१	१६७५४९१	६९९०९५	१६८२५७६८	४५१३०१	९२७१४४५	८०७४४०	२१४४१९०

स्रोत: प्लान्ट क्वारेन्टिन र विषादी व्यवस्था पन केन्द्र ।

अनुसुची द. केही छानिएका भन्सार बिन्दुबाट कृषि वस्तुहरुको निर्यात (२०७४/७५ र २०७५/७६)
(परिमाण मे.टन. मा, मुल्य रु हजारमा)

वस्तुहरु	वर्ष	नेपालगञ्ज		भैरहवा		गङ्गाचौकी	
		परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य	परिमाण	मुल्य
गैर काष्ठ वन पैदावर	२०७४-७५		५०५८८२	१६७	८०१०	१६०	८१८६
	२०७५-७६	२०३७	६८०२३७	२३८	८९६८	१६३	५९७३
फापर	२०७४-७५			२१०	४२००		
	२०७५-७६			७२३	८६१०		
मसला	२०७४-७५	९५३	१५७९८४	१४८४	८४११६		
	२०७५-७६	२२६	६४४८२	५७३८	२३९९६६	१११	४४५७
पिना +	२०७४-७५	१०८०	२८११०	४५८५	९४८००		
	२०७५-७६	२२५	५८५५	१७१७	१३९४११		
दाल	२०७४-७५			२०	८००		
	२०७५-७६						
जम्मा	२०७४-७५		६९१९७६	६२३६	१८६९२६	१६०	८१८६
	२०७५-७६	२४८८	७५०५७४	१९७८०	७४६०१९	२७३	१०४३०

स्रोत: प्लान्ट क्वारेन्टिन तथा विषादी व्यवस्था पन केन्द्र

अनुसूची ९. जिल्लागत रूपमा प्राथमिकता प्राप्त बाली तथा वस्तुहरु

जिल्ला	बाली तथा वस्तु र पशुपंक्षी
बाजुरा	धान, मकै, कोदो, फापर, आलु, भटमास, तरकारी, गहुँ, स्याउ, नास्पाती, बाखा, भैंसी कृषि-पर्यटन, जडिबुटी (सतुवा, लौठ सल्ला, तितेपाती), अल्लो
बझाङ	अन्न बाली (धान, कोदो, मकै), बसन्ते तरकारी (गोलभेंडा, कांक्रो, भेडे खुर्सानी), आलु, सिमी, भटमास, स्याउ, ओखर बाखा (सिन्हाल), बंगुर कृषि-पर्यटन, रिष्टा, टिमुर, जडिबुटी (सतुवा, वन लसुन, तितेपाती, जटामसी)
दार्चुला	मकै, फापर, बेमौसमि तरकारी, आलु, सिमि, सुन्तला जात, स्याउ, ओखर दुध (गाई, भैंसी), बाखा (सिन्हाल, च्याङप्रा) कृषि-वन, पर्यापर्यटन, जडिबुटी (सतुवा, जटामसी), अमला
बैतडी	मकै, गहुँ, बेमौसमि तरकारी, भटमास, आलु, सुन्तला जात, ओखर दुध (गाई, भैंसी), बाखा कृषि-वन, जडिबुटी (तेजपात), अमला, टिमुर
डडेल्धुरा	धान (भिन्नि मधेश), मकै, भटमास, बेमौसमि तरकारी (गोलभेंडा, बन्दा), तरकारी बिउ, आलु, सुन्तला जात, ओखर दुध (भैंसी), बाखा कृषि-वन, कृषि पर्यटन, रिष्टा, टिमुर, अमला, जडिबुटी (सतुवा, वन लसुन), अल्लो
डोटी	धान, मसिनो धान (जोरायल बास्मती), भटमास, बेमौसमि तरकारी, आलु, सुन्तला जात, अदुवा, बेसार, मह दुध (भैंसी), बाखा, कुखुरा (स्थानिय) कृषि-वन, कृषि पर्यटन, वन उद्यम
अछाम	धान, मकै, कोदो, आलु, दलहन (भटमास), सुन्तला जात, अदुवा, बेसार भैंसी, बाखा, बंगुर कृषि-पर्यटन
कैलाली	धान (मसिनो धानको प्राथमिकता), मकै (उद्योग को लागि), गहुँ, , उखु, तेलहन, बिउ उत्पादन, उपोष्ण फलफूल (केरा, आँप), सुन्तला जात, तरकारी, आलु

जिल्ला	बाली तथा वस्तु र पशुपंक्षी
	दुध (गाई, भैंसी), कुखुरा, बाखा, बंगुर, माछा कृषि-वन, पर्या-पर्यटन/कृषि पर्यटन, वन उद्यम, सेतो चन्दन
कंचनपुर	धान (मसिनो धानको प्राथमिकता), मकै (उद्योग को लागि), गहुँ, मकै (उद्योग को लागि), उखु, तोरी, दालबाली, बिउ उत्पादन, उपोष्ण फलफूल (केरा, भुइँकटहर), तरकारी, आलु दुध (गाई, भैंसी), कुखुरा, बाखा, बंगुर, माछा कृषि-वन, पर्या-पर्यटन/कृषि पर्यटन, वन उद्यम

अनुसूची १०. प्रतिफल (Output) मा आधारित कृषिकलापहरू

परिणाम १. मागमा आधारित कृषि प्रविधि विकास र प्रसार (बजेट रु दश लाखमा)

प्रतिफल नं.	कृषिकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
१.१		किसान र कृषि उद्यमहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने विकेन्द्रीकृत अनुसन्धान प्रणाली विकास						
	१.१.१	NARC अनुसन्धान केन्द्रको विस्तार		२		३३०.०	१,०४४.१	१,३७४.१
	१.१.२	सार्वजनिक-निजी-सहकारी साझेदारीमा बाह्य फार्म स्थापना						
			बाली	१	१५	२४.०	५२.६	७६.६
			फलफूल	१	२०	४०.०	११३.२	१५३.२
			पशुपंक्षी	१	२५	४७.५	१५७.८	२०५.३
	१.१.३	शैक्षिक-प्रसार-अनुसन्धान साईट स्थापना	AKC र VHLSEC सँग आवद्ध गर्ने, प्रथम वर्षमा ६ (जम्मा १८)	६	१	९.०	४३.८	५२.८
	१.१.४	प्रविधिको परीक्षण र स्विकारका लागि FFT साईटको स्थापना	प्रथम वर्षमा ५ (जम्मा १५)	५	०.३	३.३	१४०.२	१४३.५
		जम्मा				४५३.८	१,५५१.८	२,००५.६
१.२	१.२.१	स्रोत केन्द्र स्थापना						
			ह्याचरी	५०		१.३	४०.३	४१.६
			बालीको बिउ-प्रमाणित बिउ	९	३	३०२.८	१,४७७.४	१,७८०.३
			बाखा	२	२	४.०	२६.३	३०.३
			गाई	१	१०	१०.०	२९.७	३९.७
			भेडा र च्याङ्ग्रा	२	२	४.०	२६.३	३०.३
			दाना	१	४०	४०.०	१५३.४	१९३.४
			ब्याज अनुदान		२०	७.२	२८.४	३५.६

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
			बंगुर	१	३	२.५	२०.१	२२.६
			बिरुवा	६	२	९.०	४३.७	५२.७
			हालको (कुखुरा-२, भैसी-२)	४	१	२२.१	५६.६	७८.७
		जम्मा				४०२.९	१,९०२.१	२,३०५.१
१.३		सहभागितामुलक प्रविधि विकास र प्रसार						
	१.३.१	प्रजनन बिउ उत्पादन	५ बाली			६३.१	२२७.९	२९१.००
	१.३.२	प्रविधि विकासमा सरोकारवालाको सहभागिता	प्रविधि विकासका विभिन्न चरणमा सहभागीता	५०		२.५	९.६	१२.१
	१.३.३	सामुदायिक बिउ बैंक स्थापना र घुम्तीकोषको व्यवस्था	४ बाली/जिल्ला	४०	२	११०.०	३५०.६	४६०.६
			हालको बिउ बैंकलाई सहयोग	३५		३५.०	१२२.७	१५७.७
	१.३.४	जिल्ला बिउ आत्मनिर्भर कार्यक्रम (DISPRO) लाई सहयोग	मुल बिउमा अनुदान सहयोग (४ बाली/जिल्ला)	४०	१	२००.०	६८१.६	८८१.६
	१.३.५	प्रविधि प्रसारका लागि स्थलगत तालिम		१००	०	१०.०	३५.१	४५.१
		जम्मा				४२०.६	१,४२७.५	१,८४८.१
१.४		बिउ दुरदृष्टि (२०२१३-२०२५) को कार्यान्वयनको लागि लगानी र क्षमता वृद्धि						
	१.४.१	बिउविजन प्रयोगशाला स्थापना र सुदृढिकरण	प्रयोगशाला स्थापना	१	२०	४६.०	१९.३	६५.३
			सुदृढिकरण	१	५	५.०	१९.३	२४.३
			क्षमता वृद्धि (तालिम, गोष्ठी)		१	७.०	२२.०	२९.०
	१.४.२	क्वारेन्टिनको सुदृढिकरण र नियमन	नियमन सुधार (द्रुत विषादी परिक्षण सेवा)	१	५	५.०	२१.०	२६.०

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
			क्वारेन्टिन पोष्ट स्थापना	२	२०	२६.०	८७.७	११३.७
	१.४.३	नीति कार्यान्वयनका लागि क्षमता अभिवृद्धि	अन्तरकृया, समन्वय बैठक, कार्यशाला		१	३.०	१०.०	१३.०
			PPP मा बिउ प्रशोधन ईकाई स्थापना	१	३०	४५.०	१५१.९	१९६.९
	१.४.४	हाईब्रिड बिउ उत्पादनमा निजी क्षेत्रलाई सहयोग	फार्म र प्रयोगशाला स्थापनामा सहयोग		४०	४०.०	१०२९.२	१०६९.२
		जम्मा				१७७.०	१,३६०.४	१,५३७.४
१.५		किसानमैत्री कृषि मेसिनरी तथा औजारको विकास र उपलब्धता सुनिश्चितता						
	१.५.१	कर्यबोझ घटाउने र श्रम बचत गर्ने प्रविधिहरूको प्रवर्द्धन	धान गहुँ रिपर	१०००		१५.०	७०.१	८५.१
			कम्बाईन ग्रेन मिल	१०००		३०.०	२१०.४	२४०.४
			फार्मका साधन (मकै छोडाउने, साना चुट्टने मेशिन)			३०.०	२१०.४	२४०.४
	१.५	यान्त्रिकरण र माग बढाउन सचेतना अभियान	तालिम र मिडियाबाट प्रचार	९	१	१३.५	५२.६	६६.१
	१.५	सरल रुपमा वित्त पहुँचका लागि संस्थाहरूको नियमन	अनुदानयुक्त कर्जा र बिमा (कृषिलाई कम्तिमा १०%)		५०	३०.०	०	३०.०
	१.५	यान्त्रिकरण र मर्मत संभारमा क्षमता विकास	निजी र सहकारी क्षेत्रमा कस्टम हायरिड सेन्टर स्थापना	१०	१०	६०.०	२१०.४	२७०.४
			मर्मत संभार तालिम	१०		१.८	१०.५	१२.३
	१.५	कर, शुल्क र अन्यमा लचक नीति अवलम्बन	नीतिगत प्रावधानको अनुगमन र आयात शुल्क पुनःप्राप्ति		३०	१८.०	७०.१	८८.१

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	१.५	परम्परागत रुपमा प्रयोग भएका औजारको सुधार (अफार)						
			८०० जनाको तालिम (९ जना प्रति पालिका)	४०		१२.०	४३.८	५५.८
			औजार सुधारका लागि बिउपुंजी			८०.०	२९८.०	३७८.०
		जम्मा				२९०.३	१,१७६.३	१,४६६.६
१.६		गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिहरू विभिन्न वस्तुहरूमा मूल्याङ्कन, प्रमाणिकरण र विस्तार						
	१.६.१	गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिहरू (थोपा सिँचाई, स्प्रिङ्कलर, सौर्य लिफ्ट)	रानी-जमरा सहित विभिन्न स्थानमा प्रविधि परिक्षण (१० स्थान, ३ पर्विधि)	९०	२	१३५.०	४७.३	१८२.३
	१.६.२	प्रविधिको आर्थिक विश्लेषण	विभिन्न स्थान र बालीहरूमा (१० स्थान, ५ बाली)	९०		२७.०	८७.७	११४.७
	१.६.३	कृषकको सहभागितामा प्रविधि प्रमाणिकरण	विभिन्न स्थान र बालीहरूमा (१० स्थान, ५ बाली)	९०		२७.०	८७.७	११४.७
	१.६.४	गैर-परम्परागत सिँचाइ प्रविधिहरूको प्रसार		३	१	३.०	१४.०	१७.०
		जम्मा				१९२.०	२३६.७	४२८.७
१.७		विभिन्न सरोकारवालाहरूबीच सहकार्य र साझेदारी प्रवर्द्धन						
	१.७.१	कृषि तथा पशुपंक्षीको अनुसन्धान एवं विकासको साझेदारी मोडल विकास गर्ने	अन्तरकृया, प्रादेशिक अनुसन्धान एवं विकास मंच (Platform) गठन	१२०		४८.०	१६८.३	२१६.३

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	१.७.२	स्थानिय तह र AKC/VHLSEC बीच सम्बन्ध स्थापना र पृष्ठपोषण संयन्त्र निर्माण	सपष्ट TOR संगै बजेट अख्तियारी (जबाफदेहिता र अधिकार सहित)	१२०		४८.०	१६८.३	२१६.३
	१.७.३	प्रदेश र स्थानिय तहबीच सम्बन्ध स्थापना	सपष्ट TOR, प्रतिवेदन र पृष्ठपोषण संयन्त्र	६०		२४.०	८४.१	१०८.१
		जम्मा				१२०.०	४२०.७	५४०.७
१.८		अनुसन्धान र प्रसारमा प्राविधिक क्षमता अभिवृद्धि						
	१.८.१	AKC/VHLSECs, स्थानिय तहका कर्मचारी र OVOT, LRPs को क्षमता विकास	उच्च शिक्षा, तालिम र वृत्ति विकास					
			AKC/VHLSECs & स्थानिय तह (५ वर्ष)	५	५	२५.०	८२.४	१०७.४
			OVOT को तलव (१ वर्ष)	८८		१७६.०	६३१.१	८०७.१
			LRP लाई बाली तथा पशुपंक्षी सम्बन्धि तालिम (४०० जना)	२०	१	१०.०	३६.८	४६.८
			बिउपुंजी सहयोग	४००	०	४०.०	१३१.५	१७१.५
	१.८.२	OVOT/LRP को नियमन (स्थानिय तह)	तिनिहरुको क्षमता उपयोग (सहजकर्ता, तालिम प्रदायक)	४००		२०.०	६१.४	८१.४
		प्रसार सेवाको लागि LRP विकास (महिलालाई प्राथमिकता)	महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवक जस्तै (१० जना)	४	१	२.०	०.०	२.०
			बिउपुंजी सहयोग	९०		९.०	३५.१	४४.१
	१.८.३	अनुसन्धानमा विश्वविद्यालयका विद्यार्थी को सहभागिता — प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा (थेसिस तथा डिजर्टान सहयोग)	सहयोग संख्या	५०		१५.०	५०.८	६५.८

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
		जम्मा				२९७.०	१,०२९.१	१,३२६.१
१.९		प्रविधिहरू हस्तान्तरण र ग्रहण प्रवर्द्धन तथा विस्तार						
	१.९.१	प्रविधि किट बितरण (कृषि र पशुपंक्षी)	कृषि प्रविधि प्रदर्शन साईट	१८०		३६.०	११९.२	१५५.२
			पशुपंक्षी प्रविधि प्रदर्शन साईट	९०	०	२७.०	९२.९	११९.९
	१.९.२	माटो परीक्षण र सुधार	प्रदर्शनी र माटो परीक्षण अभियान	८८		१७.६	७०.१	८७.७
	१.९.३	प्राङ्गारिक मल उत्पादन प्रविधि	भर्मिकम्पोष्टिड	४	५	२०.००	७७.१	९७.१
			भकारो सुधार (पालिका ८८ र ३०० घर/पालिका)	२७०००		८१०.०	२,५९४.६	३,४०४.६
	१.९.४		प्राङ्गारिक मल कारखाना (छाडा पशु समेत उपयोग गरि)	२	१०	२०.०	८७.७	१०७.७
	१.९.५	आकस्मिक कोषको व्यवस्था (बाली संरक्षण, पशु स्वास्थ्य सेवा र प्रकोप राहत का लागि)						
			बाली संरक्षण		१०	१०.०	३५.१	४५.१
			पशु स्वास्थ्य		३०	३०.०	९६.४	१२६.४
			प्रकोप व्यवस्था पन राहत कोष	१	२०	१००	३५०.६	४५०.६
	१.९.६	प्रविधि प्रसारमा आम संचारको प्रयोग		१२		९.०	३१.६	४०.६
	१.९.७	सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्र स्थापना (CASEC)	प्राविधिकको तलव, लजिष्टिक्स र व्यवस्था पन खर्च	२०	१	१६.०	५०.८	६६.८
		जम्मा				१,०९५.६	३,६०६.२	४,७०१.८
१.१०		स्रोत संरक्षण प्रविधि (RCT) को प्रवर्द्धन						
	१.१०.१	उत्पादन लागत घटाउने प्रविधिहरू (जस्तै- पावर टिलर, थ्रेसर,						

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
		कल्टिभेटर, सिडिङ मेशिन, जिरो टिलेज, हार्भेष्टर)						
			मिनि कम्बाईन हार्भेष्टर	५	३	१५.०	४९.१	६४.१
			मिनि पावर टिलर	३५०		२१.०	७०.१	९१.१
			सिडिलिङ मेशिन/राईस ट्रान्सप्लान्टर	३५०		१४०.०	४७३.३	६१३.३
			रिजर, लेभ्लर, थ्रेसर	३५०		७०.०	२२७.९	२९७.९
	१.१०.२	रासायनिक मल र प्राङ्गारिक मलको सन्तुलित प्रयोग	तालिम	४०		१६.०	५४.३	७०.३
	१.१०.३	ICM, IPNS, IPM, GAP अवलम्बन	कृषक पाठशाला	२७०		८१.०	२७७.०	३५८.०
			GAP निर्देशिका तर्जुमा र ५ बालीमा स्थलगत तालिम	२५		५.०	१७.५	२२.५
	१.१०.४	स्थानिय स्तरमा सुहाउंदो प्रविधि विकास र प्रसार	जिरो टिल र अन्य स्रोत संरक्षण प्रविधिहरू			३०.५	९१.२	१२१.७
		जम्मा				३७८.५	१,२६०.५	१,६३९.०
१.११		NTFPs र कृषि-वनको लागि उपयुक्त प्रविधिको विकास र वढावा						
	१.११.१	महत्वपूर्ण NTFPs को खेती प्रविधि विकास	५ NTFPs (नर्सरी सहित)	५	१	७.०	४३.८	५०.८
	१.११.२	विभिन्न स्थानका लागि कृषि-वन र कृषि- पर्यटनको मोडेल विकास	कृषि-वन	८	२	१६.०	७०.१	८६.१
			कृषि- पर्यटन (रेन्बो ट्राउट, मौरी, स्थानिय बाली तथा वस्तु, खाना मेला)	८	१	८.०	३५.१	४३.१
		जम्मा				३१.०	१४९.०	१८०.०

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
१.१२		जलवायु अनुकूलन / समानुकूलन प्रविधिहरू विकास र अबलम्बन						
	१.१२.१	तनाव (stress) सहन सक्ने प्रविधि विकास (पशु नस्ल र जातहरू)	पशु नस्ल		१०	६१.१	१९२.८	२५३.९
			बालीका जात		२०	१२२.१	३८५.७	५०७.८
	१.१२.२	यथार्थपरक (real time) मौसमी डाटा प्राप्त गर्ने स्टेशन स्थापना	मौसमी स्टेशन	६	५	५१.०	१७५.३	२२६.३
	१.१२.३	मौसम पुर्व सचेतना/पुर्वानुमान प्रणाली स्थापना	प्रणाली विकास		१	४.०	१५७.८	१६१.८
	१.१२.४	जलवायु सिर्जित प्रकोप तथा प्रभावका बारेमा सचेतना वृद्धि	संचार माध्यम		१	४.५	१५७.८	१६२.३
			क्षमता विकास (तालिम,कार्यशाला)	१०	१	५.०	१७.५	२२.५
	१.१२.५	कृषि-वन तथा कृषि-चरण प्रविधि र अभ्यासहरू विकास	प्रविधि र अभ्यासहरू विकास		१०	१०	४३.८	५३.८
		जम्मा				२५७.७	१,१३०.८	१,३८८.४

परिणाम २. उत्पादकत्व वृद्धि र उत्पादन, बजार र व्यापारमा प्रतिस्पर्धात्मकता वृद्धि (बजेट रु दश लाखमा)

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
२.१		प्राथमिकता प्राप्त बाली/वस्तु/नस्ल पहिचान	बजारमुखि उत्पादन योजना-पकेट/क्लस्टर विकास					
	२.१.१	पकेट/क्लस्टर मा बाली तथा वस्तु पहिचान	पकेट/क्लस्टर मा अन्तरकृया तथा बैठकहरू	५४		४०.५	१३६.७	१७७.२
	२.१.२	बजारमुखि उत्पादन योजना विकास	उत्पादन योजना विकास	५४		४०.५	१३६.७	१७७.२
	२.१.३	नीति, कार्यक्रम र अनुदान सहयोग बारे अभिमुखिकरण	संचार माध्यम र अन्तरकृया तथा कार्यशाला	५४		२७.०	७८.९	१०५.९
		जम्मा				१०८.०	३५२.४	४६०.४
२.२		उपयुक्त भूमि एकीकरण दृष्टिकोण अपनाउने	निजी जग्गा करारमा दिने/सार्वजनिक जग्गा तथा समुदायको जग्गा भाडामा दिने					
	२.२.१	जग्गा पुलिङ/क्रप पुलिङ तथा जग्गा एकिकरण प्रणाली सुरुवात	उपयुक्त कार्यविधि तथा निर्देशिका (बैंकको कर्जामा ६% ब्याज अनुदान					
			उपयुक्त कार्यविधि तर्जुमा		१	०.५	०.७	१.२
	२.२.२	उध्यमिका लागि जग्गा भाडा दिने कार्य विस्तार	७५% अनुदान वा ७० लाख (जुन चाहि धेरै छ)	५०	७	३५०.०	११२२.०	१४७२.०
		जम्मा				३५०.५	११२२.७	१४७३.२
२.३		कृषि व्यवसायीकरणका लागि अनुकूल लगानी वातावरण						
	२.३.१	समयमै बिउबिजन र बिरुवा आपूर्ति गर्ने प्रणाली विकास	बिउ/बिरुवा/नक्षको वासलात निर्माण					
			स्थानिय र प्रदेशस्तरमा योजना तर्जुमा र बैठक तथा अन्तरकृया	१०	१	१३.०	४३.८	५६.८

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
			मुल बिउ उत्पादन, ढुवानी र भण्डारणमा अनुदान		४०	१००.०	३५०.६	४५०.६
	२.३.२	कृत्रिम गर्भाधान, बाली संरक्षण, विउबिजन र माटोको लागि सुसज्जित प्रयोगशाला स्थापना	प्रयोगशाला +सामग्री					
			बाली संरक्षण प्रयोगशाला सुदृढिकरण	१	५	५.०	१७.५	२२.५
			माटो प्रयोगशाला सुदृढिकरण	१	५	५.०	१७.५	२२.५
			तरल नाईट्रोजन प्लान्ट स्थापना (अन्तर-प्रदेश सहकार्य)	१	२०	२०.०	३१.९	५१.९
	२.३.३	निजी क्षेत्रको क्षमता विकास	एग्रोभेटको क्षमता-तालिम र अन्य सहयोग	९	०	४.५	१५.८	२०.३
	२.३.४	वित्तमा सहज पहुँच अभिवृद्धि	निजी क्षेत्रबाट स्रोत केन्द्र स्थापना	९	१	४५.०	१५४.३	१९९.३
			ब्याज अनुदान (८%)	०.०८		३.६	१२.३	१५.९
		जम्मा				१९६.१	६४३.७	८३९.८
२.४		कृषि व्यवसायिकरणको लागि करार व्यवस्थाको विकास र कार्यान्वयन						
	२.४.१	व्यवसायिक कृषकहरूका लागि करार खेती विकास	अनुदान र अन्य सहयोगका लागि कार्यविधि/निर्देशिका तर्जुमा					
	२.४.२	जग्गा भाडामा दिने प्रणाली विकास	जग्गा भाडा (leasing) का लागि अनुदान		३०	१५०.०	५२५.९	६७५.९
		जम्मा				१५०.०	५२५.९	६७५.९
२.५		सिँचाइ क्षेत्र विस्तार र वर्षभरि सिँचाइ उपलब्धता सुनिश्चितता						

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	२.५.१	पोखरी, सौर्य लिफ्ट, थोपा र स्प्रिङ्कलर जस्ता गैर परम्परागत सिँचाई प्रविधि विस्तार	सौर्य लिफ्ट सिँचाई	२००	१	६०.०	३३४.७	३९४.७
			थोपा सिँचाई	५००	१	४००.०	१३३८.७	१७३८.७
			स्प्रिङ्कलर सिँचाई	५००	१	३५०.०	११७१.४	१५२१.४
	२.५.२	विद्यमान सिँचाई प्रणालीको पुनर्स्थापना, विस्तार र बाली प्रणाली विकास						
			रानी-जमरा-कुलरिया सिँचाई		१६०० ०	१००००.०	२५७३१. १	३५७३१. १
			महाकाली सिँचाई		१००० ०	१००००.०	९७४.८	१०९७४. ८
			पहाड र उच्च पहाडका योजनाहरू		४०००	४०००.०	१४०२४. ९	१८०२४. ९
	२.५.३	पानी पोखरीको संरक्षण र वर्षाको पानी जम्मा गर्ने पोखरी विस्तार	पानी जम्मा गर्ने पोखरी/ पोखरी संरक्षण	५५०	५	२५८५	७०१२.५	९५९७.५
	२.५.४	पानी उपयोगको दक्षता, नहरको मर्मत तथा संभार बारे सचेतना र जल उपभोक्ताको क्षमता सुधार गर्ने						
			पानी उपयोगको दक्षता बारे सचेतना र जानकारी प्रवाह	३०		६.०	२१.०	२७.०
			नहरको मर्मत तथा संभार (उपभोक्ता सहभागिता)	१	४०	२००.०	७०१.२	९०१.२

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
			उपभोक्ताको क्षमता वृद्धि- पानी उपयोगको दक्षता र बाली व्यवस्थापन तालिम	९०		२७.०	९४.७	१२१.७
	२.५.५	रिचार्ज बेसिन/पोखरी निर्माण	पानी रिचार्ज पोखरी निर्माण	३००	१	१५०.०	५२५.९	६७५.९
	२.५.६	पानीको मुहान संरक्षण	पानीको मुहान संरक्षण	१००		२३५.०	१७५३.१	१९८८.१
	२.५.७	बाली प्रणाली विकास	९ जिल्ला ३ प्रणाली	१५०		३०.०	१०५.२	१३५.२
		जम्मा				२८०४३.०	५३७८९.३	८१८३२.३
२.६		कृषि बजार जानकारी र सूचना प्रविधि सेवा प्रवर्द्धन						
	२.६.१	डिजिटल बजार सूचना पदतीको सुरुवात	एप्स (APPs) विकास र प्रयोग		१	०.५	१.३	१.८
	२.६.२	बजार बुद्धिमता (Market Intelligence) का लागि ICT उपजहरू	ICT बजार बुद्धिमता सहयोग		१	०.५	१.३	१.८
	२.६.३	बजार सूचना प्रवाहका लागि FM हरुको परिचालन	बजार सूचना प्रणाली सहयोग कार्यक्रम	९		१.८	४.४	६.२
		जम्मा				२.८	७.०	९.८
२.७		सक्रिय श्रमशक्तिको बसाइँसराइ कम गर्न सक्षम वातावरण सिर्जना						
	२.७.१	युवा कृषक मैत्री कृषि व्यवसाय प्याकेज विकास	शिप, वित्त, बजार र युवा मैत्री प्रविधिहरू	१०००	१	२५००.०	८३६७.१	१०८६७.१
	२.७.२	कृषि उद्यमीहरूको सम्बन्धित क्षेत्रमा शिप वृद्धि	सबै मुख्य श्रृङ्खला सरोकारवालाहरूको क्षमता वृद्धि	४००		२४०.०	१३३८.७	१५७८.७

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	२.७.३	प्रविधि उपलब्धता र बजारको सुनिश्चितता	कृषि मेला, हाटबजार	९		१३.५	४५.२	५८.७
	२.७.४	वित्त र बिमामा पहुँच प्रवर्द्धन	अनुदानमा कर्जा र बिमा	०.१		१२५.०	४१८.४	५४३.४
	२.७.५	सम्भाव्य क्लस्टर र मुल्य श्रृङ्खला छनौट	अन्तरकृया, बजार सूचना, योजना विकास		१	२.५	८.४	१०.९
		जम्मा				२८८१.०	१०१७७.८	१३०५८.८
२.८		स्थानीय तथा स्वदेशी बाली वस्तुको स्थानीय प्रविधि/प्रथामा सुधार						
	२.८.१	मुल्य अभिवृद्धिको सम्भावना खोजी	लघुउद्यम संभाव्यता र स्थापनामा सहयोग		१	३.०	८.८	११.८
	२.८.२	स्थानिय बालीको बिउ बैंक स्थापना	४ बाली	२५	१	१२.५	४.४	१६.९
	२.८.३	कृषि र पशुपंक्षी आनुवंशिक स्रोत केन्द्र स्थापना		२	२०	४२.०	१२२.७	१६४.७
	२.८.४	स्थानिय बालीका जात र पशु नस्लको सुधार कार्यक्रम						
	२.८.५	स्थानिय जात र नस्ललाई कृषि-पर्यटनमा जोड्ने	मेला, खाद्य उत्सव, प्रदर्शनी		१	२.५	१२.०	१४.५
	२.८.६	छानिएका बालीहरूको प्राङ्गारिक उत्पादनमा सहयोग (आलु, सिमि, सिलम, लट्टे)	बिउ र मलखाद सहयोग	६००		१२०.०	७०१.२	८२१.२
		जम्मा				१८०.०	८४९.१	१०२९.१
२.९		विशिष्ट वस्तुहरूका लागि प्रतिस्पर्धात्मक कृषि मूल्य श्रृंखलाहरू स्थापना (राईस मिल मोडेल जस्तै)						

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	२.९.१	निर्यतयोग्य प्राथमिक वस्तुहरूको मुल्य शृङ्खला विकास	निर्यतयोग्य मुल्य शृङ्खला - मह, अदुवा, अलैंची, हलेदो, NTFP (निर्यात परिमाणको आधारमा अनुदान)		२०	१००.०	३५०.६	४५०.६
			निर्यात अनुदान			६०.०	१२६.०	१८६.०
	२.९.२	महिला र साना कृषकका लागि विशेष मुल्य शृङ्खला कार्यक्रम	क्षमता वृद्धि, उत्पादन सामग्री र बजारिकरणमा अनुदान		१५	८२.९	३०५.१	३८६.०
	२.९.३	TPS/PBS प्रयोग गरि आलुको व्यवसायिक उत्पादन	(TPS/PBS) को बिउमा सहयोग		४	४८.०	१९२.३	२४०.३
			भण्डारणमा सहयोग (सेलार, रष्टिक)		३	३६.०	१५७.८	१९३.८
			TPS/PBS उत्पादनमा निजी क्षेत्रलाई सहयोग		५०	२०.०	६६.९	८६.९
	२.९.४	मुल्य शृङ्खलामा सहभागिहरूको क्षमता वृद्धि	भ्रमण, कोल्ड चेन विकास, यातायात अनुदान		२०	१००.०	३३४.७	४३४.७
	२.९.५	मुल्य अभिवृद्धि मेला, प्रदर्शनी, सेमिनार, कार्यशाला आयोजना गर्ने			१	२.५	८.८	११.३
	२.९.६	कृषि-उद्यम नवप्रवर्तनका लागि सह-अनुदान (matching grant) स्थापना गर्ने			८०	८०.०	२६७.७	३४७.७
		जम्मा				५२९.४	१८०९.९	२३३९.३
२.१०		कृषि सडक र विद्युतीकरण सञ्जाल विस्तार						
	२.१०.१	संभाव्य पकेटहरूमा सडक र विद्युतीकरण विस्तार	कृषि सडक		१०००	२०००.०	१४३०४.८	१६३०४.८
			विद्युतीकरण		५००.०	५००.०	२०४२.०	२५४२.०

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	२.१०.२	स्थानिय तहसँग सडक विस्तारका लागि समन्वय र विस्तार	समन्वय बैठक, स्रोत matching			१०००.०	३३४६.९	४३४६.९
		जम्मा				३५००.०	१९६९३.७	२३१९३.७
२.११		प्रदेशभर माटोको उर्वरता नक्साहरू प्रयोग र अर्थतन्त्रको स्तर हासिल गर्न ऋप जोनिङ कार्य						
	२.११.१	बाली योजनाको लागि माटो उर्वरता नक्सा प्रयोग				०.५	१.८	२.३
	२.११.२	बाली तथा वस्तुको जोन विकास (स्तर प्राप्तिका लागि)				१.०	३.५	४.५
	२.११.३	आवश्यक सहयोगी सेवाको व्यवस्था (उत्पादन साधन, बजार र प्राविधिक सेवा)			१	२.५	८.८	११.३
		जम्मा				४.०	१४.०	१८.०
२.१२		स्थानीय रूपमा उपलब्ध दाना सामग्री, डालेघाँस र घाँसेवाली प्रवर्द्धन						
	२.१२.१	पोषणयुक्त स्थानिय पशुदानाको अब्यव (ingredient) को पहिचान र उपयोग			२	१०.०	३५.१	४५.१
	२.१२.२	पोषणयुक्त स्थानिय डाले घाँस र घाँसेवाली पहिचान र प्रवर्द्धन	बिउ र बिरुवा बितरण		२	१०.०	३५.१	४५.१
	२.१२.३	खर्कहरूमा पशुपालकहरूलाई सहज पहुँच	CFUG र स्थानिय तहको बैठक, SALT प्रविधि उपयोग		१	२.५	८.८	११.३
		जम्मा				२२.५	७८.९	१०१.४

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
२.१३		जुनोटिक एवं अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूको रोकथाम र नियन्त्रणका उपायहरू अपनाउने						
	२.१३.१	जुनोटिक एवं अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूका लागि सेवा केन्द्र स्थापना	एक स्वास्थ्य पद्धती अवलम्बन गर्ने, पशु स्वास्थ्य सर्भिलियन्स र रेस्पोजन्स क्षमता सुदृढ गर्ने					
			जुनोटिक एवं अन्य आर्थिक रूपमा महत्वपूर्ण रोगहरूको अनुसन्धान/ सेवा विकास र सामाग्री (equipment) व्यवस्था	१	३०	३०.०	७१.७	१०१.७
			लजिष्टिक र व्यवस्था पन/सेवा प्रवाह			१३.५	५२.६	६६.१
	२.१३.२	पशु स्वास्थ्य सेवाका लागु सुसज्जित प्रयोगशाला स्थापना (रोग पहिचान सहित)	मासु, रगत परिक्षण, ईपिडिमोलोजी प्रयोगशाला, दुध परिक्षण प्रयोगशालाहरू					
			मासु परिक्षण प्रयोगशाला	१	२०	२०.०	४७.८	६७.८
			ईपिडिमोलोजी प्रयोगशाला	१	२५	३६.३	८६.७	१२२.९
			दुध परिक्षण प्रयोगशाला	१	२०	३६.०	८६.१	१२२.१
			मत्स्य रोग परिक्षण प्रयोगशाला		१०		२३.९	२३.९
			पशु क्वारेन्टाईन सुदृढिकरण		५	२५.०	८७.७	११२.७
		जम्मा				१६०.८	४५६.४	६१७.२
२.१४		बजार पूर्वाधार तथा भण्डारण सुविधा र बजार संजाल विकास र न्यूनतम समर्थन मूल्य संस्थागत गर्ने						
	२.१४.१	उपयुक्त स्थानहरूमा भण्डारण, शित भण्डार र कोल्ड चेन स्थापना	कोल्ड स्टोरलाई अनुदान (२००० मे.ट. क्षमताको लागि)	२	७०	१४०.०	३३६.५	४७६.५

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
			रोडहेड तथा उत्पादन पकेटमा कोल्ड चैन तथा च्याम्बर लाई सहयोग	१५	७	१०५.०	९४.२	१९९.२
			बिध्युत महसुलमा अनुदान (५०%)		८	३७.५	७०.७	१०८.२
	२.१४.२	स्थानिय तह, सहकारी, निजी क्षेत्र र समुदायको सहभागितामा बजार पुर्वाधार निर्माण	संकलन केन्द्र निर्माण	१५	४	५२.५	२५.२	७७.७
	२.१४.३	प्रदेशको पहिचान दिने बजार निर्माण (कृषि र पशुपंक्षी)	प्रादेशिक बजार हव-१, यातायातमा अनुदान	१	१००	१००.०	१६०.२	२६०.२
	२.१४.४	हाट बजार प्रवर्द्धन (कैलाली र कंचनपुरका सिमावर्ति क्षेत्रमा र दार्चुला लगायतका ग्रामिण क्षेत्रमा)		१०	२	२०.०	९.६	२९.६
	२.१४.५	कार्यान्वयन योग्य न्यूनतम समर्थन मूल्य (MSP) प्रणाली विकास	भण्डारण सुविधा विकास	२	३०	६०.०	२८.८	८८.८
			MSP का लागि कार्यविधि निर्माण र उत्पादन लागत अध्ययन		१	५.०	३.५	८.५
	२.१४.६	दूध धेरै उत्पादन हुने सिजनमा मुल्य अभिवृद्धि गर्न प्रशोधन प्लान्ट स्थापना		१	५०	६५.०	३१.२	९६.२
	२.१४.७	दुध चिलिड सेन्टर स्थापना	पुर्वाधार र चिलिड भ्याट सहित	४	५	१५.०	७.२	२२.२
	२.१४.८	कृषि बजारलाई सामाग्री सहयोग	क्रेट	३०० ०		१.९	१.७	३.६
		जम्मा				६०१.९	७६८.९	१३७०.९
२.१५		खाद्य पदार्थको स्वच्छता र गुणस्तर सुनिश्चिता						

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
	२.१५.१	प्रदेशभर मासु जांच ऐन २०५५ लागु गर्ने						
			क्षमता विकास तालिम	१०		३.२	२.८	६.०
			पुर्वाधारहरू	१	२०	३५.०	१६.८	५१.८
	२.१५.२	शित भण्डार सहित आधुनिक पशु बधशाला निर्माण	पशु बधशाला	१६	१५	२४०.०	२०१.९	४४१.९
	२.१५.३	प्रभावकारी क्वारेन्टाईन अवलम्बन र अनुगमन	अनुगमन, बैठक र कार्यशाला	१५	१	६.०	५.३	११.३
	२.१५.४	प्रदेशमा खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर मापदण्ड, नियमावलीको प्रभावकारी कार्यान्वयन, र प्रभावकारी संस्थाहरूको सुनिश्चितता	मापदण्ड र निर्देशिका/नियमावली तर्जुमा		१	०.५	१.७	२.२
	२.१५.५	माछा र मासुको मार्ट प्रवर्द्धन		१०	१	१०.०	७.०	१७.०
		जम्मा				२९४.७	२३५.५	५३०.२
२.१६		हैसियत बिग्रीएको जग्गाको पुनर्स्थापना तथा सुधार गरी कृषि-वनको लागि उपयोग						
	२.१६.१	भु-क्षय नियन्त्रण र तटबन्ध निर्माण	भु-क्षय/गलि नियन्त्रण		११०५	११०५.०	८२२.५	१९२७.६
			तटबन्ध निर्माण		८२९	८२९.०	६१७.०	१४४६.०
	२.१६.२	कृषि-वनको प्रवर्द्धन	कृषि-वनको अभ्यास			५५.३	४१.१	९६.४
	२.१६.३	गरिब तथा जोखिममा रहेका समुदायको लागि बगर खेतीमा सहयोग	उत्पादन सामाग्रीमा सहयोग			८२.९	६१.७	१४४.६
			बजारीकरणमा सहयोग			२७.६	२०.६	४८.२
			क्षमता अभिवृद्धि तालिम	२०		८.०	३०.२	३८.२

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्ष)
		जम्मा				२१०७.७	१५९३.३	३७०१.०
२.१७		MAPs/NTFPs खेती, प्रशोधन र व्यापार एवं संस्थागत सुधार						
	२.१७.१	सहकारी तथा समुहमा MAPs/NTFSs को खेती प्रवर्द्धन	९० स्थानमा उत्पादन सामाग्री सहयोग	९०	१	४९.७	१७७.२	२२७.०
			९० स्थानिय स्रोत व्यक्ति तालिम	४	१	२.०	१९.७	२१.७
	२.१७.२	उपयुक्त स्थानहरूमा प्रशोधन प्लान्ट र मुल्य अभिवृद्धि ईकाइ स्थापना	प्रशोधन ईकाइ	५	३	१२.५	३३.६	४६.१
	२.१७.३	ब्यापारिहरूसँग बजार संजाल निर्माण तथा प्रवर्द्धन	संजाल, अन्तरकृया, बैठक, संचार	१०		२.०	७.९	९.९
	२.१७.४	बाँझो जग्गामा NTFPs खेती						
			उत्पादन साधन र बजार सहयोग	४००		१२०.०	४५१.१	५७१.१
			ब्याज अनुदान (८%)		७	७.२	२८.४	३५.६
		जम्मा				१९३.४	७१७.८	९११.३

परिणाम ३. खाद्य र पोषण सुरक्षामा सुधार (बजेट रु दश लाखमा)

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाइ	लागत / ईकाइ	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्षको लागि)
३.१		उत्पादन र खाद्य व्यापार बढाएर खाद्यान्नमा भौतिक पहुँच सुधार						
	३.१.१	खाद्य उत्पादकत्व बढाउने	स्थानिय खाद्य उत्पादन (खाद्य आत्मनिर्भरताका लागि) – उत्पादन सामाग्री सहयोग र शिप विकास		३०	१६५.८	६८५.४	८५१.२
			मासुमा आत्मनिर्भरता		२०	११०.५	४५५.९	५६६.४
			दुधमा आत्मनिर्भरता		५०	२७६.३	११९६.८	१४७३.०
			NEKSAP कार्यान्वयन, सरोकारवालाहरूको बैठक	३६		१९.९	८६.२	१०६.१
	३.१.२	भौतिक पहुँच सुधारका लागि पुर्वाधार निर्माण (सडक, भण्डारण)	भण्डारण विकास	२	३०	६०.०	१२९.२	१८९.२
		जम्मा				६३२.५	२५५३.४	३१८५.९
३.२		पौष्टिक र विविध खाद्य उपभोग प्रवर्द्धन						
	३.२.१	मूल्य अभिवृद्धि कृयाकलापहरूबाट फार्म भित्र र फार्म बाहिर रोजगारी सृजना गर्ने (जस्तै प्रशोधन)	साना उत्पादकहरूलाई प्रशोधन र मूल्य अभिवृद्धि सहयोग		४०	२२१.०	८१३.६	१०३४.७
	३.२.२	जोखिममा रहेका जनता र समुदायका लागि सामाजिक संरक्षण योजना विकास गर्ने	जोखिममा परेका समुहलाई खाद्य अनुदान		५	२७.६	१०६.५	१३४.२
	३.२.३	विविध खाद्यवस्तुका लागि करेसावारी प्रवर्द्धन		९००		४९७.३		४९७.३

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाइ	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्षको लागि)
	३.२.४	स्थानिय उत्पादनलाई प्रवर्द्धन हुने गरी विद्यालय खाना कार्यक्रम (school meal)	९०० विद्यालय र ३०० विद्यार्थी/विद्यालय	२७०,०००		४४७.६	१७२६.०	२१७३.६
		जम्मा				११९३.५	२६४६.२	३८३९.८
३.३		आकस्मिक आवश्यकताको लागि खाद्यान्नको मौज्जात (बफरस्टक) राख्ने						
	३.३.१	खाद्यान्न र बिउको मौज्जात व्यवस्था	खाद्यान्न		५०	२७६.३	१०६५.५	१३४१.७
			बिउ		१०	५५.३	२१३.१	२६८.३
	३.३.२	स्थानिय उत्पादन बढाउन प्रोत्साहन	उपहार पसल (कोसेली घर)	९		९.९	३८.४	४८.३
	३.३.३	स्थानिय उत्पादित वस्तुको खरिद	खारिद कार्य		४०	२२१.०	८५२.४	१०७३.४
	३.३.४	निजी क्षेत्र र स्थानिय तहबीच समन्वय तथा सहकार्य संयन्त्र निर्माण	समन्वय बैठकहरू, अन्तरकृयाहरू (प्रति जिल्ला वर्षमा २ पटक)	१८		१८.०	६३.१	८१.१
		जम्मा				५८०.५	२२३२.४	२८१२.९
३.४		विविध खाद्यान्नको पोषण मूल्य बारे सचेतना सिर्जना						
	३.४.१	स्थानिय समुहलाई परिचालन गरि पोषण सचेतना अभियान संचालन	सचेतना अभियान		१	२.८	१०.७	१३.४
	३.४.२	विद्यालय शिक्षा (पोषण पाठ्यक्रम)	विद्यालय पाठ्यक्रममा समावेश		१	०.५	४.०	४.५
	३.४.३	सचेतना जगाउन आम संचार माध्यमको प्रयोग	आम संचार माध्यम		१	५.०	१९.२	२४.२

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाइ	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्षको लागि)
	३.४.४	स्थानीय उपलब्ध खाद्य सामग्रीको बजारिकरणमा सहयोग	ढुवानी अनुदान		२	७.५	२६.३	३३.८
		जम्मा				१५.७	६०.१	७५.८
३.५		स्थानीय वस्तुहरूको मूल्य अभिवृद्धिको लागि महिलामैत्री खाद्य प्रशोधन मेसिनरी र उपकरणहरूमा पहुँच सुनिश्चितता						
	३.५.१	घरायसि, समुदाय र स्थानीय स्तरमा खाद्य प्रशोधनका लागि महिला मैत्री मेशिनरी र उपकरणको सुनिश्चितता	वित्तमा सहयोग (ब्याज अनुदान)		४०	२०.४	८१.२	१०१.६
	३.५.२	स्थानीय उपजहरूको मुल्य अभिवृद्धिका लागि महिलाहरूको क्षमता विकास	खाद्य प्रशोधनमा तालिम		१	५.०	१७.५	२२.५
		जम्मा				२५.४	९८.७	१२४.१
३.६		खाद्य स्वच्छता र गुणस्तर प्रवर्द्धनका उपायहरू अपनाउने						
	३.६.१	खाद्य स्वच्छता मापदण्ड र नियमावली को तर्जुमा र कार्यान्वयन	बैठकहरू र निर्देशिकाहरू		१	२.५	८.८	११.३
	३.६.२	नियमित अनुगमन र मुल्यांकन	खाद्य स्वच्छता उपायहरूको अनुगमन		१	२.५	८.८	११.३
	३.६.३	खाद्य अधिकार तथा संप्रभुता ऐनको कार्यान्वयन	ऐनको कार्यान्वयनमा सहयोग, बैठक/निर्देशिका र संयन्त्र निर्माण		१	५.०	१७.५	२२.५

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाइ	लागत / ईकाई	जम्मा लागत (पहिलो ५ वर्ष)	दोस्रो १० वर्ष	जम्मा (१५ वर्षको लागि)
	३.६.४	खाद्य स्वच्छता र मापदण्ड अनुगमन गर्ने संस्थाको सुदृढिकरण			२	८.३	३२.०	४०.३
		जम्मा				१८.३	६७.०	८५.३

परिणाम ४. संस्थागत सुदृढिकरण र सुशासनमा सुधार (बजेट रु दश लाखमा)

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
४.१		तीन तहका सरकारहरूको स्पष्ट टीओआर सहितको संयन्त्र स्थापना						
	४.१.१	हालको कृषि तथा पशु सँगठनको प्रदेश देखि स्थानिय तहसम्म पुनर्संरचना गर्ने	सँगठन तथा व्यवस्था पन सर्भेक्षण		३	२.५	५.३	७.८
	४.१.२	निर्देशनालयहरू, AKC/VHLSEC र स्थानिय तहका कार्यालयहरूको स्पष्ट ToR, भुमिका र जिम्मेवारी निर्धारण	ToR र भुमिका निर्धारण		१	१.०	२.१	३.१
	४.१.३	तिनवटा सरकार र अन्य निकायबीच समन्वयको संयन्त्र विकास	समन्वयको संयन्त्र	१०	१	५.०	१७.५	२२.५
	४.१.४	पालिकाहरूले कुल बजेटको १५-२०% कृषि क्षेत्रमा विनियोजन गर्ने	समझदारी विकास			१.०	३.५	४.५
		जम्मा				९.५	२८.४	३७.९
४.२		विभिन्न तहमा कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने सार्वजनिक संस्थाहरू बीचको तालमेल वृद्धि						
	४.२.१	प्रभावकारी योजना र संयन्त्र विकास गरि सुपरिवेक्षण, अनुगमन तथा मुल्यांकन एवं संघ, प्रदेश र स्थानिय तह बीच सामंजस्यता अभिवृद्धि	प्रभावकारी अनुगमन तथा मुल्यांकन, र समिक्षा संयन्त्र विकास	१००	१	२५०.०	८७६.६	११२६.६
	४.२.२	योजनाहरूमा बजेट विनियोजन र सामंजस्यता वृद्धि	योजना र बजेटको समिक्षा	४	१	१०.०	३५.१	४५.१
		जम्मा				२६०.०	९११.६	११७१.६
४.३		विभिन्न तहका संस्थाहरूबीच एकीकृत कृषि विकास योजना तर्जुमा						

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
	४.३.१	स्थानिय तहको आवश्यकतालाई संबोधन गर्न योजना प्रकृत्यालाई सुसंगत (Harmonize) गर्ने (बहुक्षेत्र नीति र योजना कार्यान्वयन गर्न)	संयुक्त योजना र बजेट	१००	१	२५०.०	८७६.६	११२६.६
	४.३.२	बहु मन्त्रालय योजना, AKC/VHLSEC का कार्यक्रम स्थानिय तहका कार्यक्रमसँग एकिकृत गर्ने सुनिश्चितता	योजना तर्जुमा र समिक्षा बैठक	४	१	१०.०	३५.१	४५.१
	४.३.३	दीर्घकालिन योजनाहरू वार्षिक बजेट र कार्यक्रमसँग एकिकृत गर्ने	बैठक, अध्ययन र पृष्ठपोषण	२	१	५.०	१७.५	२२.५
		जम्मा				२६५.०	९२९.२	११९४.२
४.४		लक्षित अनुदान/सहयोग योजना लागू गरी पारदर्शी अनुदान वितरण संयन्त्रको विकास						
	४.४.१	तिन सरकारबीच अनुदानको स्तर र विधिबारे सामंजस्यता/एकरूपता कायम गर्ने	बैठक तथा अन्तरकृया, विधिमा एकरूपता	२		३.०	१०.५	१३.५
	४.४.२	योजनाको चरण देखि नै कार्यक्रम तर्जुमा, स्रोत विनियोजन र कार्यक्रम कार्यान्वयनमा दोहोरोपन हटाउने	योजना अभ्यास	१		१.०	३.५	४.५
	४.४.३	स्पष्ट कार्यविधि तथा निर्देशिका तर्जुमा	कार्यविधि तथा निर्देशिका	५		२.५	८.८	११.३
		जम्मा				६.५	२२.८	२९.३
४.५		निजी क्षेत्रको सक्रिय सहभागिता सुनिश्चितता						
	४.५.१	निजी क्षेत्रको उत्प्रेरणको लागि सुविधा र सहयोग	निजी क्षेत्रसँग अन्तरकृया, निजी क्षेत्रसँग सम्बन्धित मुद्दा	३		१.५	५.३	६.८

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
			संवोधन एवं सहभागितामा समिक्षा					
	४.५.२	निजी क्षेत्रलाई कृषि व्यवसाय, स्रोत केन्द्र र मुल्य श्रृङ्खला स्थापनामा सहभागि गराउने	अन्तरकृया तथा समन्वय, समिक्षा र योजना तर्जुमाको लागि एक मञ्च विकास	२		१.०	३.५	४.५
	४.५.३	एग्रोभेट, निजी फार्म, र FNCCIs/DCCIs बीच समन्वय वृद्धि	विभिन्न तहमा कार्यान्वयनका लागि समन्वय	१०		१०.०	३५.१	४५.१
		जम्मा				१२.५	४३.८	५६.३
४.६		सजिलैसँग पहुँचयोग्य र लागत-प्रभावी कृषि सामग्री र सेवाहरू सुनिश्चितता/उपलब्धता						
	४.६.१	निजी क्षेत्रको सहयोग कार्यक्रमका लागि अनुदान तथा बिमा कार्यान्वयनको भरपर्दो र पारदर्शि संयन्त्र स्थापना गर्ने	बिमा र वित्तका लागि बैक तथा वित्तिय संस्थासँग अन्तरकृया र विध्यमान विधिको समिक्षा	२		२.०	७.०	९.०
	४.६.२	MOLMAC/Directorates/AKC/VHLSEC मा सूचना डेस्क स्थापना, अनुदान र यसको कार्यान्वयनका लागि संचार माध्यम र वेभसाईटबाट प्रवाह	सूचना डेस्क	२०		४०.०	१४०.२	१८०.२
		जम्मा				४२.०	१४७.३	१८९.३
४.७		सहकारीलाई सुदृढ र सक्षम बनाउने						
	४.७.१	सहकारीहरूको व्यवसायिक र व्यवस्थापन क्षमता बढाउने (व्यवसायिक योजना तर्जुमा, लेखा परिक्षण, रेकर्ड राख्ने)	तालिम- ६० सहकारी/वर्ष (२ व्यक्ति/सहकारी)-६ तालिम/वर्ष	६	१	१५.०	५२.६	६७.६

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
	४.७.२	कृषि मुल्य श्रृङ्खलामा सहकारीको सहभागिता	प्रत्येक सहकारीमा कृषि व्यवसाय ईकाई स्थापना सहयोग	६०		६०.०	२१०.४	२७०.४
	४.७.३	सहकारीहरूलाई प्राविधिक जनशक्ति, एग्रोभेट र ICT मा सहयोग	प्राविधिक जनशक्तिको तलव	६०	१	१५०.०	५२५.९	६७५.९
			एग्रोभेट र ICT मा सहयोग (बिउ पुंजी)	६०		६०.०	२१०.४	२७०.४
	४.७.४	सहकारी मार्फत कृषिमा लगानी तथा अनुदान प्रवाह मिलाउने	मुल्य श्रृङ्खला सहयोग, ब्याज अनुदान (३०० सहकारी, ६०/वर्ष; ३० लाख कर्जा, ८% ब्याज अनुदान)	६०		११५.२	५०४.९	६२०.१
		जम्मा				४००.२	१५०४.२	१९०४.४
४.८		वित्तीय सेवामा सहज र किफायती पहुँच सुधार र सुनिश्चितता						
	४.८.१	नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन कार्यान्वयनका सम्बन्धमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नियमित अनुगमन	वित्तीय संस्थाहरूको अनुगमन (कृषि क्षेत्रमा लगानी र कार्यविधि अवलम्बनका सम्बन्धमा)	१	१	१.०	३.५	४.५
	४.८.२	वित्त (कर्जा) र विमामा लामो प्रकृया एवं अव्यवहारिक आवश्यकता हटाउने	ग्राहकबाट पृष्ठपोषण संयन्त्र	१	१	१.०	३.५	४.५
	४.८.३	कार्यस्थलका समस्या संबोधन हुने गरि कृषि क्षेत्रको विमा नीति कार्यान्वयन	विमा रकम मुल्यांकनमा स्थानिय उपलब्ध प्राविधिकहरूको उपयोग	१		०.५	१.८	२.३
						२.५	८.८	११.३

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
४.९		CBOs/NGOs, कृषक समूह, वस्तुगत संस्था र विकास साझेदारहरूको सामंजस्यपूर्ण परिचालन						
	४.९.१	कृषि र पशु क्षेत्रमा काम गर्ने CBOs र NGOs बीच सुसंगता (harmonize) प्रवर्द्धन गर्ने	समन्वय बैठक, पृष्ठपोषण संयन्त्र र समझदारी (MOU) विकास	४		२.०	७.०	९.०
	४.९.२	कृषि व्यवसायमा FCHV, CFUG, युवा क्लव परिचालन	क्षमता विकास र स्थानिय स्तरका कार्यक्रममा सहभागिता	२	०.५	२.५	८.७५	११.२५
	४.९.३	विकास साझेदारहरूका लागि स्थानिय स्तरमा एकद्वार नीति लागु गर्ने	विकास साझेदारसँग समझदारी विकास, समन्वय र सहयोगका विभिन्न विधि तय	१		१.०	३.५	४.५
	४.९.४	आधारभुत सेवाका लागि कृषक, कृषक समूह, वनउपभोक्ता समूहको क्षमता विकास			०.५	२.५	८.७५	११.२५
	४.९.५	प्रादेशिक अनुसन्धान तथा प्रसार मञ्च (Platform) गठन गर्ने	कार्यविधि, बैठक, लजिष्टिक्स	१०	१	५.०	१७.५	२२.५
		जम्मा				१३.०	४५.६	५८.६
४.१०		प्रभावकारी अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली अवलम्बन					२६.३	२६.३
	४.१०.१	प्रतिफल र परिणाम सुचक अनुरूप अनुगमन तथा मुल्यांकन प्रणाली विकास	नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मुल्यांकन प्रणाली (तिनवटै सरकारको लागि)	३	१	७.५	२६.३	३३.८
	४.१०.२	प्रदेश, जिल्ला र स्थानिय तहको अनुगमन तथा मुल्यांकन, प्रतिवेदन प्रणाली सुदृढिकरण	अनुगमन तथा मुल्यांकनमा क्षमता विकास, तालिम र कार्यशालाहरू	१००	१	२५०.०	८७६.६	११२६.६

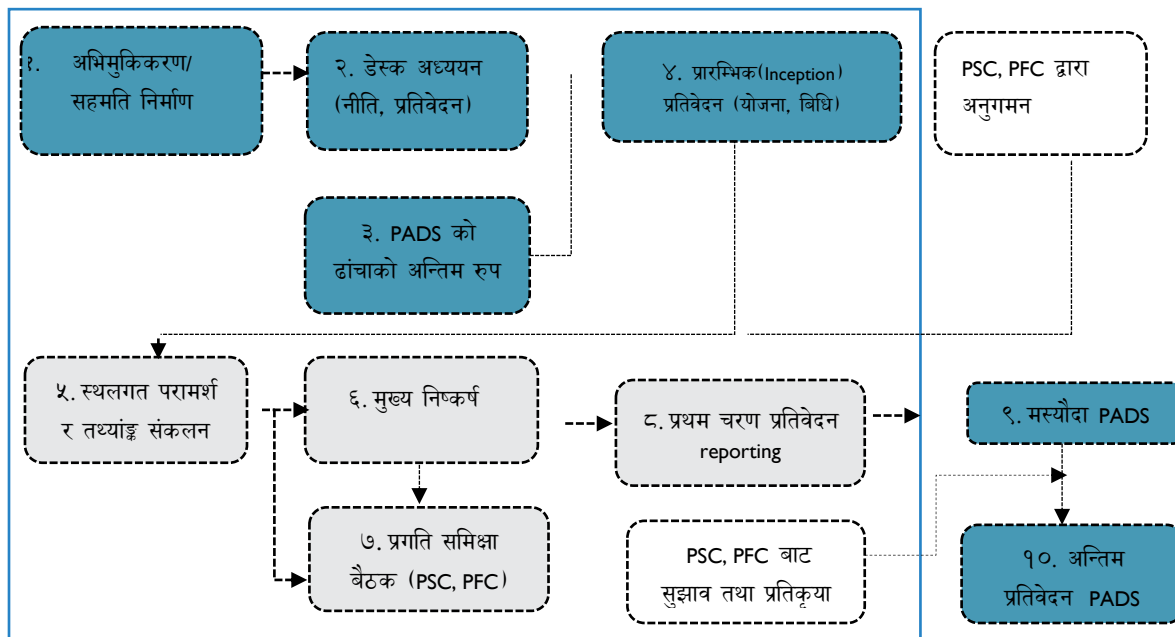
प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
	४.१०.३	अनुगमनका मुद्दाहरू- नीति स्थायित्व र कार्यक्रम निरन्तरतालाई दृष्टिगत गर्ने	समिक्षा र मुल्यांकन	१	०	०.५	१.८	२.३
	४.१०.४	क्लष्टर स्तरमा अनुगमन तथा मुल्यांकनमा सहभागितामूलक (PME) संयन्त्र स्थापना	कार्यान्वयन योग्य संयन्त्र विकास, बैठक तथा अन्तरकृया	१००	१	२५०.०	८३६.७	१०८६.७
	४.१०.५	योजनाहरूको नियमित अनुगमनको सुनिश्चितता गर्ने	अनुगमन तथा मुल्यांकन/समिक्षा	१		०.५	१.७	२.२
	४.१०.६	कार्यक्रम स्थलमै सार्वजनिक सुनुवाई/परिक्षण आयोजना गर्ने	सार्वजनिक सुनुवाई/परिक्षण	१००		५०.०	१६७.३	२१७.३
		जम्मा				५५८.५	१९१०.३	२४६८.८
४.११		कृषि डाटाबेस सुधार / स्थापना						
	४.११.१	मुख्य तथ्याङ्कको आवश्यकता पहिचान गर्ने (उध्यमि, बजार, मुल्य, पुर्वाधार आदि)						
	४.११.२	आवधिक संकलन, विश्लेषण र प्रवाह (महिना/त्रैमासिक/वार्षिक-५ वर्ष आदि)						
			बाली कटानी, पशुपंक्षी सर्भेक्षण	८८		४४.०	३०८.५	३५२.५
			आवधिक बजार मुल्य संकलन र विश्लेषण- २० बजार	२०		८.०	२६.८	३४.८
			मुल्य र बजार सूचना प्रवाह (मासिक रुपमा १५ बजार)	१८०		१३५.०	४५१.८	५८६.८
	४.११.३	लैङ्गिक र समावेशितामा आधारित कृषि तथ्यांक संकलन	संकलन र व्यवस्था पन	१००		२००.०	६६९.४	८६९.४
		जम्मा				३८७.०	१४५६.५	१८४३.५

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
४.१२		कृषिका कार्यहरूमा लैङ्गिक र समावेशी दृष्टिकोण अपनाउने						
	४.१२.१	प्रदेश देखि स्थानिय तहसम्म नीति, योजना र कार्यान्वयनमा लैङ्गिक तथा समावेशी संयन्त्र स्थापना	संयन्त्र विकास, विज्ञ तथा सल्लाहकार सेवा	१	१	२.५	८.४	१०.९
	४.१२.२	हलिया, कर्मैया लगायतका पछि परेका समूहलाई लक्षित गरि कार्यक्रम कार्यान्वयन	विशेष कार्यक्रम र बजेट	१	३०	१५०.०	५०२.०	६५२.०
		जम्मा				१५२.५	५१०.४	६६२.९
४.१३		नीतिगत प्रतिवद्धताको विश्वसनीयता कायम एवं प्रवर्द्धन						
	४.१३.१	PADS बारे सबै स्थानिय तहमा सचेतना जगाउने र सूचना प्रवाह गर्ने	सबै जिल्ला र पालिकाहरू- २ वर्षको लागि	१००	१	२५०.०	८३६.७	१०८६.७
	४.१३.२	सेवा र सहयोग पहुँचमा नीति र कार्यक्रममा स्थिरता (consistency)	समिक्षा र मुल्यांकन	१००		१००	३३४.७	४३४.७
	४.१३.३	PADS समन्वय र कार्यान्वयनमा मुख्य संस्थाहरूको क्षमता विकास (अभिमुखिकरण, तालिम, अन्तरकृया)	कार्यशाला, तालिम	५		१०.०	३३.५	४३.५
						३६०.०	१२०४.९९	१५६४.९
४.१४		मानव संसाधनको आवश्यकताहरू मूल्याङ्कन/पुनरावलोकन						
	४.१४.१	सँगठन तथा व्यवस्था पन सर्भेक्षण गरि MOLMAC/AKC/VHLSEC मा प्राविधिक कर्मचारीको पद सृजना	थप पदका लागि मुल्यांकन गरि MOLMAC, AKC/VHLSEC र स्थानिय तहमा पद सृजना	३००	१	७५०.०	२६२९.७	३३७९.७

प्रतिफल नं.	कृयाकलाप नं.	प्रतिफलहरू (Outputs)	विवरण	ईकाई	लागत/ईकाई	जम्मा लागत (प्रथम ५ वर्ष)	पछिल्लो १० वर्ष	जम्मा लागत (१५ वर्ष)
	४.१४.२	जिल्ला र स्थानिय तहको संभाव्यताको आधारमा बिन्न खटाउने	अभिमुखिकरण सहित खटाउने	२		२.०	७.०	९.०
	४.१४.३	रिक्त पदहरू पूर्ति गर्ने र वृत्ति विकास गर्ने	पारदर्शी आधार सृजना गर्ने (कार्यसम्पादन र बरिष्ठता)	१	१	०.५	०.६	१.१
	४.१४.४	स्थानिय स्रोत व्यक्ति र विद्यमान जनशक्तिको शिप र ज्ञान वृद्धि गर्ने	पुनर्ताजगी तालिम, भ्रमण	५	१	२५.०	८७.७	११२.७
		जम्मा				७७७.५	२७२४.९	३५०२.४

अनुसूची ११. PADS तर्जुमा प्रकृया

PADS को तर्जुमा प्रक्रियामा क्षेत्रगत शर्तहरूको दायरालाई विचार गर्दै गुणात्मक (Qualitative) र मात्रात्मक (Quantitative) दुवै दृष्टिकोण अवलम्बन गरिएको छ । तल उल्लिखित चित्रले यस प्रक्रियालाई स्पष्ट गर्दछ ।

(१) अभिमुखीकरण र सहमति निर्माण अन्तर्गत PSC, PFC र SRDC Nepal बाट खटाईएको विज्ञ टोली र अन्य सरोकारवालाबीच क्षेत्रगत शर्तको आधारमा किसान-२ द्वारा सहजीकरण गरिएको अभिमुखीकरण र अन्तरक्रिया पर्दछ । अगस्त ०१, २०२१ मा MoLMAC का सचिव डा. किसनलाल भट्टको अध्यक्षतामा बसेको अभिमुखीकरण बैठकले PADS का निम्न चार विषयगत क्षेत्रहरूका सन्दर्भमा निर्णय गर्‍यो क) कृषि प्रविधि प्रणाली ख) कृषि व्यवसायीकरण ग) खाद्य र पोषण सुरक्षा घ) संस्थागत विकास र सुशासन ।

२) संघ र प्रादेशिक तहमा तयार भइसकेका विभिन्न कृषि नीति, योजना र रणनीतिहरू समीक्षा गरिएको थियो । PADS तर्जुमाको लागि ADS लाई प्रमुख सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा लिइयो । विभिन्न सन्दर्भ सामाग्री समीक्षा एवं MoLMAC र KISAN II सँगको परामर्श बैठकले PADS ढाँचा को निर्माण (३) प्रारम्भिक प्रतिवेदन (Inception Report) पेश र (४) PADS तर्जुमा विधिलाई अन्तिम रूप दिईएको थियो ।

PADS तर्जुमा टोलीले फिल्ड भ्रमण (५) आयोजना गरि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग भेट गर्‍यो । टोलीले PADS प्रक्रिया, विषयगत क्षेत्र र यसको कार्य योजनाको बारेमा छुलफल गर्न प्रदेशका MoLMAC, MoITFE, निर्देशनालयहरू, AKCs, VHLSECs, बजार केन्द्रहरू र स्रोत केन्द्रहरूसँग बैठक आयोजना गरि प्रासंगिक जानकारी सङ्कलन गर्‍यो । २३ अगस्त देखि ०२ सेप्टेम्बर २०२१ सम्म आयोजना गरिएको स्थलगत भ्रमणमा मुख्यमन्त्री, मन्त्री, सचिव, सरकारी अधिकारी, बजार

प्रबन्धक तथा सदस्य, एग्रोभेट्स, नगरपालिकाका मेयर तथा उपमेयर, गाउँपालिकाका अध्यक्ष/उपाध्यक्ष र वडा अध्यक्षहरू, अनुसन्धान केन्द्र र कृषि उद्यमीहरूसँग अन्तरक्रिया गरिएको थियो । सो अवधिमा प्रदेशमा जम्मा २४ वटा अन्तरक्रिया गोष्ठी तथा छलफल आयोजना गरिएको थियो । मुख्य निष्कर्षहरू (६) र प्रगति (७) विश्लेषण गरी सेप्टेम्बर ०२, २०२१ मा मा.मन्त्री (MoLMAC) को अध्यक्षतामा PSC बैठकमा प्रारम्भिक विषयवस्तु प्रस्तुत गरी प्राप्त प्रतिक्रियाहरू PADS मा समावेश गरियो ।

PSC को टिप्पणी र सुझावको आधारमा SRDC ले पहिलो मस्यौदा प्रतिवेदन (८) किसान-२ लाई थप टिप्पणीहरूको लागि पठाईयो । दोस्रो मस्यौदा प्रतिवेदन (९) मा किसान-२ र का MoLMAC सबै टिप्पणीहरू समावेश गरिएको छ र PADS लाई अन्तिम प्रतिवेदन (१०) तयार गरिएको छ । TOR अनुसार SRDC ले अंग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा अन्तिम प्रतिवेदन बुझाएको छ ।

अनुसूची १२. PADS तर्जुमाको औचित्य र संस्थागत सहयोग (Backstopping) व्यवस्था

कृषि विकास रणनीति (ADS) नेपालको फराकिलो आर्थिक वृद्धिलाई अघि बढाउन परिकल्पना गरिएको प्रमुख नीतिगत दस्तावेज हो। यसले आत्मनिर्भर, दिगो, प्रतिस्पर्धात्मक र समावेशी कृषि क्षेत्रको वृद्धिको माध्यमबाट सुधारिएको जीविकोपार्जन र खाद्य र पोषण सुरक्षामा योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। नेपालको संविधान २०७२ बमोजिम प्रदेशको जिम्मेवारी र अधिकार तोकिएको छ। आर्थिक, जनसांख्यिकीय, भौगोलिक, जलवायु र सम्बद्ध कृषि वस्तुस्थितिका दृष्टिले प्रदेशहरूमा विभिन्नता छ। प्रदेशहरू आफ्नो छुट्टै सम्भावित स्रोत तथा क्षेत्रका आधारमा संघीय नीतिहरूको ढाँचाभित्र आफ्नै नीतिहरू निर्माण गर्न बाध्य छन्। प्रदेशहरूले आ-आफ्नो सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरि ADS लाई अनुकूल (customize) गर्न सक्ने कुरा ADS ले स्पष्ट रूपमा परिकल्पना गरेको छ। साथै ५ वर्षको अन्तरालमा ADS को समीक्षा गर्न सिफारिस समेत गरेको छ। यसले प्रदेशहरूलाई कृषि क्षेत्रको विकासका लागि आ-आफ्नो सामाजिक-राजनीतिक र आर्थिक परिप्रेक्ष्य अनुकूल हुने गरि PADS बनाउनको लागि आधार दिएको छ।

लुम्बिनी र सुदूरपश्चिम प्रदेशको PADS तर्जुमा गर्न MoLMAC बाट कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयमा अनुरोध भै आए बमोजिम कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालयले USAID FTF KISAN II लाई अनुरोध गरेको थियो। PADS तर्जुमाको कार्य भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय (MoLMAC) ले USAID's FTF KISAN II, कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, EU TCF, र अन्य सरोकारवालाहरूको सहयोगमा भयो। लुम्बिनी र सुदूरपश्चिम प्रदेशमा MOLMAC र USAID KISAN II को पछिल्ला संयुक्त बैठकहरूमा MOLMAC हरूले प्रादेशिक नीतिहरू तर्जुमा गर्नको लागि सहयोगको आवश्यकता व्यक्त गरेका थिए। कृषि क्षेत्रको विकासको लागि PADS को आवश्यकता र महत्त्वलाई दृष्टिगत गरि MOALD, MOLMAC, USAID KISAN II बीचको पछिल्ला बैठकहरू/अन्तरक्रियाहरूबाट PADS तर्जुमालाई USAID FTF KISAN II ले सहयोग गर्ने सहमति भएको थियो।

PADS ढाँचामा प्रदेशका सरोकारवालाहरूको सक्रिय संलग्नता र प्रतिबद्धता आवश्यक महसुस समेत गरिएको थियो। प्रक्रियाको प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्न, MoLMAC माननीय मन्त्रीको अध्यक्षतामा PADS स्टेयरिङ कमीटी (PSC) र सचिबज्यूको संयोजकत्वमा PADS तर्जुमा समिति (PFC) गठन गरियो। MoLMAC को सचिबको नेतृत्वमा भएको PFC मा PPPC, ADD, LFDD, ABPSTC, LSTC, अन्य सम्बन्धित मन्त्रालयहरू र TCF देखि ADS लगायत विकास साझेदारहरू सम्मिलित छन्। PFC ले PADS तर्जुमाको क्रममा समग्र समन्वय कायम राख्ने कार्य समेत गरेको छ।

यस समितिको अतिरिक्त निम्नानुसार विशिष्ट उप-विषयगत क्षेत्रहरूमा सहयोग गर्न उप-समितिहरू गठन गरिएको थियो।

विषयगत क्षेत्र १. कृषि प्रविधि प्रणाली

विषयगत क्षेत्र २: कृषि व्यवसायिकरण

- २.१ कृषि उत्पादन साधनहरु र सेवाहरु
- २.२ पशुपंक्षी तथा मत्स्य उत्पादन साधनहरु र सेवाहरु
- २.३ उत्पादनोपरान्त साधनहरु र सेवाहरु

विषयगत क्षेत्र ३: खाद्य तथा पोषण सुरक्षा

विषयगत क्षेत्र ४: संस्थागत विकास र सुशासन

- ४.१ सार्वजनिक संस्थाहरु
- ४.२ निजी सेवा प्रदायकहरु
- ४.३ सहकारीहरु, किसान समुहहरु, गै.स.स./CBOs, बैंक तथा वित्तिय संस्थाहरु

MoLMAC ले किसान र परामर्शदाता टोलीसँग समन्वय गरि PADS तर्जुमा प्रक्रियालाई सहज बनाएको थियो ।

अनुसुची १३. सुदूरपश्चिम प्रदेशको कृषि विकास रणनीति निर्माणको लागि स्वीकृत TOR

Minute on TOR Approval for Formulating PADS for Sudurpaschim Province by Hon'ble Minister, Ministry of Land Management, Agriculture, and Cooperatives on 20 Jesth 2078

मिति: २०७८/०२/२० गते

वैठकको विषय: प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति निर्माणको लागि Terms of Reference(TOR) सम्बन्धमा ।
अध्यक्षता: माननीय मन्त्री विनिता देवी चौधरी ।
स्थान: भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी ।
समय: बिहान ५:३० बजे ।

उपस्थिति:

१. माननीय मन्त्री श्री विनिता देवी चौधरी, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
माननीय राज्यमन्त्री श्री मान बहादुर सुनार, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, धनगढी
२. श्रीमान सचिव डा. किसन लाल भट्ट, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
३. वरिष्ठ कृषि प्रसार अधिकृत श्री गोकुल प्रसाद बोहरा, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
४. वरिष्ठ पशु विकास अधिकृत डा. हेमराज अबस्थी, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
५. लेखा अधिकृत श्री भोजराज जोशी, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
६. शाखा अधिकृत श्री कोमल प्रसाद ओझा, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
७. नापी अधिकृत श्री धर्म राज ओझा, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी
८. कृषि अर्थ विज्ञ श्री घनश्याम चौधरी, भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय धनगढी

आमन्त्रित:

१. डा. श्री भोज राज जोशी, Provincial ADS Expert
२. USAID Feed the future (KISAN II) सुदूरपश्चिम प्रदेश संयोजक, श्री जनक राज आचार्य,

प्रस्तावहरू:

प्रस्ताव नं.-१ Provincial Agriculture Development Strategy(PADS) निर्माण प्रक्रियाका लागि Terms of Reference(TOR) सम्बन्धमा ।

निर्णयहरू :

निर्णय नं.१. संघिय कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालय, भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय, सुदूरपश्चिम प्रदेश र USAID Feed the future (KISAN II) Project को समन्वय तथा सहकार्यमा प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति/Provincial Agriculture Development Strategy(PADS) निर्माण प्रक्रियाका लागि तयार भएको तपसिल बमोजिमको Terms of Reference(TOR) स्वीकृत गर्ने निर्णय गरियो ।

(Handwritten signatures and dates)

**Terms of Reference (TOR) for Formulating
Provincial Agriculture Development Strategy (PADS)
in Sudurpaschim Provinces**

1. Background

Agriculture Development Strategy (ADS), formulated in 2015, is the key policy guidelines envisaged to drive broad-based economic growth. It aims to contribute to improved livelihoods and food and nutrition security through a self-reliant, sustainable, competitive, and inclusive agriculture¹ sector growth. Politically, Nepal has opted for a federal structure as provisioned in the new Constitution of Nepal (CON) 2015, divided into seven provinces with defined responsibilities and authorities. The provinces are distinct in terms of economic, demographic, geographic, climatic, and associated agriculture set ups. In line with the decentralized agriculture functions envisaged in the Constitution (Schedule 6), provinces are mandated to formulate their own policies within the framework of the federal policies (for example, ADS 2015-2035) based on their distinct potential resource domains. ADS clearly envisions that the strategy can be customized in the provincial context, and has therefore recommended to review the ADS in 5 years intervals. This makes formulating Provincial Agriculture Development Strategy (PADS) mandatory to set the policy context for agriculture sector development in all provinces.

Towards this, KISAN II commissioned a policy study in July 2019 through a senior consultant, exclusively in the context of Nepal's federalization. The purpose of the study was to assess the current status of three-tier linkages in agriculture – defined to include crops, livestock, and agribusinesses – and suggested strategies and action plan for enhancing agriculture program in collaboration between and among the national (federal) and sub-national (provincial and municipal) units of government in Nepal. This study clearly recognizes the need of formulating sub-national policies that would complement the federal ones creating a balanced and harmonized delivery of agricultural services between the three tiers of the government.

With this backdrop, Ministry of Agriculture and Livestock Development (MOALD) has requested USAID's FTF KISAN II to support Lumbini and Sudurpaschim provinces in formulating Provincial Agriculture Development Strategy (PADS) as a collaborative action among MOALD, Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives (MOLMAC) of both Provinces, TCF to ADS, and other stakeholders. The PADS will be prepared in both Nepali and English versions. The PADS would be a live document and would be reviewed and revised frequently (every 5 years' interval) to respond to the ongoing changes in terms of the priorities and resources in the sector. The PADS will contribute to achieving the targeted national level indicators of the ADS and SDGs adopted at sub-national level. Which will in turn guide to formulate respective Municipality Agriculture Development Strategy at the local level. The present Scope of Work (SoW) has been designed to meet this request of the GON/MOALD.

2. Objectives of the Assignment

The main objective of this assignment is to support in formulating Provincial Agriculture Development Strategy (PADS) in Sudurpaschim Provinces envisioning for 2035 with base year 2020, which will contribute to achieving the ADS vision. The specific objectives are:

¹ Agriculture includes all agriculture sub-sectors such as crops, horticulture, livestock, poultry, fisheries, agroforestry, etc.

- Review and assess provincial sector and subsector situations and priorities, their comparative and competitive advantages to support achieving the national goal of broad-based economic growth, food security, and poverty reduction matching to goals set forth in the Periodic Plans, ADS, SDGs, and zero-hunger strategy.
- Analyze the strength, weakness, opportunities, and threats/challenges across the priority value chains in market systems.
- Review the status of input and output supply chains and identify systemic constraints in their operations and the possibilities of value-addition to the provincial agricultural products for import substitution and export promotion.
- Map out the institutions and resources (financial, human and natural) in the provinces for broad-based agriculture sector development.
- Prepare the sectoral vision, missions, objectives, outcomes, policies, targets, key milestones, and priority programs along with estimated annual resource requirements.

3. Scope and Coverage by the PADS

The scope of work (but not limited to) are as follows:

- (i) Literature review and policy alignment - major policies and plans of federal, provincial, and local governments, including provincial plan/policies/ guidelines, Constitution of Nepal, Agriculture Development Strategy, and global goals (for example, SDGs), ADS-JSR publications - customizing into Provincial context.
- (ii) Situation analysis - supply chain of agricultural inputs (land, labor, fertilizers, chemicals, irrigation, farm machines, agriculture road), and outputs, research, science and technology, resources, production trends, tax, subsidy, agriculture insurance, market and prices, post-harvest, value addition and processing, value chains and trade of key commodities such as - cereals, fruits, vegetables, cash crops, livestock and fisheries, etc.
- (iii) Analyze the strength, weakness, opportunities, and threats/challenges (SWOT) across the priority value chains in the given market systems. Identify major thrusts for competitive and sustainable agriculture system,
- (iv) Examine crosscuttings of agriculture with water resources, forestry, land resources and land use, agro-industry, gender, climate change and disaster management, natural resource management, economy, food and nutrition security, poverty, etc. to make the subsector's contribution complementary to overall agriculture development strategy. The governance part of provincial and local government and its action models, stability and cooperation framework, institution linkage, competitive governance system at provincial and local (input, resources, output, impact and price regulation model).
- (v) Analyze inter provincial dependency for supply and demand of specific commodities and sustainability of agriculture system.
- (vi) Assess provincial sector and subsector priorities and potentials, their comparative and competitive advantages to support achieving the national goal of broad-based economic growth, food security, and poverty reduction matching to goals set forth in the ADS, SDGs, and zero-hunger strategy.
- (vii) Prepare the sectoral vision, missions, objectives, outcomes, policies, targets and priority programs along with annual resource requirements to achieve the targeted outcomes.

AAH
2
Ganesh

Approved TOR for Formulating PADS for Sudurpaschim Province by Hon'ble Minister, Ministry of Land Management, Agriculture, and Cooperatives on 20 Jesth 2078 – Page 3.

- (viii) Coordination and collaboration mechanism among different agencies of the three tiers of governments, Development Partners (DPs), cooperatives, farmers' association, NGOs/INGOs, private sectors, commodity associations, etc.
- (ix) Institutional arrangements to support and coordinate for effective implementation of PADS, monitor the progress and provide feedback.

4. Methodology of Formulating PADS

Following methods will be adopted while formulating PADS:

The total assignment will be carried out into two phases; each phase with distinctly identified specific tasks but linked to each other. The phase I will focus on tasks (i) to (vi) spelled out in the above section 3. The second phase will be undertaken immediately following the first phase and will elaborately develop the analysis and recommendations as spelled out in point # (vi) to (viii) in section 3. However, the first phase report must present the broad outlooks towards the tasks mentioned from (vi) to (viii) in section 3 just to elucidate whether the ultimate outputs of the assignment is in track and get clearance from the ministries to move ahead. The estimated timeframe for each phase is described in section pertinent to milestones by time frame. To achieve the objective of the assignment, following methods will be adopted.

- i) KISAN II will hire four national consultants (a Lead Consultant, an Associated Consultant, and two Assistant Consultants- mid-career professionals) in each Province to carry out the entire formulating process of PADS. The Lead Consultant must be an agriculture economist/ economist. S/he should lead and possess profound and holistic experience of the agriculture sector (preferably on policy/strategy formulation) and its inter-linkages with macroeconomic sectors. The consultant must have expertise in growth accounting framework to examine macro-economic indicators and their relevance to the recommendations for agriculture program interventions.
- ii) A PADS Steering Committee (PSC) will be formed under the Chairmanship of Minister for Land Management, Agriculture and Cooperatives (Table 1). The main role of the PSC is to Guide, monitoring, supervision and direction to the PADS Formulation Committee (PFC), organize periodic meetings and progress review of PADS, and put forward PADS for approval to the Provincial Cabinet.
- iii) A PADS Formulation Committee (PFC) led by the Secretary of MOLMAC (Table 2) will be formed to coordinate and facilitate the entire process of PADS formulation. Since the PADS aims to cover wider spectrum of agriculture sector with its interlinked cross-cutting areas, the process calls for a wider consultation engaging all stakeholders relevant to PADS formulation. The consultation process should identify the areas for vertical and horizontal linkages among the sectors/subsectors which are executed by federal and provincial line ministries, municipalities, university/academia, research, and farmers' association, etc. They can jointly form the PADS Formulation Committee (PFC). However, in order to fast tracking the PADS process, PFC Chairman may form a Task Force (TF) among the PFC members and additional experts (if needed).
- iv) Thematic Groups (TGs) will be formed to unleash constraints and opportunities, and recommend appropriate in-depth policy options related to each assigned theme.
- v) The methodology will involve in-depth desk works that include, but not limited to, literature review relevant to Agriculture Development Strategy (ADS), the existing policy framework and guidelines to base the Provincial ADS, Formulation Process prepared by MOALD, Provincial periodic plans/policies if any, National Agriculture Policy 2004, Sectoral Policies, National

Approved TOR for Formulating PADS for Sudurpaschim Province by Hon'ble Minister, Ministry of Land Management, Agriculture, and Cooperatives on 20 Jesth 2078 – Page 4.

Periodic Plans, and the ongoing policy initiatives taken by the federal, provincial and municipal governments, and private sector organizations.

- vi) Methodology deployed will involve consultations primarily in virtual mode considering the ongoing COVID pandemic and to limited extent in-person (if pandemic situation becomes permissible). The consultation process will include key tools such as Focused Group Discussion (FGD), workshops, formal and informal consultations, meetings at the national, provincial and local levels, etc. However, it is anticipated that the COVID pandemic situation should not hinder working from home – at times longer than the normal working hours which will enable to complete the tasks in the given timelines through a series of virtual meetings and consultations. The consultation process must involve the concerned stakeholder organizations such as academia, research, extensions, National Peasant Coalition Forum, farmers' association (more relevant at municipal level consultations), commodity associations, Federation of Urban and Rural Municipalities (more relevant at provincial and municipal consultations), provincial line ministries, agri-business companies and their umbrella organizations (FNCCI, CNI), and DPs represented at appropriate levels.
- vii) Key Informant Interview (KII) with key persons involved in different organizations to explore constraints, challenges and opportunities, and policies issues and their solutions
- viii) Specifically, detail action plan will be prepared by the PADS Formulation Committee (PFC) and be implemented accordingly.

Table 1. PADS Steering Committee (PSC), Sudurpaschim Province

SN	Name	Portfolio in PFC	Official Designation and Address	Remarks
1		Chairman	Minister/State Minister, MOLMAC, Sudurpaschim Province	
2	Dr. Yogendra Kumar Karki	Member	Secretary, MOALD, Kathmandu	
3		Member	Member, Provincial Planning Commission, Sudurpaschim Province	
4		Member	Secretary, Ministry of Industry, Tourism, Forest and Environment, Sudurpaschim Province	
5		Member	Secretary, Economic Affairs and Planning, Sudurpaschim Province	
6		Member	Secretary, Ministry of Infrastructure Development, Sudurpaschim Province	
7		Member	Representatives – I, Provincial Chapter of the Federation of Urban Municipalities	
8		Member	Representatives – I, Provincial Chapter of the Federation of Rural Municipalities	

4

Approved TOR for Formulating PADS for Sudurpaschim Province by Hon'ble Minister, Ministry of Land Management, Agriculture, and Cooperatives on 20 Jesth 2078 – Page 5.

9	Ms. Alexis Ellicott	Member	COP, USAID's FTF KISAN II	
10	Dr. Kishan Lal Bhatta	Member - secretary	Secretary, MOLMAC, Sudurpaschim Province	

Note: In PDC meeting, Chairman may invite up to 4 technical experts/professionals or members as invitees.

Role of PADS Steering Committee (PSC)

The main role of the PSC is to Guide, monitoring, supervision and direction to the PADS Formulation Committee (PFC), organize periodic meetings and progress review of PADS. PSC review the PADS, finalize it and put forward to the Province Cabinet for approval.

Table 2. PADS Formulation Committee (PFC), Sudurpaschim Province

SN	Name	Portfolio in PFC	Official Designation and Address	Remarks
1	Dr. Kishan Lal Bhatta	Chairman	Secretary, MOLMAC, Sudurpaschim Province	Overall Lead
2		Member	Secretary, Provincial Planning Commission	
3	Dr. Rudra Bahadur Shrestha	Member	EED, KISAN II	Technical and Financial Lead
4	Dr. Mahendra Prasad Khanal	Member	SPPA, KISAN II	Technical Advisor
5	Dr. Bhoj Raj Joshi	Member	EU-TCF Adviser, Sudurpaschim Province	
6	Mr. Sujan Dhungel	Member	Focal Person, ADS, MOALD	
7		Member	Lead Consultant	TBD
8		Member	Chief, Agriculture Development Directorate, MOLMAC	
9			Chief, Livestock and Fish Development Directorate, MOLMAC	
10		Member	Chief, Livestock Development Division, MOLMAC	
11		Member	Chief, Food Security and Agriculture Business Promotion Division, MOLMAC	
12		Member	Chief, Land Management Division, MOLMAC	
13		Member	Representative, Agriculture and Forest University or	TBD

5

Approved TOR for Formulating PADS for Sudurpaschim Province by Hon'ble Minister, Ministry of Land Management, Agriculture, and Cooperatives on 20 Jesth 2078 – Page 6.

			Tribhuwan University	
14		Member	Representative, Nepal Agriculture Research Council	TBD
15		Member	Representative, Farmers and Commodity Associations	TBD
16		Member	Representatives, Provincial Chapter of the Federation of Urban and Rural municipalities	TBD
17		Member	Representatives, Development Partner Organizations/ Projects/ Programs	TBD
18	Mr. Gokul P. Bohdra	Member Secretary	Senior Agriculture Officer, MOLMAC, Sudurpaschim Province	

Note: In PFC meeting, Chairman may invite up to 4 technical experts/professionals or members as invitees. PFC Chairman may nominate members to be represented from specified organizations as reflected in Table 2. PFC Chairman may form a Task Force (TF) among the PFC members and additional experts.

Role and Responsibilities of PADS Formulation Committee (PFC)

1. Guide the consultants to finalize the strategy framework - TOR, methodology/ approach, and contents of the strategy.
2. Provide the needed technical and administrative guidance to Consultants and monitoring the task enabling them to accomplish by deadline.
3. Provide required information, documents, human resources, and logistic support as needed.
4. Facilitate to arrange national, provincial, and local levels of meetings and discussions (virtually or and in-person).
5. Make arrangement of allocating complementary financial resources for formulating the PADS.
6. Ensure coordination with concerned stakeholders for – technical, administrative, financial and human resources.
7. Organize discussions, consultations, meetings, workshops across the PADS formulation process.
8. Review the draft PADS, collect feedback and incorporate appropriately.
9. Finalize the PADS incorporating feedbacks and suggestions from experts and concerned stakeholders, and submit to the PSC for approval process.

5. Responsibility and Resource Contribution Matrix

The roles and responsibilities of the partner organizations- MOALD, MOLMAC, USAID's FTF KISAN II, and TCF-ADS is briefly mentioned in Table 3. Particularly, KISAN II will contribute for four national consultants and the cost related to major consultations and validation workshop. The MOLMAC will be responsible to contribute the cost related to meetings and regular works and associated expenses at the provincial level.

Table 3. Role, Responsibilities and Resource Contribution Matrix

SN	Institutions	Activities	Remarks
----	--------------	------------	---------

Handwritten signatures and initials are present below the table, including a date '6' and various scribbles.

Approved TOR for Formulating PADS for Sudurpaschim Province by Hon'ble Minister, Ministry of Land Management, Agriculture, and Cooperatives on 20 Jesth 2078 – Page 7.

1	MOALD	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Guidance for the PADS formulation. ▪ Coordination with MOLMAC, KISAN II and DPs at higher level. ▪ Coordinating MOLMACs horizontally, reviewing progress of PADS formulation, and sharing information. 	Guidance, monitoring and supervision
2	MOLMAC	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Lead and take ownership of PADS and its formulation. ▪ Assign a Senior Agriculture Officer as Member Secretary of the PFC to coordinate the whole process. ▪ Coordination with Provincial and local stakeholders, KISAN II, EU-TCF and MOALD. ▪ Financial contribution for the costs related to logistic support in meetings and regular works and associated expenses at the provincial level. ▪ Support to consultants in organizing workshops, meetings, discussions, share information and all the technical backstopping. ▪ Approval of PADS. 	Leader of the PADS
3	KISAN II	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Overall coordination, management and delivery of project activities. ▪ Coordination with MOALD, MOLMAC, DPs. ▪ Technical and financial support for national consultants. ▪ Financial contribution for four national consultants and the associated cost related to major consultations and validation workshop, and the travels if required. ▪ Arrange virtual platform for consultation and discussion programs, as needed. ▪ Support for other logistics if needed. 	Lead for technical and financial matters
4	TCF-ADS	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Technical support through Provincial Adviser. ▪ Coordinative role between MOLMAC, KISAN II, TCF-ADS, DPs, consultants. ▪ Information and document sharing with consultants. ▪ As per assign by TC. 	Co-partner

6. Review, Monitoring, Feedback System and Approval Process

A PADS Steering Committee will be formed under the chairmanship of Minister of the Ministry of Land Management, Agriculture and Cooperatives, Lumbini (Table 1). The committee will engage in regular monitoring and receiving feedback, and periodic review among MOALD, MOLMAC, KISAN II, TCF to ADS, Development Partners (DPs), and other concerned stakeholders. Representatives from federal level organizations pertinent to municipalities and rural municipalities, farmers' associations/coalition forum and private sector will be on board to make the tasks more participatory and consultative. This aims to increase the ownership and validity of the documents prepared so that the final document is approved by the provincial cabinet.

ASAL *AD* *DP* *7* *MOALD* *AD* *Amh*

7. Level of Effort of Consultant

The proposed level of efforts (LOE) of individual consultants for this assignment is 45 days each split into two phases, inclusive of approximately 10-15 days of field works (survey, consultation, meetings, etc., if the situation permits) in the Sudurpaschim Province. MOLMAC will provide necessary assistance to the Consultant's team in field data/information collection and discussion activities. The total assignment will be grossly spread over for three months from the date of contract effectiveness but must necessarily be within the timeframes assigned for each phase.

8. Time Schedule for the Assignment

The proposed timeline for this consultancy is for 3 months with 45 days LOE. Consultants are expected/ allowed to work a maximum of 6 days a week. For official travel and accommodation (means of transportation, lodging, per diem) will be applicable and expenses will be reimbursed as per KISAN II norms.

9. Selection Criteria and Weightage

Consultant team will be selected based on the following weightage value of technical and financial criteria.

Criteria	Weightage
Technical (Education, experience, skill, publication, proposal, etc.)	90%
Financial (Rate)*	10%
Total	100%

* Note: Consultant team will propose budget for consultants (daily rate), and field work (as specified) for meeting and discussions (if in-person possible).

10. Consultant's Qualifications

Two highly qualified and experienced national consultants (Lead Consultant and Associate Consultant) supported by two mid-career professionals (Assistant Consultants) in each province will be hired through a firm in a competitive process. The eligible firms must meet the criteria defined henceforth in the public notice put forth by KISAN II.

i) Lead Consultant

The Lead Consultant should have PhD in agricultural economics or economics, along with 15+ years' experience at higher level in developing plan/ strategy/ policy with rich publications in related field.

ii) Associate Consultant

Associate Consultant should have at least Master's degree in agricultural economics or agricultural sciences, a PhD will be preferable, with in-depth sector knowledge, along with 10+ years' experiences in agricultural policies and plans, and evidence of relevant publications.

iii) Assistant Consultants (2)

Assistant Consultants should have at least Bachelor's degree in agriculture or management or business management or statistics, economics, etc. Assistant Consultants will be the mid-career professionals, who will perform the supportive tasks as directed by the Lead/Associate Consultants. The anticipated tasks at their level may include, but not limited to, are collecting information, documentation, organizing meetings and consultations, data analysis and logistics,

11. Deliverables and Timelines

The consultant will prepare and submit the following deliverables:

- i) Submission of inception report consisting of complete work design and methodology including contents, questionnaire, action plan and milestone setting of the activities, to KISAN II and MOLMAC for getting feedback and suggestions by June 15, 2021.
- ii) Submission of the annotated strategic report consisting of as spelled out in the previous sections for tasks related to tasks (i) to (v) for getting feedback and suggestions to move forward for the phase II tasks as described in the Scope of Work (section 3) by July 15, 2021.
- iii) Submit draft final report to KISAN II and MOLMAC/MOALD, and give a presentation for getting feedbacks, comments, and suggestions by August 15, 2021.
- iv) Submit the final report to KISAN II and MOLMAC/MOALD in both Nepali (Kalimati font) and English versions incorporating the outputs of the entire assignment after incorporating comments and suggestions received in the draft final by September 15, 2021.

12. Applicants should Submit

- i) Application letter and stating why you are suitable for the assignment including relevant experience.
- ii) Brief proposal - how you plan to accomplish the task
- iii) Updated CV (Lead Consultant, Associate Consultant and two Assistant Consultants)- all Nepali citizens.
- iv) Propose daily rate along with copy of contract/agreement, or other proof of two latest assignments. The proposed budget should also include budget to organize at least two wider level consultation programs: first, before the annotated report, and the second after the draft final report prepared or validation workshop), and travel cost in the provinces as required by LOE.

